NEBOJŠA OZIMIĆ
JASNA ĆIRIĆ

Istorija Jevreja u Nišu

1.Istorija naseljavanja Jevreja na Balkanskom poluostrvu

1.1. Antički period

Jevreji se na Balkanskom poluostrvu sreću vrlo rano, još u prehrišćansko vreme, u 6.stoleću p.n.e. Naime, poznati jevrejski istoričar S.Rosens tvrdi da su se Jevreji pojavili na ovim prostorima upravo u ovo vreme prateći osvajanja cara Darija na Balkanskom poluostrvu,a naročito u Meziji.Ova tvrdnja je potkrepljena i retkim tragovima semitskih kultova rasprostranjenim po Balkanu što takođe ne može biti precizan pokazatelj, obzirom da se, ne retko, srećemo sa pojavom usvajanja kultova čemu su naročito bili skloni legionari Rimske imperije.Zbog toga ovaj izvor treba uzeti sa rezervom, iako se u vremenu blisko datiranom, nalaze svedočanstva o prisutnosti Jevreja na Balkanskom poluostrvu.Pre svega, apostol Pavle u svojim putovanjima iz 1. stoleća svedoči o postojanju jevrejskih opština u Filipima, Veroni i Solunu za koje se pretpostavlja da su bile vrlo stare i dobro organizovane u širenju svoje religije.Sigurnih arheoloških otkrića jevrejskih naseobina na tlu Balkanskog poluostrva ima nekoliko decenija posle razaranja Jerusalima u 2.stoleću i to najčešće u primorskim mestima kao što su Solin (Salona) i Split. Solin je bio, sve do razaranjnja u 7. stoleću veoma razvijeno rimsko mesto sa kupatilima, amfiteatrom, gradskim vratima.Uljanice, svetiljke od pečene gline s reljefnim sedmokrakim menorama, kao i natpisi koji govore o postojanju jevrejskog groblja, siguran su dokaz da su se Jevreji ne samo u ovom gradu zadržavali i pre 2. stoleća.Isto tako u Osijeku (Mursa) biva pronađena kamena ploča koja govori da je tu bila u 3. stoleću sinagoga.Kako sinagoge nema bez Jevreja, može se slobodno reći da je ovo mesto od davnina bilo nastanjeno Jevrejima. Materijalnih ostataka iz ovog perioda ima više u zapadnom delu Balkanskog poluostrva no u istočnom i uglavnom su iz 3. stoleća kao, na primer, uljanice iz 2. i 3. stoleća pronađene u Murću - Dalmacija, nadgrobni spomenik Aurelijusa Dionizijusa, Jevrejina iz Senja, koji je živeo u 3. stoleću kao i grobnica sa slikanom menorom, ostacima Davidove zvezde na zidu iz 3.-4.stoleća u Duklji kraj Podgorice. Jevreji su, zahvaljujući pomorskim putevima koji su ih dovodili u Dalmaciju, bili u prilici da se i ovde nastane održavajući veze sa svojim zemljacima i saplemenicima. Osim toga,

navedene oblasti koje su naseljavali bile su zaštićene od upada varvarskih plemena, što nije bio slučaj sa istočnim delom Balkanskog poluostrva koji su, u vremenskom razmaku 3.-5.stoleća neprestano bili pod udarom Istočnih Gota, Avara, Huna,Skita, Slovena...Dodamo li ovom spisku ostatke sinagoge u Stobiju u Makedoniji, iz 3. stoleća kao i nalazište rimskih opeka sa sedmokrakim menorama u Čelarevu kraj Novog Sada koje krasi i palmino lišće i urezana hebrejska slova dobićemo prilično kompaktnu sliku o stanju jevrejskih naseobina u antičkom periodu.

Kada vizantijski car Teodosije II (408.-450.) donese prve protivjevrejske odredbe, stanje u Vizantiji još nije po Jevreje previše alarmantno. Ali kako su godine donosile nove vladare koji su dodavali još ponešto njegovom Corpus iuris civilis-u već u vreme cara Justinijana (527.-565) ovaj spis posataje uzorak i predložak antijevrejskog zakonodavstva širom Evrope. Tako u ovaj zakonik ulaze i odredbe o nošenju posebne odeće, deljenju (tj. smeštaju Jevreja) u posebne gradske četvrti, dozvole za nastanjivanje Jevreja. Sve ove odredbe će važiti i na teritoriji Balkanskog poluostrva dok god pojedine države ostanu pod direktnom upravom Vizantije tako da je i to jedan od razloga zbog kojih su se Jevreji nastanjivali prevashodno u zapadnom delu Poluostrva koji se već oteo od zvanicne jurisdikcije Vizantije poštujući njene zakonske normative samo onda kada je to odgovaralo. Sa druge strane, nije bilo idealnijeg mesta za beg pred zakonom od divljeg Ilirika u kome se veoma teško sprovodilo slovo zakona u delo.Već tada zauzevši neke od bitnijih raskrsnica Balkanskog poluostrva, Jevreji dolaze u Niš. Kao po nepisanom pravilu, istočni deo Balkanskog poluostrva ne obiluje u toj meri kao zapadni deo materijalnim dokazima najviše zbog toga jer je, tokom vekova, neprekidno bio izložen napadima varvara koji su, kroz plodne ravnice Dunava, Morave i Vardara, često ugrožavali Rimsku imperiju a, kasnije, i Vizantijsko carstvo.

1.2. Jevreji u srednjovekovnoj Srbiji

Tek osnivanjem srpske samostalne države i njenim odvajanjem od Vizantije, stekli su se uslovi da se Jevreji, proganjani teokratskom državom kakva je bila Vizantija, prikupe i organizuju u obnovljenoj Srbiji.Glavni pravci doseljavanja Jevreja vodili su ovoga puta severno od Save i Dunava dok je proces naseljavanja trajao, skoro bez prekida, od 12. do 20 stoleća. Razlozi naseljavanja predela oko Dunava sasvim su jasni i opšte poznati: srednjovekovna Srbija, iako i sama teokratska država, bilo je mnogo liberalnija od ostalih zemalja u kojima su do tada živeli Jevreji. U toj i takvoj Srbiji Jevreji su bili punopravni građani, poštovani kao dobri. Naseljavanje Jevreja nije bilo ni organizovano a još manje istovremeno Isprva Sefardi stižu na ove prostore iz dva pravca - prvi i kraći , vodio je niz obale Save, u centralni deo Balkanskog poluostrva, Srbiju i Makedoniju.Drugi pravac je,

iako duži, bio skopčan sa manje rizika a vodio je preko Sredozemnog mora i Grčke u Vardarsku kotlinu i na sever do Beograda.

Prvi podaci o naseljavanju Jevreja u Beogradu datiraju iz 950.godine ali tek tri stoleća kasnije, 1250.godine, na osnovu dokumenta kojim su dobili odobrenje za prodaju soli saznajemo nešto više o njima[1].Naravno, postojanje Jevreja u srednjevekovnoj Srbiji se potvrđuje i jednom Dušanovom poveljom u kojoj se javljaju toponimi *"Jevrejska rečica"* i *"Jevrejski do"*.Car Uroš 1361.godine potvrđuje postojanje označenih imanja u jednoj Dušanovoj povelji: i "*drugi vinogradi...bliz svetog Konnstandina mesto, na njem že i sedet Evreji dajušte na svako leto uzakoni tem telos"*. Iz navedenog citata jasno se da uočiti da su se Jevreji bavili zemljoradnjom kao i da ih je bilo u pomenutim mestima.Već početkom 14. stoleća, u vreme ekspanzije srpske države, mnogo je Jevreja, što potvrđuju brojni pisani spomenici toga doba."U jednoj hrisovulji iz 14. stoleća", piše P.Dž.Ivanov "1345.godine govori se da je Stefan Dušan oprostio dažbine Jevrejima koji žive u Zihni u Zapadnoj Trakiji, manastiru Sv.Jovana Prodroma.Kasnije 1348.godine on poklanja Bogorodičinom manastiru u Likusaidi iz Trikale sva jevrejska dugovanja".Takođe u jednom dekretu koji je car Dušan izdao 1337.godine govori se o tome da je darovao manastiru Treskavac zemlje oko Prilepa koje idu na Jevrejski dol.

Tek u 15. stoleću javlja se više spomenika koji svedoče o boravku Jevreja na tlu srednjovekovne Srbije, tim pre je tih godina bilo intenziviranije naseljavanje Srbije i Balkanskog poluostrva Jevrejima koji su bežali ispred pogroma u Španiji i Portugalu. Tako naseljavajući veća mesta, Jevreji ostavljaju traga u Beogradu gde je, u ulici Cara Lazara, nađen nadgrobni spomenik jednog Jevrejina za koga se zna pouzdano da je živeo na dvoru španskog kralja pre izgona Jevreja iz Španije 1492. godine dok su jugoistočno od Prištine, kod rudnika Novo Brdo, prema popisu iz 1498. godine živeli Jevreji u skupini od šest kuća. Na ovom predelu će se, zahvaljujući upravo razvoju rudarstva, pojaviti jedan Jevrejin početkom 15. stoleća kao zakupac i izvoznik srebra u Prištini. Međutim, dok su kosovometohijski Jevreji u svojoj delatnosti bili skoro isključivo vezani za rudarstvo i trgovinu rudama, beogradski Jevreji će još u to vreme biti na glasu kao dobri trgovci svakojakom robom što je bilo i razumljivo s obzirom da su se nalazili na razmeđi suvozemnih i vodenih puteva.

Jevrejima u Srbiji nije smetala turska vlast koja će se pokazati jako potkupljivom; naprotiv, uspešno manipulišući njihovom neograničenom strašću za novcem, uspeće od Turaka da preuzmu vitalnija mesta u pojedinim oblastima . Naročito su bila na udaru mesta đumrugdžija (carinika) za lakšu kontrolu robe koja dolazi sa svih strana, tako da će uskoro, do sredine 16. stoleća, skoro sva mesta ove vrste na teritoriji porobljene Srbije biti preuzeta od strane Jevreja. U 18. i naročito sredinom 19. stoleća , u nacionalno probuđenoj Srbiji, presudan trenutak iskoristiće Grci i Cincari i preuzeti veliki broj ovih mesta; to je bio ustupak koji su Turci morali da učine trgovcima hrišćanima zarad održavanja kakvog- takvog mira .Evo šta o politici Turske prema Jevrejima piše jedan naš akademik: *"U Turskoj,*

premda nisu bile ukinute Omarove naredbe u kojima se u 24 paragrafa određuje politika muslimanskih vladara prema nemuslimanskim podanicima, one su se više ublažavane.Ali, nikada nisu imale efekta u odnosu na Jevreje, koliko na druge narode.Turska je pružala pomoć jevrejskim izbeglicama i služila se njima protivu svojih neprijatelja.Posle izgona Jevreja iz Španije, u Turskoj je nastao važan jevrejsski centar.Stvorene su jevrejske opštine u Solunu i Carigradu ". Dobri odnosi između Turaka i Jevreja trajaće sve do dolaska na turski presto Murata III (1574) kada nastaje kriza i veliki broj Jevreja odlazi u Bugarsku, nešto manje ih iz Soluna prelazi u Bitolj i Skoplje a odatle u Srbiju i centralni deo Balkanskog poluostrva. Ova grupa solunskih Jevreja odigraće posebnu ulogu u zbližavanju Jevreja iz Srbije sa Jevrejima okolnih država, bez obzira na razlike i poreklo. Sve je to uslovilo da se u osmanlijskom castvu izgradi jedinstvena (sefardska) jevrejska zajednica.

Zahvaljujući svemu navedenom, početkom 17. stoleća se otvaraju jevrejske škole, dok *"neki od istoričara poistovećuju Jevreje Srbije sa jevrejskom opštinom u Beogradu.Tačno je da je u tursko doba u Beogradu bio skoncentrisan priličan broj Jevreja.Sredinom 17.stoleća bilo ih je 800, a početkom 19. stoleća preko 1000".* Uviđajući brojnost Jevreja u Srbiji, možemo samo zaključiti da su koreni srpske trgovine toga vremena bili zapravo u rukama nehrišćana - dakle, Turaka i Jevreja.

Kada 1718. godine Austrijanci osvajaju Srbiju, u predgrađima beogradske tvrđave (isti će slučaj biti i sa Jevrejima u Nišu) zatiču prilično Jevreja.Dah katoličke inkvizicije osetiće Jevreji kada im austrijska vlast ukine obe opštine, sefardsku i aškenasku, kao i ostale jevrejske institucije tako da do ponovnog preuzimanja Beograda od strane Turaka 1739. godine Jevreji Srbije nemaju ništa svoje. Stavljeni u procep između dve sukobljene vojske, Austrije i Turske, od svake ponaosob kažnjavani a svakoj poslušni, Jevreji su izloženi svakoj nemilosti.Tako će se Topal-paša osvetiti 1791.godine Jevrejima jer se , u jednom od mnogobrojnih prelazaka Beograda iz ruke u ruku, nisu povukli sa turskom vojskom. Zrak nade da će biti bolje ukazuje se svim Jevrejima koji su bili pod turskom vlašću 1804. godine kada izbija Prvi srpski ustanak.Mnogi Jevreji će pobeći u Zemun, Bosnu i Austriju da bi se vratili ponovo u Beograd za vreme vladavine knjaza Miloša Obrenovića.Zaista, za vreme vladavine prvog Obrenovića Jevreji su uživali sva ostala građanska prava. Prestankom njegove vladavine politički protivnici intenzivno proganjaju Jevreje čiji će se položaj poboljšati tek 1867.godine a naročito od 1878. godine kada država Srbija prihvata odredbe Berlinskog kongresa i Ustavom garantuje građansku jednakost svim Jevrejima.

Pomirljiva politika dinastije Obrenovića prema Jevrejima, a naročito njenog rodonačelnika Miloša, bila je inspirisana, pre svega, razlozima finansijske prirode. Milošu je bilo izvanredno poznato da osakaćenu i pogorelu Srbiju, uz to još i desetkovanu, može podići samo kapital koji srpska raja nije imala a na koji strani zajmodavci nisu ni pomišljali. Za Evropu s početka 19.stoleća Srbija je još uvek predstavljala avanturu u koju se malo ko usudio da upusti.Sa druge strane, Jevreji su bili pogodni za ulaganje i izgradnju Srbije i stoga što su nehrišćani tako da aktuelna turska vlast tu nije mogla imati primedbi. Kada se Srbija bude definitivno oslobodila Turaka, ili

bar njen veći deo, ni onda Miloš neće okrenuti leđa Jevrejima; novouspostavljenu državu je trebalo postaviti na noge nakon silnih ratovanja a novac je, kao i uvek, bio kod trgovaca. Uglavnom iz ovih razloga se nijedan vladar iz dinastije Obrenovića neće okrenuti protiv Jevreja.Ista situacije će biti i kada na presto Kraljevine Srbije dođe nova dinastija Karađorđevića.

Tako će 1921.godine, prema zvaničnom popisu stanovništva, u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca na teritoriji Srbije biti 6.112 stanovnika dok Savez rabina daje podatak od 7.800 Jevreja u Srbiji, a već dvadeset godina kasnije, uoči Drugog Svetskog rata , biće zabeleženo oko 12.500 stanovnika. Kao što vidimo, broj Jevreja se u Srbiji za svega dvadeset godina udvostručio .

2. Jevreji u Nišu

Kada u 16. stoleću evropske države na čelu sa Francuskom i Austrijom pošalju svoje putopisce čiji će osnovni zadatak biti pribavljanje što je moguće više informacija o balkanskom delu Otomanskog carstva, Niš će kao izrazita prirodna raskrsnica biti nezobilazan. U putopisnoj literaturi koja opisuje Niš postoje vrlo oprečni opisi i svedočenja putopisaca što je i razumljivo obzirom da su dolazili u Srbiju i Niš sa vrlo pogrešnim obaveštenjima, a ni oni sami nisu uvek prolazili kroz Niš sa željom da vide i svedoče o nečemu nepoznatom njihovoj zemlji uglavnom.Većina je mešala Srbe i Bugare ali su skoro svi bili izričiti u svedočenjima o Jevrejima. Tako će Hans Dernšvam (Hans Dernschnjam) zabeležiti 1553. godine sledeće: *" U Nišu je bila jedna srpska crkva (...)Bilo je i Jevreja i Cigana"* . Ovo je i najstarije lociranje Jevreja u Nišu od strane nekog putopisca koji, osim ove šture rečenice, ne pruža nikakvo dalje obaveštenje o eventualnoj jevrejskoj zajednici. Međutim, isto kao i on, svedoči nemački putnik Stefan Gerlah (Stefan Gerlach) koji je dvadeset godina kasnije, 1573.godine prošao kroz Srbiju i koji decidirano tvrdi da je " *u svakoj palanci od Budima do Niša, gde god sam stao ili prenoćio,video sam Jevreja(...)"*Najverovatnije je da je već tih decenija postojala veoma živa jevrejska zajednica, tim pre što je sada upadljiv boravak putopisaca jevrejskog porekla (1577.godine Solomon Švajger, 1580.godine Paolo Kotarini) koji ne ostavljaju za sobom ni najmanjeg pomena o saplemenicima u Nišu , niti ijednom rečju u svojim putopisima skreću na njih pažnju.Ali što, pišući nisu učinili oni ispraviće 1555. Ožer Gislen de Buzbek, flamanac, i 1587.godine pruski lekar Rajnold Lubenau. Naime, Ožer Gislen de Buzbek u svom delu "Putovanje u Carigrad i Amaziju", pišući kako je noćivao za svoga puta u niškim imaretima, kaže sledeće:"*Imareti su u Turskoj* (misli se na Niš, prim.N.O.) *vrlo dobro građeni, udobni su i imaju posebne sobe u koje primaju sve bilo da je reč o Jevrejinu ili hrišćaninu(...)"* Na skoro isti poredbeni način piše i Rajnold Lubenau u svom izuzetno

obimnom *"Dnevniku"* 1587. godine sledeće:"*U ovom gradu ima pet dobro građenih Džamija; kod jedne su dva lepa groblja i jedna lepa gostionica koju Turci nazivaju imaret(...)U ovom imaretu daje se svakom, bio on Turčin, Jevrejin hrišćanin ili što mu drago*(...)*"*. Kao što se da videti, u Nišu su Jevreji u 16. stoleću zauzimali vidno mesto bogato ispunivši sveske putnika i putopisnu istoriografiju Srbije 16.stoleća.

U ovom stoleću putnicima iz zapadnih zemalja je bilo izuzetno teško da budu objektivni u opisivanju viđenog stanja na koje nisu bili pripremljeni; skoro svi su, bez izuzetka, iščekujući sjaj carskog grada ostajali zapanjeni siromaštvom Niša u 16. stoleću, svedenog na običnu varošicu, tako da je i izveštavanje ovih putopisaca uglavnom šturo i opterećeno vajkanjem zbog neudobnog smeštaja i grubih Turaka. Tim su značajniji ovi sporadični zapisi koji svedoče da je u Nišu još u 16. stoleću postojala jevrejska zajednica, a naročito zbog toga jer se, prema turskim popisima stalno nastanjenog stanovništva u 15. i 16. stoleću, stiče utisak da u Nišu nije bilo Jevreja.Smatralo se da su se Jevreji javili u Nišu tek posle osamdesetih godina 16. stoleća , iako se prema podacima iz dosada izloženih putopisa jasno može zaključiti da je do navedeneg doba već postojala brojna jevrejska zajednica u Nišu.Turci u svojim popisima, kao i u mnogim drugim gradovima Srbije toga vremena, nisu obraćali pažnju na nehrišćansko stanovništvo koje im, po prirodi stvari, nije predstavljalo nikakve probleme za razliku od hrišćanskog.Uz to, sve do kraja 18. stoleća postojao je prećutni dogovor između niških Jevreja, Cincara i turske vlasti koja je ovima dozvoljavala čak i švercovanje robe, ubirajući za to priličan novac.

Pred sam kraj 16. i početak 17. stoleća stanovništvo Niša je u skoro apsolutnom rasulu: od hrišćanskog sveta tu su malobrojni seljaci iz okolnih sela i dubrovački trgovci koji su ovde imali vrlo živu koloniju, od nehrišćanskog su tu Jevreji. Turci, Arapi i Cigani koje , zbog brojnosti, pominju skoro svi oni koji su prošli kroz Niš. U takvoj situaciji engleski diplomata i poznavalac više balkanskih jezika Henri Blant (Henry Blount), za potrebe engleskog dvora a, kako sam ističe, "*radi svoje znatiželje(...)"* se odlučuje na put od Venecije preko celog Balkanskog poluostrva do Egipta i Kaira. Ovaj radoznali putnik, prvi od mnogih koji je bio bez ikakvih verskih predrasuda, se u Beogradu sprijateljuje sa beogradskim Jevrejima od kojih će neki poći sa njim ka Nišu radi svojih trgovačkih poslova. Blant je 1634. godine ušao u Niš da bi prisustvovao proslavi subote o čemu prilično šturo piše:" *... prošli smo kroz Niš, lepo malo mesto, u kojem smo se zaustavili dok su Jevreji proslavljali svoju subotu"*. Tumačeći ovo, po istoriju Jevreja u Nišu, izuzetno važno i jednako neobično svedočenje, Zdenko Levental napominje:"*Čitavih deset stranica Blant posvećuje istoriji i običajima Jevreja, napomenuvši da je o tome mnogo razgovarao s nekoliko rabina za vreme proslave subote u Nišu.Njegov traktat o Jevrejima odlikuje se, za ono vreme sasvim izuzetnom i neobičnom spremnošću da upozna, shvati i opravda veru i tradiciju jednog naroda, odnosno jedne verske skupine, o kojoj se obično*

pisalo malo, s mnogo predrasuda ili čak i sa osuđivanjem". Naročito je zanimljiva Blantova napomena da je o običajima i istoriji Jevreja u Nišu razgovarao s nekoliko rabina; ova tvrdnja ne samo da isključuje sva dosadašnja saznanja o Jevrejima Niša kao, u Blantovo vreme, tek pridošlim u ovaj grad već naprotiv daje na značaju upravo ovom događaju.Ovde se zapravo radi o činjenici da su Jevreji u Nišu imali svoj Rabinski sud čije je članstvo bilo zabeleženo celih stotinu godina kasnije, 1795. godine o čemu ćemo posebno pisati. U svakom slučaju Blant nam je ostavio podatak kao *krajnje neutralni posmatrač*, neopterećen verskim predrasudama, o Nišu kao jakom centru jevrejske duhovnosti toga vremena.Govoreći o svom nepoznavanju istorije Jevreja, Blant ipak precizno oslikava stanje Jevreja u Nišu toga doba, te je stoga njegovo svedočanstvo od izuzetnog značaja za istorijat jevrejskog naroda u Srbiji.Začuđujuće je da o Jevrejima Niša nikakvo slično svedočenje ovakvog kalibra neće ostaviti, do 18. stoleća,ni jedan putopisac koji će proći kroz Niš.Razloga za to ima mnogo ali se uglavnom sve svodi na sledeće: gledajući na Turke kao permanentnu opasnost po hrišćanski svet, hrišćanski i turski putnici su, svako iz svog razloga beležili odnos Turaka i hrišćana Srba, tek ponegde beležeći prisustvo jevreja u Nišu. A u međuvremenu su kroz Niš prošli vrsni putnici: Herman Črnin (1644.),Mišel Kikle (1658.), Anri Pule (1658), Konrad Jakob Hildenbrant (1658.), Evlija Čelebija (1660),Džon Burburi (1665.), Jaketa Palmotić (1667.) i Đovani Benalja (1668.). Oni koji budu prolazili posle Henrija Blanta samo će, stiče se utisak, prepisivati jedni od drugih i upravo će se u tome ogledati doprinos samoga Blanta istoriji Jevreja u Nišu.

Nekako u vreme ovih putopisaca javlja se i prvi imenovani Jevrejin.Naime, 1651. godine su dva svedoka potvrdila da je trgovac vunom iz Niša po imenu Jakov ubijen u blizini Kruševca ; na osnovu njihovog svedočenja rabin Avraham Hananja je Jakova proglasio mrtvim a njegovu suprugu udovicom..Prema jevrejskim izvorima 1671.-1672. godine dogodilo se ubistvo jednog Jevrejina, skupljača harača u okolnim niškim selima, tako da u devetu deceniju 17. stoleća ulazimo sa prilično jasno određenom grupacijom Jevreja, skupljenih oko Taš- ćuprije (*"Kameni most")* sa leve strane Nišave u svojoj "*jevrejskoj"* mahali.Veliki uticaj na život Jevreja u Nišu imali su Jevreji iz Sofije i Soluna. U vreme najveće pustoši i tursko- čerkeskog zuluma , niški Jevreji će uspeti da 1695. godine osveštaju sinagogu koja se nalazila u samom srcu prvobitnog Jevrejskog naselja izložena svačijem pogledu.

Tih godina Turci dovode Čerkeze i Arbanase koji će u Nišu činiti različita zverstva a čiji je zadatak bio upravo proterivanje hrišćana sa njihovog vekovnog ognjišta.Kada se to i desi, u istoriji Srbije poznato kao Velika seoba Srba (1690.godine) , grad Niš će po broju poreskih glava i svom značaju biti jednak jednoj manjoj srpskoj varošici.Koristeći veštački načinjen vakum u finansijskom životu grada, a i ne skrivenu potrebu Turaka da obnove prilično zapuštenu tvrđavu, u Niš se sliva veliki broj Grka, Cincara i Jevreja sa slobodnim kapitalom koji su, za razliku od srpskog življa, živeli isključivo od

trgovine. Tada će, naročito Jevreji i Cincari, okretni u trgovini, uspeti jedini da podnesu visoke namete koje će nametnuti turska vlast a sve u cilju obnove strateški izuzetno važne Tvrđave , što će im omogućava kod turskih vlasti izvanrednu poziciju pred osnivanje Pokrivene čaršije čiji će se desni bok oslanjati o granične kuće Jevrejskog naselja u kojima je bilo dosta trgovačkih magaza a čiji su vlasnici Jevreji.Već 18. vek je prepun podacima o niškim Jevrejima najverovatnije zato što su, iskoristivši situaciju u kojoj, ionako malobrojan, hrišćanski živalj nije imao dovoljno finansijski slobodnih sredstava, i u vrlo kratkom vremenskom roku ostavili snažan trgovački pečat po kome će grad još za dugo biti poznat. Već u prvoj polovini 18. stoleća, tačnije 1723. godine je zastupnik niškog rabina postavio niz pitanja solunskoj braći po mnogim predmetima, kako administrativne prirode (kako se na hebrejskom piše ime Niša) tako i verske(pitanje vezano za ritualno kupatilo i problem vode koja nije iz "živog" izvora) na osnovu čega se vidi jasno izražena težnja jedne jake verske zajednice da se pretvori u još jači jevrejski centar. Ovako živa prepiska sa solunskom bratskom zajednicom imala je za cilj što bolju povezanost Jevreja ma gde oni bili što opet svedoči o izuzetnoj aktivnosti Jevreja u Nišu.Jedan od poslednjih niških rabina Avram Daniti piše kako je, tragajući za prvim podacima o niškoj jevrejskoj zajednici, našao među starim knjigama poznate niške Ješive nekoliko beležaka anonimnih pisaca. *"Jedna od tih beležaka sadrži jedan mali istorijski prikaz o postanku niške jevrejske opštine. Pisac (*Avram Daniti, prim.N.O.) *je imao sreću da vidi i zabeleži jednu priznanicu rabi Eljakima Gerona, šalijaha iz Erec Jisraela, koja je nosila datum iz godine 5477.(1717.) Isti anonimus pominje takođe i arhivu, među kojima je našao još nekoliko priznanica raznih šalijaha i to iz godine* 5514.,5518.,i 5525 (1754., 1758. i 1765.". Pored ovih svedočanstava na osnovu kojih se da osetiti pulsiranje jevrejske zajednice u Nišu dragoceno je i ono koje govori upravo o Sefardima doseljenim ispred pogroma u Niš a koje glasi:" *U Tamuzu 5483 (1723.g.) upitao me je jedan rabin iz Niša, gde se od skora doseliše mnogi Jevreji* (...)". Već u maju 1743. godine građani Niša,Leskovca, Prokuplja i Kruševca tužili su kamatnike Hadži Sulejmana, Hadži Mahmuda i Hadži Mustafu kao i njihovog ortaka Jakova Jevrejina da su im uzimali 86% kamate godišnje.Zahvaljujući ovom podatku mi pouzdano možemo tvrditi da je dotični Jakov Jevrejin zvanično prvi jevrejski posednik koji je upisan u turske spise do sreine 18. stoleća.

2.1. Izgradnja Sinagoge 1695. godine

Niški Jevreji su dugo bili bez ijedne Sinagoge iz više razloga. Prvi i važniji se ogledao u zabrani građenja Sinagoga (ova zabrana je dugo bila poštovana i zbog oštrih kaznenih mera koje su propisivale turske vlasti) dok je drugi bio daleko prozaičniji: za izgradnju jednog zdanja ove vrste bilo je neophodno brojno stanovništvo koje bi uspelo da iznese na svojim plećima kako finansijski deo tako i kaznu Turaka zbog načinjenog prekršaja. Dolaskom španskih Jevreja u Niš sredinom 17.stoleća i, naročito, u poslednjoj deceniji - kada je Sinagoga i podignuta- stekli su se svi uslovi da se na levoj obali Nišave, nedaleko od mosta koji je povezivao tvrđavu sa gradskim delom, podigne Sinagoga. Prema svemu sudeći, u Nišu su tih godina pored Jevreja bili još: Čerkezi, Turci, Arnauti i nešto malo hrišćankog življa koje nije imalo gde da se sakrije, a nije otišlo 1690.godine za Arsenijem IV Čarnojevićem na sever bežeći od Turaka. U polupraznom gradu najbolje će se snaći Jevreji i Cincari kao jedini posedovaoci kakvog-takvog kapitala i trgovci na glasu. U trenutku kada je pažnja Turaka usmerena na reku Srba koja hrli ka Beogradu i severnije od njega, Jevreji Niša se odlučuju za izgradnju Sinagoge. Jevrejima je pomogao još jedan momenat, nimalo zanemarljiv, pri podizanju Sinagoge, a to su bili brojni ortakluci sa Turcima kojima su bili neophodni pismeni ljudi.Tako je podignuta 1695. godine Sinagoga kao javna demonstracija kako privredne tako i organizacione snage Jevreja Niša koji će u godinama što su dolazile ispoljiti visok stepen organizovanosti.

Veoma je zanimljiv podatak da su već u 18. stoleću, i pored svih poreza koje im je nametnula turska vlast za vreme obnove Tvrđave, Jevreji Niša razmišljali o još jednoj Sinagogi jer postojeća nije mogla da podmiri sve njihove potrebe što dovoljno govori o njihovoj brojnosti u to vreme.Kao jevrejski centar, Niš je imao Rabinski sud ("Mudraci Niša i sudije")koji je 1795. godine bio u sledećem sastavu: Šimon Mordehaj, Rahamim Hajim, Rafael Baruh, Haim Nisim, Šlomo Jakov i Jehuda Moše Eli.U ovakvim okolnostima 1800. godine nastaje nova Sinagoga tako da su u 19. stoleću postojala dva hrama od kojih je jedan bio veći a drugi manji.Međutim, niškim Jevrejima se javio problem od kojeg su njihova braća u Beogradu" bolovala" već duže vreme.Naime u Nišu su, kao živom prirodnom i trgovačkom centru Balkanskog poluostrva, boravili Jevreji iz skoro svih većih gradova na svom proputovanju sa istoka na zapad i sa severa na jug. I dok su uglavnom svi plaćali postojeće takse , trgovci iz Kastorije ,koji su uglavnom dolazili sa porodicama i više godina ostajali u Nišu,odbijali su da plate svoj deo jevrejskoj zajednici u Nišu, tvrdeći da oni svoje obaveze izmiruju u Kastoriji.Našavši se u neobičnoj i veoma nezahvalnoj situaciji ,niški Jevreji obratili su se za pomoć beogradskoj braći koja su već duže vreme pokušavala da izađu na kraj sa ovim problemom koji je u Beogradu naročito bio izražen.Upitan za savet, beogradski rabin Jichak Behar Moše je odobrio stav niških Jevreja obrazlažući da su u pravu što potražuju od onih koji su došli sa strane da prinesu svoj deo jer oni ne dolaze samo da obave svoje poslove , već

se tu i nastanjuju.Ne raspolažemo podacima kakav je konačan stav zauzela niška jevrejska zajednica posle ovog tumačenja, ali se, na osnovu povećanog broja iseljavanja Jevreja Niša u grad Určuk (Ruščuk), gde do tada nije postojala jevrejska opština, može zaključiti da su Jevreji niške zajednice zauzeli preporučeni stav.

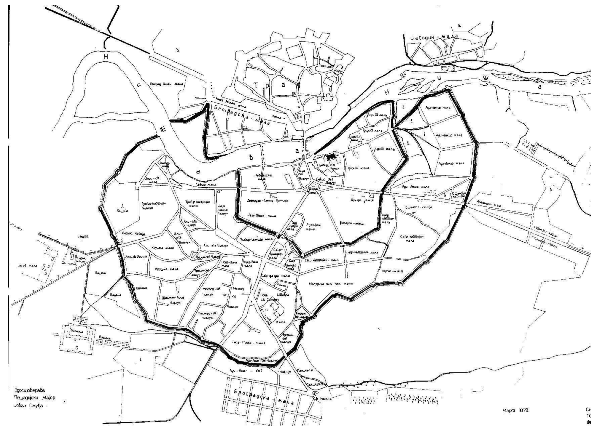
Izgradnjom Sinagoge počinje se i sa najosnovnijim verskim obrazovanjem Jevreja a nastavu " hederu" su vodili Nisim Eli i Ezrael Alkalaj.Iz ove porodice Alkalaj nama nepoznato lice je otišalo 1837.godine u Tiberijas a potom na misiju (šlihut) u Maroko gde će o njemu ostati zapis ("... ovaj čovek došao je u Tiberijas iz grada Niša, Srbija."). Nastavu "TALMUD TORA" pri jevrejskoj školi držaće Avram Eli i Jošua Tavi a kao hazan je služio Jehuda ben Moše Eli koji je bio i član Rabinskog suda.

2.2. Rabini niške jevrejske zajednice u 18. stoleću

Najstariji spisi o jevrejskoj zajednici u Nišu ne pominju tačno godinu kada se javlja prvi rabin ali, na osnovu dokumenata kojima danas raspolažemo znamo da je zastupnik rabina 1723.godine postavio pitanje kako treba pisati na hebrejskom ime grada i reke koja protiče kraj njega - Niša i Nišave.Najverovatnije je da se u ovom slučaju radi o zastupniku niškog rabina Eljakima Gerona koji se pominje jedino 1717.godine u jednoj priznanici koja je i jedan od najranijih dokumenata koji govore o niškom rabinu u drugoj ili trećoj deceniji 18. stoleća. Niški Jevreji su morali imati svog rabina još u prethodnom, sedamnaestom stoleću jer su tada sagradili Sinagogu (1695.godine). Ne smemo preći ni preko ranije iznetog svedočenja Henrija Blanta iz 1634. godine da je u Nišu razgovarao "...*sa nekoliko rabina*" što navodi na zaključak da je rabina u Nišu bilo najverovatnije i u 16. stoleću.Na osnovu žive prepiske sa solunskim Jevrejima, primetna je želja niških Jevreja da i u veri slede svoju braću, tako da su se Jevreji Niša u svim pitanjima halahe* oslanjali upravo na savetodavnu pomoć Jevreja iz Beograda i Soluna. U Beogradu su početkom 18. stoleća služila dva rabina - jedan u Sefardskoj zajednici (rabin Moreno) a drugi u Aškenaskoj (rabin Levi Jichak Jerušalmi). "*Rabin Moreno odlučio je da se preseli u Erec Jisrael, ali je obećao svojoj pastvi da će se pobrinuti da im obezbedi dostojnog naslednika.U međuvremenu je rabin ove zajednice bio Levi Jichak Jerušalmi, koji je znao i đudezmo.Stigavši u Carigrad zamolio je rabin Moreno Hajima Geršona Levija da se primi dužnosti beogradskog sefardskog rabina, na šta je ovaj i pristao.Međutim, na putu za ovaj grad, u Nišu, ubedila ga je niška jevrejska zajednica da je on neophodan ovom gradu, te je tamo i ostao.*" Sledeći niški rabin bio je Jakov de Majo o kome se malo zna da bi ga 1756.godine nasledio

* Halaha – zbirka jevrejskih zakona. Po Majmonidesu ima 613 zakona kojih se treba pridržavati

na ovom mestu Rahamim Naftali Gedalja koji je umro u Nišu 19. tišrija 5541., dakle krajem 1780.godine a sahranjen na niškom jevrejskom groblju. Nekako u to vreme prolazi Lusinjan Sevijor kroz Srbiju i prolazeći kroz Niš zapisuje u svom osamnaestom pismu kraljici Engleske sledeće o Nišu: *"(...) Drugi deo grada koji leži zapadno od tvrđave, okružen je palisadama i jarkom, a nastanjen Turcima i Jevrejima (...) Stanovnici (Niša) su većinom Turci, dok su ostali bugarski hrišćani a ima i nešto Jermena i Jevreja..."*. Sevijor nije mogao primetiti brojnost Jevreja koji su sada zauzimali levu i desnu stranu Nišave ovu drugu naselivši Jevrejima doseljenim uglavnom sa severa.

Plan Nisa iz 1878. godine na kome je jasno uočljiva Jevrejska mahala

Sledeći podatak nam daje imena članova duhovne zajednice u Nišu 1794. godine,tako da postoji praznina od smrti Rahamim Naftali Gedalje 1780. do ovog dokumenta koji nam govori o nestanku Jakova ben Mošea na putu između Batočine i Rače.David Mandil je imao priliku da čuje svedočenje nekog Turčina koji je pričao o tome kako je Jakov ubijen; zahvaljujući njegovom svedočenju Jakov ben Moše je i zvanično proglašen mrtvim a njegova supruga proglašena udovicom.David Mandil je dao svoju izjavu 29. kisleva 5555.godine pred sudom u sledećem sastavu: Šimon Mordehaj ben Rahamim Hajim, Rafael Baruh, Hajim Nisim, Šlomo ben Jakov i već pomenuti Jehuda Moše Eli.O rabinu Rahamim Naftali Gedalji pisao je poslednji niški rabin Avram Daniti u svom članku "O niškoj jevrejskoj zajednici", objavljenom 1939. godine u "Vesniku" sledeće:

"Godine 5525 (1765) na položaj niškog rabina dolazi Rahamim Naftali Gedalja, čiji se grob treba da nalazi na niškom groblju.Dolaskom ovog rabina na čelo opštine, nastaje nova era u duhovnom životu Jevreja u Nišu.Energičan i mudar naučnik koji je, opet po jednoj zabelešci, imao i sopstvenu Ješivu "punu knjiga", uspeo je da za 16 godina svoga marljivog i svestranog delovanja podigne temelje duhovnom i

kulturnom razvitku njenom.Tako je za njegovo vreme udaren temelj novoj sinagozi, koja je posvećena 1801.godine.U njegovoj Ješivi su se vaspitavale generacije vrlo pobožnih Jevreja.Naročitu je pažnju posvetio verskoj obuci.Za njegovo je vreme u Nišu delovalo više veroučitelja.Tako je Nisim Eli predavao početnicima,Bibliju je predavao Avram Eli, a Talmud i Kodeks predavao je Ješua Teva.On je prvi prekinuo sa običajem da sveštenik (hazan) bude istovremeno i šohet.Hazan je morao da budno pazi na svoju čistoću i da se čuva od prehlade, da bi mogao uvek služiti na zadovoljstvo sviju.Zato je njegovim zauzimanjem angažovan šohet."

U ovom vremenskom periodu 1700.-1794.godina Jevreji Niša će uspostaviti bližu i tešnju saradnju sa Turcima koji će početi da pokazuju veliku naklonost prema jevrejskom življu čineći ne male ustupke. To se objašnjava znatnim proširenjem niške čaršije koja je, zbog velike vojske, rumelijskih spahija na službi u tvrđavi, beglerbega Rumelije sa svojom stalnom pratnjom u gradu, bila predodređena da postane prava trgovačka prestonica.Zbog toga se zidaju zgrade koje će kvalitativno, ali i kvantitativno, uticati na poboljšanje života u gradu.Grade se: carinarnica , veliki broj trgovačkih hanova, odaja i magaza a jedan veliki han bio je isključivo namenjen Jevrejima koji su, uz Cincare iz Kostura, držali skoro svu nišku trgovinu u svojim rukama.Samo u prvoj polovini 18. stoleća rumelijski valija i zapovednik Niša Osman-paša sagradio je u ulicama oko džamije koju je sam obnovio (a koja je danas zaštićena zakonom) ravno 98 dućana čiji su vlasnici uglavnom bili Jevreji i tako smestio trgovački centar tadašnjeg Niša u Jevrejsku mahalu u kojoj je već sazidao više javnih zgrada i veliki han koji je služio i kao carinarnica.Njegov podanik Husein-aga sagradio je do same zgrade đumruka jevrejsku društvenu zgradu poznatu pod imenom Jehudinhana koja je bila , za ono vreme, grandiozna sa svojom 31 odajom od kojih je bilo po 15 u prizemlju i na spratu i jedna velika odaja.Za ovu zgradu bila je predviđena izuzetno visoka kirija u iznosu od 50.000 akči.Kod Jehudinhane vezir je sagradio još osam odaja i dve magaze sa jednom odajom i bakalskim dućanom.Sudeći po visokoj kiriji od 17.200 akči ove odaje i magaze bile su predviđene za smeštaj hrišćanskih trgovaca. dok je kirija za svih 98 dućana smeštenih između džamije i Taš-ćuprije ("Kameni most") iznosila ukupno 18.440 akči što je bilo više nego simbolično.Međutim, nisu Jevreji uvek dobro prolazili u duelu sa srebroljubivim turskim vlastima. Tako se sin Mehmed-age Zulfikar sporio od 1747.-1754. godine sa svojim rođakom Omer-agom Nišlijom, muteselimom beogradskog vezira u Nišu, oko Čaira, za koji je tvrdio da se nalazi u Varoši, na mestu zvanom Tapija i Prgovac. Pošto je dobio ovaj spor, posle druge seobe Srba u Nišu su prodate na dražbi kuće Srba i Jevreja u mahalama Velike džamije i Pirgovcu.

2.3. Niški Jevreji u periodu 1800.-1877. godina

Početak 19.stoleća obeležen je nacionalnim buđenjem najpre srpskog a onda i ostalih balkanskih naroda koji su bili pod turskom vlašću. Bunt Karađorđeve I Miloševe Srbije nije zaobišao Niš. Tako figuriraju uglavnom podaci vezani za nacionalno oslobođenje od Turaka (1809.g. Čegarska bitka; 1821. g. Melentijeva buna;1830.-1841. Srndakova i Milojeva buna ; 1878.g. oslobođenje Niša od Turaka). U ovakvoj situaciji Jevreji, koji su do tada uživali esnafsku podršku niških Grka i Cincara, ostaju usamljeni s obzirom da se i ovi dojučerašnji saveznici energično stavljaju na stranu Srba. Prirodno, samim Jevrejima nisu odgovarali ovakvi potresi jer su uživali pod Turcima prilična prava kojih je bio lišen hrišćanski živalj. Takođe, polarizacija u hrišćansko- nehrišćnskim odnosima Jevrejima neće doneti ništa dobro s obzirom da se kidaju sve poslovne veze koje su ih spajale sa braćom iz Beograda, Prištine i Pirota. Čak ni pojava velike kuge 1837.-1838. godine neće, bar kada su Jevreji u pitanju, doneti ništa novo: nijedan Jevrejin Niša ili Pirota neće biti zabeležen kao žrtva ove bolesti iako ih je u Pirotu , samo u jednom danu avgusta 1837. godine umrlo 92 hrišćanina i 36 muslimana ! U Nišu koji je brojao jedva 30.000 stanovnika bilo je mrtvih po stotinu na dan. Zanimljivost je da nije zabeležen ni jedan smrtni slučaj u okviru jevrejske zajedenice.

Ниш - део вароши познат као Јеврејска мала
Niš - part of the city known as the Jewish mala (town quarter)

Fotografija Jevrejske mahale s kraja 19. stoleća

2.4. Groblja Jevreja u Nišu

Do danas su poznate tri lokacije jevrejskog groblja u Nišu koje potiču iz različitih vremenskih perioda ali koja svedoče o ranom naseljavanju Niša Jevrejima.Prvo jevrejsko groblje je locirano u strogom centru današnjeg Niša prema pisanju Anonimusa iz 19.stoleća što bi moglo da odgovara dosadašnjim arheološkim nalazištima na prostoru Trga Oslobođenja u čijoj se neposrednoj blizini nalazila Jevrejska mahala; na ovom prostoru pronađen je veliki broj starijih grobova iz perioda pozne antike što samo potkrepljuje mogućnost da je tu negde odista bilo i jevrejsko groblje. Inače je ovaj prostor u antičko doba bio nenaseljen obzirom da su se i vojno utvrđenje (na mestu današnje Tvrđave) i civilno naselje Naissus nalazili sa desne strane reke Nišave da bi se tek u 16. stoleću naselje preselilo na prostore današnjeg centra.

Prema istom izvoru, drugo groblje se nalazilo u blizini crkve Sv.Pantaleja, dakle na prostorima gde se razvijao antički i srednjevekovni grad pored koga je, takođe sa desne strane Nišave, ležao jedan od najznačajnijih drumova ovog dela Balkanskog poluostrva koji je povezivao Beograd sa Sofijom i, dalje, Carigradom. Normalno, ovakvim drumom su iz oba pravca dolazili i prolazili trgovci tako da su, već tada, Jevreji Niša imali svoje groblje.Ovo tim pre što su već tada postojale jevrejske zajednice u Beogradu i Sofiji.Na žalost, bližih podataka o ovom groblju nemamo.

Treće groblje se danas nalazi u delu grada zvanom "Stočni trg" koje je izuzetno loše očuvano .Najstariji snimljeni grobovi su iz 17.stoleća. Pomenuti Anonimus je uspeo da na ovom groblju otkrije nadgrobni kamen rabina Rahamim Naftali Gedalje na kome je pročitao sledeći natpis:"*Rav akolel šel Niš, niftar levet olamo be 19 Tišri 5541"(*1781.) Ili , u prevodu : " *Rabin jevrejske zajednice Niš napustio je svet 19. tišrija 5541.godine*" . Stoleće kasnije na ovom grobu će počivati i rabinov naslednik rabin Isak ben Reuven koji je umro u dubokoj starosti, kako piše na epitafu, meseca nisana 5630. godine.

Nadgrobna ploča rabina Isaka ben Reuvena

Zanimljiv je epitaf koji je uklesan na nadgrobnoj ploči a koji u prevodu glasi:

"Glas u Rami ču se" (Jeremija 31:14)
"glas ko kad se izgubi bitka" (II Knjiga Mojsijeva 32:18)
"potoci i reke" Jov 20:17
" jer je prekratka postelja da bi se ispružio" (Isaija 28:20)
i duša mu je do groba došla
Haham i poštovani rabin Isak ben Reuven
koji se oslobodio sveta u dubokoj starosti
dana trećega meseca nisana godine 5630 od stvaranja
Neka bi njegova duša bila vezana u snop živih"

Dakle, ovo groblje je staro bar 250 - 300 godina. Na njemu je sahranjen veliki broj Jevreja ali ne samo iz Niša; o tome piše Tihomir

Đorđević sledeće:" *Za vreme Turaka u Prokuplju je bilo malo Jevreja, pa nisu imali ni sinagoge ni groblja, već su mrtvace morali prenositi u Niš i tu ih sahranjivati u jevrejskom groblju."* Iako Đorđević nije precizirao konkretno vremensku odrednicu "...za vreme Turaka..." koja, postavljena ovako široko malo govori, sva je verovatnoća da se radi o periodu od sredine 17. stoleća pa nadalje.

Ovo groblje su 1972. godine obišli stručni saradnici Zavoda za zaštitu spomenika Borislav Andrejević , istoričar, i Jovan Šurdilović istoričar i fotograf, naišavši pritom na stanje opšte zapuštenosti groblja o čemu najbolje svedoči dokument od 8.11.1972.godine br. 1472/1 u kome se kaže sledeće:

" *U severozapadnom delu kruga Fabrike za izradu mehaničkih elemenata, koja ulazi u sastav Elektronske industrije /ranije preduzeće Čegar/ u ulici Ivana Milutinovića 25 nalazi se Jevrejsko groblje. To je deo Niša poznat pod imenom Stočna pijaca još iz sredine 19. stoleća. Na urbanističkom planu Niša iz 1878. godine ucrtan je znak za tursko groblje baš na mestu gde se sada nalazi jevrejsko. Da li je tu i ranije postojalo jevrejsko groblje, teško je to sada tačno utvrditi ali poznato je da je Niš bio grad u kome su se Jevreji zadržavali još od 18.stoleća, mada postoji mogućnost da je još starije.*

Kameni blokovi, od kojih su neki u obliku kamenih kovčega, postavljeni su u kosim dugim nizovima jedan kraj drugog, na prostoru od 120 H 80 metara, površine 32 ara.Čitav ovaj prostor smešten je u delu grada koji više nije periferija i gde se sada nalazi veći broj industrijskih pogona. Tako je ovo groblje opkoljeno: sa istoka otpadom iz Zrenjanina, sa zapada pogonima preduzeća "14. oktobar", sa severa ciganskim naseljem i sa juga pogonima preduzeća "Čegar" u čijem se krugu i nalazi.

Na svim položenim nadgrobnim pločama ispisani su dugi tekstovi na jednom od dva novojevrejska kurzivna pisma. Tekstovi na jevrejskom dati su ili slovima uklesanim u kamenu, ili pak, plastičnim slovima kojih ima daleko manje ali zato predstavljaju izuzetnu kamenorezačku vrednost.

Na manjem broju ploča stavljen je srpski prevod i to uglavnom na onima iz 20.stoleća(1913.,1915.,1935.,1936.) dok na ostalima, svakako starijim (19.vek) nema ni godine ni prevoda.

Malo je ornamentalne plastike na nadgrobnim pločama. Ona koja postoji je veoma skromna i bez ikakve umetničke vrednosti i lepote(...)Ima ornamenata u obliku zmije postavljene po dužini i sredini kamene ploče, zatim u obliku polulopte manjeg obima, najčešće po četiri postavljenih u uglovima ploče, dalje na nekim kamenim pločama, po sredini, isklesan je poluvaljak ili nešto nalik na jastuk i na kraju postoji i predstava nalik na vreteno sa uzdužnim debljim namotima..

Mora se napomenuti da je bar zasad skoro nemoguće sagledati i pregledati čitavo groblje i svaku kamenu ploču ponaosob, jer je potpuno zapušteno i veoma zaraslo u travu i šiblje, tako da osim dvadesetak ploča sa istočne strane, ostalo se ne može sagledati.

Na ovom groblju se sahranjivalo do pred Drugi svetski rat.(...)"

Panorama Jevrejskog groblja
(snimak iz 1948.godine)

Kao što se vidi iz ovog dokumenta, i sami stručnjaci su bili zbunjeni kako slabom očuvanošću jevrejskog groblja tako i jedva uočljivim fragmentima na grobovima iz ovog stoleća. Inače, ovo groblje je zaista bilo aktivno do početka Drugog svetskog rata jer posle ovog rata , po jevrejski narod najpogubnijeg , skoro da više i nije bilo Jevreja u Nišu, o čemu će biti pisano u posebnom poglavlju.

O Jevrejskim grobljima u Nišu pisala je i Jasna Ćirić, predsednik JO Niš i mi ćemo preneti delove vezane za ovde pomenuto groblje:

Danas se ostatci jevrejskog groblja nalaze u delu grada koji se zove "Stočni trg", koje naseljavaju Romi. Jevrejsko groblje potiče iz XVII stoleća, madapostoji mogućnost da je još starije. Tu se nalazi i nadgrobna ploča čuvenog niškog rabina Rahamim Naftali Gedalje. Na groblju je sahranjen veliki broj Jevreja ali ne samo Niša, već i okoline. Postoji zapis da su tu sahranjivani Jevreji Prokuplja, jer ih je bilo malo pa nisu imali svoju sinagogu i groblje, ali su svoje mrtve prenosili u Niš i tu sahranjivali na jevrejskom groblju.

Spomenici koji se nalaze na današnjem niškom jevrejskom groblju , su u obliku kamenih kovčega, postavljeni u kosim dugim nizovima, jedan kraj drugog na prostoru površine 32 ara. Na svim položenim nadgrobnim spomenicima uklesani su u kamenu dugi tekstovi, na Hebrejskom jeziku, ili pak plastičnim slovima ispisani tekstovi ali kojih ima manje. Nemaju svoju umetničku vrednost ali imaju izuzetnu kamenorezačku vrednost. Na manjem broju ploča stavljen je srpski prevod, i to su uglavnom ploče iz XX veka (1913, 1915, 1935, 1936), dok na ostalim svakako starijim iz XIX veka, nema ni godine ni prevoda na srpski jezik.

Malo je ornamentalne plastike na nadgrobnim pločama, a ona koja postoji je skromna i bez umetničke vrednosti. Ima ornamenata u obliku polulopte manjeg obima,postavljenim po četiri u uglove kamene ploče.

Postojala je i Geniza, jer niški rabin Avram Daniti piše 1939 godine, da su niški Jevreji toliko revnosni i brzi bili u ''sahranjivanju'' podataka, beležnica i knjiga, da nije ostao ni jedan važan podatak za jevrejsku zajednicu u Nišu, sem nekih beležnica koji vode kroz prve dane ove opštine.

Na ovom groblju se sahranjivalo do početka II Sv.rata., a zatim je izvršena 1948 godine eksproprijacija groblja, a 1965 god. Skupština opštine Niš zabranjuje sahranjivanje na jevrejskom groblju.Tih godina mnoge porodice vrše eshumaciju svojih pokojnika, prenose ih, najčešće i pokopavaju na jevrejskom groblju u Beogradu.

Danas je jevrejsko groblje u Nišu nemoguće sagledati i pregledati , eventualno fotografisati, potpuno je zapušteno i zaraslo u travu i šiblje, prekriveno tonama đubreta, fekalija i otpadnih materija, nadgrobne ploče su zarasle u korov i travu, rastinje i šiblje dostiže visinu od 2m.

Deo spomenika nepoznatom Jevrejinu na kome je jasno uočljiv epitaff sledeće sadržine: *Ovaj spomenik podigoše mu njegova zahvalna deca Leon, Moša, Šaul i Gavra*

Ovakvog izgleda groblje danas predstavlja ruglo grada, mnoge trošne romske kuće postavljene su na temeljima od nadgrobnih ploča sa ovog groblja, mnoge su korišćenje kao deo kućnog inventara, prolaz između uđerica popločan nadgrobnim pločama, nalazimo ih u štalama romskog naselja, kanali kopani u zemlji za odvod otpadne vode i fekalija ograđeni su nadgrobnim pločama.

I sve to naglašavam još jednom prekriveno tonama đubreta, tako da se može reći da je jevrejsko groblje danas postalo deponija smeća.

Nepoznati grob zarastao u šiblje

Jedan od grobova snimljen marta 2003. godine

Osim dvadesetak ploča sa istočne strane groblja,ostali grobovi se ne mogu sagledati i svi su jako oštećeni, tj. razbijeni, oboreni i uništeni. Na groblju se nalazi i jevrejska kapela, ispred koje je grob rabina, u kapeli stanuju Romi.

Treba napomenuti da su jedan deo jevrejskog groblja sa severozapadne strane uzurpirala nekadašnja preduzeća ''Metalac'' i ''Niplast'', sa istočne strane Trgovinsko preduzeće''Otpad'' iz Zrenjanina. Ova preduzeća su takođe groblje zatrpale tonama

svog otpadnog materijala, tako da je i tu grobove nemoguće sagledati i pregledati. Sa istočne strane je romsko naselje.

U oči II Sv.rata u Nišu je živelo 360 Jevreja, za vreme rata u Nišu je ubijeno oko 1100 Jevreja, rat je odneo sve niške Jevreje, grobovi im se ne znaju,ubijene su čitave familije, rođake nemaju, niko ih se više ne seća. Niš nema nikakvog spomen obeležja o njihovom stradanju, o tragičnoj sudbini koja je zadesila naše komšije kojih više nema.

Vandalizam, nemar, zapuštenost su reči koje govore o ovom tekstu.

Žalosno zar ne !

Generalnim urbanističkim planom 1995-2010 god., biće bar se nadam, zaštićen prostor jevrejskog groblja, uvaženo je da se taj prostor očuva kao memorijalni kompleks jevrejske zajednice koja je nekada bila značajna u Nišu. Generalni urbanistički plan urađen je u Zavodu za urbanizam Niša.

Ostaje nam da se nadamo i čekamo ostvarenje ovog plana.

Jedan od poluuništenih grobova na Jevrejskom groblju. Snimak je načinjen marta 2003.

3. Oslobođenje Niša od Turaka 1878.godine

3.1. Jevreji Niša i Srbi

U borbama za oslobođenje Srbije od Turaka 1877.godine već su bili oslobođeni gradovi Vranje, Leskovac i Pirot dok je sudbina Niša zavisila isključivo od moćne Rusije koja je zahtevala od srpske vlada da ovaj grad ustupi Bugarima. Knez Milan Obrenović , sa druge strane, ni po koju cenu nije hteo da Niš da se povinuje ovakvom zahtevu. Tako je srpska vojska sedela po snegu i mrazu iščekujući konačan ishod neobične savezničke svađe. Tek kada je Knez Milan rekao ruskom izaslaniku da će Bugari dobiti Niš kada *"...povrh ovih glava* (lobanje od kojih je načinjena Ćele-kula, prim.N.O.) *bude i moja*" postalo je jasno da Niš ostaje srpski.

Građanstvo Niša je, ne skrivajući oduševljenje, pohitalo da iskaže svoje poštovanje knezu srpskom Milanu IV Obrenoviću privremeno smeštenom u Aleksincu.Tako je 1.januara 1878. godine u večernjim časovima u ovaj grad stigla deputacija koju je predvodio mitropolit deda-Viktor i u kojoj su bili, pored šesnaest građana hrišćanske veroispovesti tri građana muhamedanske veroispovesti kao i dva mojsijevske veroispovesti.2. januara ovi ugledni građani Niša bili su primljeni u stanu vrhovne komande od Kneza Milana. Samo nedelju dana kasnije, 9.januara knez Milan Obrenović će pobedonosno ući u Niš koji će, u godinama koje su dolazile, načiniti drugom prestonicom Srbije a dugo godina će u Nišu biti održavana redovna zasedanja Narodne skupštine Srbije.U novonastaloj situaciji grad je podeljen na kvartove koji su svoja imena dobili prema već postojećim mahalama;tako je kancelarija arnaut-pazarskog kvarta bila smeštena u kući rabina u Jevrejskoj mahali koja se nalazila odmah pored današnje Sinagoge , a izgorela je u velikom požaru koji je 15. avgusta 1879.godine zahvatio Jevrejsku mahalu i skoro je prepolovio.

Jevrejima Niša oslobođenje nije donelo poboljšanje života u kvalitativnom smislu. Nastupili su teški dani.Obzirom da su u Kneževini Srbiji još uvek bili na snazi zakoni koji su ograničavali Jevreje, oni su bili primenjivani i na novooslobođene krajeve tako da su od Jevreja oduzete one nekretnine koje su Jevreji legalnim putem kupovali od Turaka koji su bežali ka jugu Srbije a do jevrejske zajednice je traženo da isplati 1500 cekina (oko 6.000 rubalja. Pored ovih čisto zakonskih naredbi koje su Jevreji s teškom mukom prihvatili, donete su i neke , naizgled, bezopsane odredbe koje su direktno uticale na privredni razvoj Jevreja. Najdrastičnija od takvih je ona odredba da se pazarni dan, koji je dotad bio svakog ponedeljka, sada prebacuje na subotu čime su gradske vlasti direktno išle protiv jevrejskog življa Niška jevrejska zajednica uputila je molbu Milanu Obrenoviću protiv

ovakvog postupka navodeći da ne mogu u isto vreme biti i u svojim trgovinama i u Sinagogi. U ime niške jevrejske zajednice molbu su potpisali viđeniji Jevreji: Solomon Nahmijas, Behor Benjamin, Hajim Levi, Elija Varon, Avram David , Avram Geršon, Sadija Almozlino, Isak Ruso, Avram Zaharija i Šabtaj Kario. Pored ovoga, Jevreji su bili prinuđeni da, po državnom zakonu, radnje zatvaraju u nedelju i na srpske praznike što je dovelo do još većeg udaljavanja između Jevreja Niša i lokalnih vlasti.

Nekakko u isto vreme desetak jevrejskih porodica iz Prokuplja obratilo se knezu Milanu sa sledećom molbom koja prilično realno odslikava stanja Jevreja u novooslobođenim krajevima :

" Gospodaru,

znamenjem pravde i čovečnosti krunisao si se lovorikama.Razvivši zastavu jednakosti pridobio si srca sviju balkanskih naroda. I mi, sa strahopoštovanjem potpisati, pribegavamo Tvom moćnom zakrilju, prigrljavamo željno podanstvo Tvog kraljevstva, proniknuti ubeđenjem da ćemo pod Tvojim skriptom stupiti iz mraka u svetlost. Samo Te, milostivi Gospodaru, još molimo da blagoizvoliš narediti da nas, potpisate trgovce iz Prokuplja, ne gone tamošnji neki hrišćanski trgovci, koji prezaju od obrta i utakmice, izgovarajući se i potvarajući na nas da smo mi s Turcima pobegli.

Gospodaru, kad su nam tamošnji Čerkezi, kivni na nas što smo ih tužili vlastima za njihova bezakonja, za krađe koje nam učiniše, zapretili ognjem i oštrim rezom, mi se patnički udaljimo iz Prokuplja u Niš, da žive duše spasemo.Za sobom ostavismo kuće i imanja, uzdajući se u Boga da nepravda mora okončati.A kad se, Gospodaru, kućama vratismo svojim nekoliko tamošnjih ljudi ne mogaše savladati svoju samoživost i ne ponositi se u sili, nego nas vratiše u Niš.Smiluj se, Gospodaru, i naredi da nas ne gone iz varoši u kojoj se rodismo i u kojoj smo kao pošteni građani sebi i svojim porodicama koru hleba zarađivali.

U Nišu, 24. januara 1878.godine

S najdubljim poštovanjem Tvoji verni podanici: Josif Eškenazi, Moša Mandil, Josif Isak, Nisim Isak i drugi "

Ne znamo da li je knjaz srpski izašao u susret potpisnicima ove molbe ali oni nisu dobili zadovoljavajući odgovor obzirom da je većina potpisnika nastavila sa svakodnevnim životom i radom u drugim gradovima Srbije.Pravu buru nezadovoljstva među jevrejskim življem u Nišu izazvala je i odluka da vlasti poruše neke spomenike na jevrejskom groblju zarad proširenja gradskih ulica.Ova odluka bila je krajnje strana jednom multinacionalnom, kosmopolitskom gradu kakav je Niš bio još od sredine 17. stoleća.

Međutim, kada je 15. avgusta 1879.godine cela Jevrejska mahala stradala u požaru koji je buknuo iznenada i lako progutao krovove od suve slame, veliki broj niških Jevreja je ostao bez krova nad glavom. U pomoć su

priskočili sugrađani – preko esnafskih organizacija i ličnih poznanstava. Viđeniji ljudi Niša pravili su prijeme na kojima se sklupljala pomoć za jevrejsku crkvenoškolsku opštinu. Svuda prisutna želja da se pomogne sugrađanima može se videti iz tadašnje štampe gde su i najradikalniji listovi davali besplatne oglase za Jevreje. Pokušavalo se sa normalizacijom ozbiljno poljuljanih dobrosusedskih odnosa u čemu se uspevalo najviše zahvaljujući trojici predsednika Jevrejske opštine: Salomonu Ruso , Meir S. Leviju i Isaku I. Berahi. U 1878. godini, prema prvom popisu stanovništva , Niš će imati ukupno 12801 stanovnika od čega će njih 906 biti Jevreji - ili, govoeći jezikom statistike, 7%.

НАЗИВ	БР. СТАНОВНИКА	ПОЛ	БР. СТАНОВНИКА
Малолетни	80	Мушки	204
Пунолетни	286	Женски	162

Из пописа Јевреја у Нишу уочи рата.

НАЗИВ	БР. СТАНОВНИКА	ПОЛ	БР. СТАНОВНИКА
Малолетни	14	Мушки	37
Пунолетни	50	Женски	27

Из пописа Новодошлих Јевреја у Ниш уочи рата

Број становника по народности									
Варошко									
Године	Укупно стан.	Срби	Турци	Јевреји	Грци и Цинцари	Цигани	Арнаути	Бугари	Странци и остале народ.
1878	12801	10727	1168	906	-	-	-	-	-
1884	16178	13014	374	1001	133+34	1285	23	17	1025
1890	19877	16923	213	832	141+21	933	29	14	771
Сеоско									
1878	23927	23697	2445	-	-	-	-	-	-
1884	22689 (срез)	22188	-	-	-	-	-	-	-
1884	30384 (округ)	26492	-	-	-	-	-	-	-
1890	31439	31011	1	3	27	370	-	2	25

Нишко становништво по народности 1878-1890 (Варошко и сеоско)

Jevreji prema popisima stanovništva u Nišu 1878.-1890. godine

Pa ipak nije se moglo bez nesuglasica. Nezdravu klimu i sve češće neprijatne sukobe između Jevreja Niša i Srba označiće jedan događaj iz 1910. godine i prilično realno oslikati odnos prema Jevreja toga vremena.

Naime, 27.maja 1910.godine jedna devojčica iz obližnjeg sela Vrežine je došla kod Davida Nahmijasa, jednog od najpoznatijih trgovaca Niša tog vremena da mu proda trešnje. Kako se nije pojavila kući posle izvesnog vremena, gradom je pronet glas da se nalazi ubijena u domu Davida Nahmijasa , tako da je morao lično načelnik niškog Okruga, g. Ljubomir Marković da uz pomoć žandarma spreči razbesnelu masu koja je pretila linčom.Već 13. juna 1910.godine policijsko odeljenje Načelstva okruga niškog, pod brojem 12433 izdalo je sledeće uverenje:

" Na molbu Davida Nahmijasa, trgovca ovdašnjeg a na osnovu raportne knjige ovog načelstva i Zakona o taksama izdaje mu ovo

Uverenje

1.Da se 27. maja t.god. po podne proneo glas po Nišu da je jedna devojčica iz sela Vrežine nestala i da je zaklana u kući Davida Nahmijasa , zbog čega je masa seljaka htela silom da prodre u njegovu kuću, da sveti smrt devojčice , no u tome je sprečena od strane policiske vlasti,

2.Da je ista devojčica posle izvesnog vremena od pronetoga glasa o njenom nestanku nađena u Vrežini kod svoje kuće gde je bila otišla, pošto je trešnje prodala u domu Nahmijasovu i novac primila,devojčica je potpuno zdrava, prema čemu je jasno da je proneti glas o njenom ubistvu izraz neosnovanog verovanja da se Jevreji pričešćuju hrišćanskom krvlju.

Po naredbi okr.Načelnika

sekretar,
Jovan Ilić s.r."

Neposredno po ovom događaju predsednik Jevrejske crvenoškolske opštine Isak I. Beraha sazvao je vanrednu sednicu Odbora JO koja je odlučila da se i pismeno zahvali Ljubomiru Markoviću, načelniku Okruga niškog, *" na pravom starešinskom i taktičnom držanju, jer ste kao pravi starešina našli za potrebno da lično obaveštavate onu masu, da od izmišljenog događaja nema ni pomena... "* Pismo je potpisao Isak I. Beraha.

Nije ovaj događaj karakterističan samo za Niš. Još od srednjeg stoleća pa sve do 1911. godine u mestima gde je hrišćansko stanovništvo bilo u većini, pronosile su se glasine da Jevreji vrše nad hrišćanskom decom ritualna ubistva da bi njihovu krv upotrebljavali za slavljenje praznika Pashe; često je bilo i sudskih procesa na kojima su Jevreji uspevali da dokažu svoj

alibi. Međutim, mnogo je bilo slučajeva u kojima je razbešnjena masa već učinila svoje, i pored toga što je bilo poznato da zvanična judejska religija ne upotrebljava u bogosluženju nikakvu krv niti odobrava ritualno ubistvo.

НАЧЕЛСТВО ОКР. НИШКОГ
ПОЛИЦИЈСКО ОДЕЉЕЊЕ
Бр. 12433
13 Јуна 1912 г.
у Нишу.

На молбу Давида Нахмијаса трговц. овд., а на основу распитне књиге овог начелства и закона о таксама издајему му ово:

Уверење

1. Да се 27 Маја т. год. по подне пронео глас по Нишу, да је једна девојчица из села Врежине нестала и да је заклана у кући Давида Нахмијаса због чега је маса сељака хтела силом да продре у његову кућу, да свети смрт девојчице, но у томе је спречена од стране полицијске власти; и

2. Да је иста девојчица после извесног времена од проношења гласа о њеном нестанку нађена у Врежини код своје куће, где је била.

отишла, пошто је тре
ћег продана у дану Нах
мијасовом пошаљу при
мила, девојчица је била
потпуно здрава, према
чему је јасно, да је про-
шао глас о њеном уби-
ству само услед нео-
сновног веровања, да
се Јевреји одричу
Хришћанском крвљу.

Такса за ово уверење у 2 динара наплаћена је и прописно поништена

По наредби
акр Начелника
Секретар,

3.2.Jevrejska osnovna škola

Još pre oslobođenja Niša od Turaka 1878. godine niški Jevreji su imali vaspitače predškolske dece. Pravilno shvativši večitu potrebu za obrazovanjem oni su plaćali Nisima Elija i Izraela Alkalaja da daju deci osnovno predznanje koje je bilo temelj obrazovanju koje je krasilo Jevreje naročito 20. stoleća. Učitelji u školi "Talmud - Tora" bili su Avraham Eli i Jehošua Tuvi a za predškolsku decu je postojala jedna vrsta zabavišta "A la Maestra" koju je vodila starija žena Buka.

Jevrejska osnovna škola radila je od prvih godina oslobođenja u dvospratnoj trošnoj zgradi jevrejske crkvene opštine po internom programu.Tako će državni školski nadzornik koji je posetio krajem juna 1879.godine,dakle mesec i po dana pred Veliki požar , izraziti nezadovoljstvo zbog" oštrijeg i malo krućeg ophođenja prema đacima" i zbog zaostale pedagoške strane. Tada su kao učitelji radili Jakov Mevorah, Menahari Levi i David Eli: Jakov Mevorah je vodio 44 učenika prvog razreda, Menahari Levi 34 učenika drugog razreda i David Eli 20 učenika trećeg razreda. Jevrejska opština je tada izrazila spremnost da decu oba pola koja su pohađala njenu školu da u srpske škole s tim što bi subotom, nedeljom i o jevrejskim praznicima deca bila slobodna radi izvođenja verske nastave. Međutim, kako novaca za izgradnju i obnovu svih škola još uvek nije bilo dovoljno, jevrejska osnovna škola je nastavila sa radom tako da je 1885.godine imala 117 učenika što je predstavljalo prilično visok procenat obzirom da je Jevreja u Nišu bilo 1884.godine 1001 stanovnik. Tada su još uvek navedeni učitelji predavali sve predmete osim srpskog jezika koji su slabije poznavali, pa je predavao srpski učitelj.Učili su se "teofila", sastavljena od jutarnjih i večernjih molitava[2], psaltir, Biblija i Talmud kao i račun. Ova škola je ukinuta 12.januara 1896.godine pošto su obezbeđeni uslovi u državnim školama, a jevrejski đaci su, shodno zahtevu predsednika Jevrejske crkvenošklske opštine, bili oslobođeni nastave subotom, nedeljom i jevrejskim praznicima.

Već 1898.godine u jevrejskoj školi zvanoj "Al a Mildar" će predavati drugi učitelji o čemu dr Avram Nisim piše u svojoj "Autobiografiji " sledeće:

"Hteo bih da objasnim podelu razreda u "Mildaru" u kome je bilo tri razreda: u prvom je bio učitelj Rahamim Alkalaj, u drugom Jichak Levi a u trećem haham David Alkalaj koji je došao iz Šapca.Razredi nisu bili strogo podeljeni nego se iz jednog razreda prelazilo u drugi prema nahođenju učitelja."

---

[2] T' fila (pogrešno teofila, kako se u izvoru navodi) – molitva. Jevrejska molitva je tri puta dnevno: Maariv, Shacharit och, Mincha. Na Shabbat i prilikom praznika ima i četvrta molitva (Musaf) a na Yom Kippur i peta
(N'ila). Poslepodnevna i dodatne molitve (Mincha, Musaf I N'ila) sastoje se od jednog jedinog molitvenog dela Amida.

Sl.4 Treći razred učenika Jevrejske škole sa učiteljem
(snimak iz 1910. godine)

Zanimljivo je da su jevrejska deca po zatvaranju jevrejske škole isprva pokazivala izuzetno slabe rezultate u svom školovanju. Tako je školsku 1904./5. godinu u Srpskoj Kraljevskoj gimnaziji od mogućih pet dečaka završilo tek njih dvojica (Avram Nisim i Mošon Beraha) dok je tri godine kasnije školsku 1907./8.godinu od mogućih osam završilo bez popravnog tek njih četvorica. Razlog ovako slabom uspehu treba tražiti u činjenici da su Jevreji u okviru svoje mahale uglavnom pričali na španskom a da su se sa srpskim jezikom sreli tek polaskom u državne škole.

3.2.1. Udruženja Jevreja

Brojčano ojačani a finansijski u velikoj meri osamostaljeni, Jevreji Niša su se okupljali, trudeći se da očuvaju u što većoj meri običaje i jezik.U tu svrhu su, već u prvim godinama 20. stoleća osnovali brojna udruženja - cionistička Cion , Bjalik i WIZO , žensko humanističko društvo Debora ,sportsko društvo Cion kao i Srpsko- jevrejsko pevačko društvo David o kojima ćemo u nastavku nešto više reći. Njihovim postojanjem se uočava težnja Jevreja u Nišu da, unutar svoje mahale, imaju što bolje veze sa

Jerusalimom. Zahvaljujući, pre svih, Benjaminu - Bati Gedalji, novinaru i pravniku, inače rođenom Nišliji, danas posedujemo priličan broj podataka o životu Jevreja između dva Svetska rata a njegov fond koji se nalazi pri Jevrejskom istorijskom muzeju, prava je riznica podataka iz kojih saznajemo o udruženjima Jevreja u Nišu.

3.2.2. Cionističko udruženje "Cion"

Pred kraj 19. stoleća u celoj Evropi počinje da jača pokret cionizma.Tačnije, kada 1896.godine bečki novinar jevrejskog porekla Teodor Hercl izlazi u javnost sa knjigom " Jevrejska država" u kojoj je razradio svoje ideje i dao skoro konačan nacrt plana za ostvarenje jevrejske države i jevrejske svetske organizacije koja bi imala za cilj obezbeđivanje sredstava i uslova za organizovanje jevrejske kolonizacije Palestine. U ovoj ideji Hercl je naišao na pomoćnika i istomišljenika u liku čuvenog jevrejskog pisca Maksa Nordaua koji je živeo tih dana u Parizu. Njih dvojica će već naredne 1897. godine sazvati Prvi cionistički kongres u Bazelu .

Niškim Jevrejima su obaveštenja ove vrste, kao i svaka druga pomoć, stizali iz Bugarske .Tako će jula 1902. godine posetiti Niš Jakov Moše Kalef (Jakob Maiss Calleff), član Izvršnog već cionista Bugarske. 24. jula 1902, tačno u 23:10 napisali su članovi novoosnovanog društva "Cion" Akcionom komitetu cionista u Beču pismo sledeće sadržine:

"*Povodom cionističkog predavanja g. Jakova Moše Kaleva, člana Izvršnog veća cionista Bugarske, obrazovali smo mi, niški Jevreji, cionističko udruženje u našem gradu. Da živi predsednik nacionalnog pokretag. Hercl! Živeli članovi Akcionog komiteta!"*Ovaj dokument su potpisali sledeći Jevreji Niša: Isak I. Beraha, Salomon Mandil, , Zaharija Čelebonović, Moše Aladžem, Salomon Mandil i Sabitaj Đaen. Ovaj poslednji je došao na kratko vreme pre toga u Niš.Životni put mu je bio kontroverzan. Rodom iz Plevne (Bugarska) došao je u Niš neposredno pre osnivanja "Ciona" na poziv predsednika tadašnje jevrejske opštine Davida Nahmijasa čijom se ćerkom Zimbulom i oženio. Obzirom da je u Niš došao sa završenim rabinskim seminarom u Carigradu, postavljen je u Nišu za učitelja hebrejskog jezika. U gradu je ostao oko dve godine kada ga je nemirna priroda odnela u neke druge gradove gde će učiteljevati (Travnik, Sarajevo i Beograd).Baveći se umetnošću - bio je pisac,glumac i reditelj- nikada nije prestao sa propagiranjem cionističke ideje.

Možda najviše zahvaljujući njegovoj kontraverznoj ličnosti javlja se u istoriji Jevreja u Nišu tumačenje da je Šabitaj (Sabitaj) Đaen kasnije neka dokumenta potpisivao ćirilicom sa S.I. Džainović kao sekretar društva "Cion" što je, opet, najbliže istini obzirom da se pod ovim prezimenom pojavljuje u dokumentu od 3. septembra 1902.godine u svojstvu sekretara (" l' secreter'). Dugo se mislilo da se radi o Moši Šoamoviću, slikaru i profesoru crtanja koji je predavao u jednoj od niških gimnazija, obzirom da je on odlično vladao francuskim jezikom (bio je francuski đak) i jedan od istaknutijih niških cionista. Ova sumnja je bila tim pre izraženija jer ćirilicom ispisana prezimena Šoamović i Džainović su se mogla isto čitati.Naftali -Bata- Gedalja u svom pismu iz 1975. godine u kome iznosi navedene podatke stavlja pod znak pitanja verziju u kojoj se Džainović i Šoamović na ovaj način poistovećuju .Inače, pomenuti dokument je bio adresiran na "Bureau des Sionisten Congres, Wien,IX, Vurguenstrasse No. 9" i glasio je:

" A la occasion d' fondacion d'societe Sion en motive nous! Prion pour remetr aporte avec de la post 4-5 coupon d' sheccel pour plase a notre Sosieter. Salutasion O Sion Rispecteosmant, l'president : I.Beracha; l' sekreter : S.I Džainović"

Neposreno pred Prvi Svetski rat će se započeti sa osnivanjem srednješkolskih i studentskih cionističkih društava čija je jedina ideja vodilja bila ideja okupljanja jevrejske omladine oko ideje cionizma .Samo udruženje "Cion" je održalo nekoliko konferencija , što mesnih što pokrajinskih, do 1936. godine kada se društvu gubi svaki trag. Dugogodišnji predsednik " Ciona" bio je dr Borivoje Beraha.

Cionistička omladinska udruženja bila su "Maks Nordau","Trumpeldor","Hašahar","Bjalik", "Žabotinski " i "Hašomer Hacair".Primetno je da su dva od navedenih društava nosila imena poznatih cionističkih boraca - "Maks Nordau" po čuvenom piscu jevrejskog porekla i, uz Teodora Hercla,osnivača Cionističkog pokreta, dok je "Žabotinski" ili kako je lokalno ovo društvo bilo nazivano "La Thija", po Vladimiru Žabotinskom , vođi cionista- revizionista koji je,

Vladimir Žabotinski

po sećanju Naftali Gedalje koji je o tome i pisao, boravio u Nišu 1926. godine.Postojeći tek tri decenije , ova društva su ispunila svoj cilj pritom iznedrivši brojne intelektualce iz svojih redova kao što su Leon Eškenazi, Danilo Bukiš,Samuilo Nisim,Isak Gedalja,Naftali-Bata- Gedalja i drugi.

НИШКИ ЈЕВРЕЈСКИ ШКОЛСКИ ОДБОР
DIRECTION DES ECOLES ISRAELITE.

Бр. 1575

Au Comité d'Action Sioniste à Vienne

Adresse: Monsieur Isaac Beraha, Nich, Serbie

21/336

Jedan od dokumenata na kome se pominju imena poznatih niških cionističkih radnika

3.2.3.Srpsko-jevrejsko pevačko društvo "David"

Za pevačko društvo "David" vezano je pogrešno tumačenje njegovog nastanka. Većina istoričara vezuje nastanak ovog društva za period 1914.-1918. godina , što je pogrešno jer je ovo društvo već postojalo 1909. godine - dakle, moguće je da je osnovano u prvim godinama dvadesetog

stoleća. Poznato je da je ovo društvo delovalo za vreme okupacije tokom Prvog svetskog rata, što je mnoge članove ovog društva spasilo sigurne smrti koja im je pretila od interniranja. Naime, bugarsko- nemačke okupacione vlasti su veliki broj građana , među kojima i Jevreja, odvele u internaciju u Bugarsku; neki Jevreji iz Niša su se kasnije i oženili u Bugarskoj.Među interniranima je bio i predsednik Društva Bora Alkalaj. Pošto su se vratili iz kratkotrajne internacije, po savetu Jevreja iz Bugarske, osnovan je sinagogalni hor kako bi se sprečila dalja internacija građana. Društvo nije bilo aktivno od 1918.godine pa sve do 1922.g.Pored hora Moša Alkalaj je osnovao i gudački orkestar koji je bio kratkog veka jer su mnogi njegovi članovi napustili Niš. Nakon rata , predsednik društva bio je David Alkalaj a sekretar Sava Hazan. Dugo vremena je dirigent hora bio Milivoje Pokorni, profesor muzike u niškoj gimnaziji. Tako je ovo društvo u subotu, 19.decembra 1922. godine organizovalo u hotelu "Evropa" veliki koncert sa igrankom.Najavljujući ga, istaklo je da će koncert biti *"... jedan od najlepših u ovoj godini"* o čemu svedoči i prilično visoka cena ulaznice - 15 dinara za čoveka u porodici a 20 za samca.Prema Bori Isakoviću hor je imao oko 120 članova zajedno sa gudačkim orkestrom.

Sl.7 Fotos Srpsko-Jevrejskog pevačkog društva " David"

:

Na slici prvi red sede s leva na desno : Sava Hazan-sekretar društva, dirigent Belčev, Bora Alkalaj-predsednik , do njega supruga Sofi Alkalaj. Ostali na slici su : Vinka Nisim – Đorđević, Streja Alkalaj, Zlata Mandil, David Levi – Klerić, Binja Levi, Fredi Nahmijas, Samuilo Hazan – apotekar, Avram Mandil, Biti Masndil, Miki Eškenazi, Moša Gedalja, Ruža Mandil, Isak Nahmijas, Moni Levi, Josef Nahmijas, Čeda Nisim, Moric Nisim, Šaul Konfino-apotekar, Isak Mandil, Bela Nisim, Klara Čelebonović, Josif Isaković, Moša Alkalaj

.

Iz jednog nedatiranog pisma Naftali-Bate-Gedalje saznajemo imena pojedinih članova hora "David":Bora Alkalaj, Sofi Alkalaj(Borina supruga), Vinka Nisim-Đorđević,Streja Alkalaj, Zlata Mandil, Davi Levi-Klerić, Binja Levi, Fredi Nahmias, Samuilo Hason ,Avram Mandil, (otacc Klare Mandil-Kabiljo, Biti Mandil (stric Naftali Bate Gedalje) , Miki Eškenazi, Moša Gedalja, Ruža Mandil, Isak Nahmias, Moric Levi-Šantakler,Jozef Nahmias, Čeda Nisim,Moric NisimŠaul Konfino, Isak Mandil (zet dr Avrama Nisima), Bela Nisim,Klara Čelebonović,Josif Isaković i Moša Alkalaj.

Pevačko društvo "David" (puno ime *"Srpsko-Jevrejsko pevačko društvo "David"* je bilo vrlo omiljeno u samom gradu, obzirom da je nastupalo i na narodnim veseljima (svadbe) i da je davalo koncerte a subotom i praznicima nastupalo u Sinagogi.

3.2.4. Sportsko društvo"Cion"

O ovom sportskom društvu imamo relativno malo istoriografskih podataka.Prema jednim podacima ono je osnovano 1929.godine a prema drugom tri godine kasnije - 1932. U svakom slučaju pouzdan je podatak da je osnivač ovoga društva bila Jevrejska crkvena opština na čijem čelu je stajao dr Borivoje Beraha. Pošto je fudbalski klub "Cion" imao podršku Jevreja Niša uspeo je da svoj takmičarski zenit dostigne 1937.godine kada je u Nišu bilo čak 14 klubova koji su bili podeljeni u timove prvog i drugog razreda."Cion" je uspeo da bude svrstan u drugu grupu zajedno sa timovima : "Čegar", "Gajret","Grafičar"(Car Konstantin)."Jedinstvo", NSK, "Konkordija" i "Jadran". Uzme li se u obzir podatak da je Niš tih godina predstavljao nezvanični fudbalski centar Kraljevine Jugoslavije a i prilično slabo interesovanje jevrejske omladine za ovaj vid sporta, samo postojanje "Cion"-a predstavlja veliki uspeh, tim pre što je broj Jevreja koji su odlazili iz Niša konstantno rastao.

Prestanak postojanja kluba se vezuje za početak Drugog svetskog rata 1941. godine u Jugoslaviji.

3.2.5.Ženska društva "Debora " i WIZO

U Nišu je dugo vremena postojalo Žensko humano društvo "Debora" koje najverovatnije nije bilo zvanično ustanovljeno ni jednim aktom. Naftali -Bata-Gedalja u jednom svom pismu iz 1974. godine piše da pamti "Deboru" otkako zna za sebe, pišući da su članice ovog ženskog društva bile sve Jevrejke. Izlažući nadalje kaže:

"(...) Možda i o dobrotvornom društvu " Debora" ne bi trebalo mnogo da se kaže, jer je njegova aktivnost slična aktivnost takvih društava gotovo u svim našim opštinama.Ali, ipak, možda nije suvišno ako konstatujem da je društvo radilo po potrebi, kada je postojala potreba da se neka devojka ili neki muškarac, Nišlija, udomi.Ili ako je trebalo da se pruži jednokratna pomoć prilikom rođenja dece.Nije nikakva tajna da u Nišu nisu svi bili bogati, ali je sigurno da niko nije bio siromašan, da je bio upućen na tuđu pomoć. Bilo je malih, velikih i većih trgovaca, u raznim branšama.(...)Meni je nepoznato da je do 1927. godine, kada sam napustio Niš, neko stanovao "pod kiriju". Ako je bio takav slučaj, onda je razlog da nije hteo da prodaje staru kuću.Pa ipak zašto "Debora".To je običaj koji je ostao iz starina. Devojci treba spremiti "albašu"- posteljinu i opremu koje su žene lično skupljale kod trgovaca i lično šile u kućama.To je bila pažnja.Više pažnja nego potreba kod nekih porodica."

Kao što vidimo, članice "Debore" su bile izvanredno organizovane.Iz istog dokumenta saznajemo da je predsednica "Debore" 1936.godine bila Rebeka Mandil, sestra dr Avrama Alkalaja .Kao vaninstitucijalno orijentisane, članice "Debore" su se dugo protivile spajanju sa drugim ženskim cionističkim društvom - WIZO (Woman's International Zionistic Organisation) - koje je bilo sasvim drugačijeg profila. Tek kada im je objašnjeno da mogu ostati članicama svoga društva a istovremeno biti u WIZO, nestalo je nesporazuma.Predsednica WIZO je bila Rahela-Bela-Beraha, supruga dr Borivoja Berahe, lekara i predsednika niške jevrejske opštine.

Nepoznata grupa muzičara

3.3. Jevreji u niškoj trgovini krajem 19. i tokom 20. stoleća

Oslobođenje Niša od Turaka zateklo je Jevreje Niša sa priličnim kapitalom - bilo je tu trgovaca , zemljoposednika i manji broj zelenaša. Osma decenija 19. stoleća i sredina devete predstavljaće uzlet trgovine u Nišu koji će, smeštanjem Milana Obrenovića kao i njegovog sina Aleksandra, tek sada postati prava trgovačka prestonica.Jevreji Niša će , oprezno ulažući novac, izbeći gubitke koje je sobom nosio rizik trgovine tog vremena.Kolika i kakva je bila konkurencija , dovoljno govori podatak da su 1882.godine na prostoru od Kneževog dvora (iza današnjeg hotela "Park") do Kneginjine česme (nalazila se na mestu današnjeg Spomenika Oslobodiocima Niša) nalazilo čak 93 dućana u vlasništvu trinaest lica.

Leon i Avram Pinhas su otvorili 12. aprila 1879. godine manufakturnu radnju. Jevreji su spadali u onu grupu trgovaca koji su, izoštrenijeg sluha za trgovinu ali i finansijski dobro stojeći, bili mnogo smeliji od Srba u Nišu pa su, shodno tome, vrlo brzo počeli da otvaraju i po dve trgovačke radnje. Tako je Elija Varon novembra 1879.godine, uloživši 500 dukata cesarskih, otvorio pored trgovačke , galanterijsko-sitničarsku radnju.Isto će uraditi i Jakov Adanja koji će, iako je već posedovao trgovačku radnju u ortakluku sa Isakom Rusom, otvoriti samostalno i šustersku i kožarsku radnju dok će braća Mandil, Hajim i Ruben, otvoriti manufakturnu radnju koja je imala dva dućana. Sličan primer nalazimo u jednom oglasu iz tih godina koji glasi:*" Otvorila sam ovde u Nišu kožarsku, brašnarsku i špekulativnu radnju koju ću voditi pod svojom sopstvenom firmom: A.M. Aureti. U ovu radnju, pored kapitala, uložila sam i sav mlinarski i brašnarski pribor, koji se nalazi u Banji u vodenici gde meljem brašno. Delovođa ove radnje biće moj muž Moša Jakov Aureti.".* Procvat Niša i njegove trgovine, a kasnije i industrije, biće direktno uslovljen otvaranjem pruge Beograd - Niš koja će dojučerašnjnju tursku provinciju izbaciti u prvi plan. Prvi voz je ušao u nišku železničku stanicu 15. septembra 1884. godine i od tada počinje novo doba niške trgovine. Više se ne radi o malim svotama novca, niti se više može kupiti dućan kao što je bilo neposredno pred oslobođenje Niša, a borba za kupca postaje sve očiglednija i oštrija; ne mali broj radnji će u poslednjoj deceniji 19.stoleća biti zatvoren upravo zbog neprilagođavanja tržištu.Jevrejski trgovci će među prvima shvatiti da sada robu prodaje veština i započeti sa stalnim oglašavanjem svojih usluga u novinama. Tako će već razrađene firme samo učvrstiti i poboljšati pozicije na kojima su bile , dok će one novije uz pomoć oglašavanja početi sa sticanjem imena.Mnogi će svojim radnjama davati imena koja će direktno uticati na opredeljenje kupca a najdalje je otišao Moša H.Levi koji je u svojoj manufakturnoj trgovini *"Kod jevtinoće"* nudio "veliki izbor ženskih štofova za haljine, muških i ženskih šešira sa vrlo jevtinom cenom". Bilo je i trgovaca koji su obilato koristili Niš kao omiljeno prebivalište vladara iz dinastije Obrenovića. Tako je Leon

Eškenazi uspeo da isposluje , jedini u Nišu, kao ovlašćeno lice, prodaju srećki Kraljevske srpske državne klasne lutrije.

ВЕЛИКО ФАБРИЧНО СТОВАРИШТЕ ХАЉИНА

М. НАЈМАНА

у Нишу, преко од гостионице „Балкан." — **Београд**, књаз Михаила улица.

СТОВАРИШТА:

БЕЧ, Fleischmarkt. 16. — ЉУБЉАНА. — ЗАГРЕБ. — ФИУМА. — КЛАГЕНФУРТ. — ТЕМИШВАР — САРАЈЕВО. — НОВИ САД.

Част ми је пошт. публици до знања ставити, да сам моју радњу за *пролетњу* и *летњу* сезону са *најмодернијим* и *најфинијим мушким* и *дечијим* хаљинама, као за женске са *мантлетима* и *јапунџима, кратким жакетима* у највећем избору снабдео, да сам у стању моје пошт. муштерије са најјевтинијом ценом послужити.

Ради израђивања одела по мери, имам велики избор мустара од *најновијих* и *најфинијих бринских, францускиx* и *енглеских штофова*, које се у најкраћем року израђује.

За то умољавам п. публику, да ме изволи посетити, како би се сваки могао уверити о ниској цени.

С поштовањем

9—12 **М. НАЈМАН.**

Штампарија Косте Ченћеша.

Jedan od brojnih oglasa niških Jevreja u dnevnoj štampi

Jevreji će uočiti još jednu mogućnost zarade u gradu kakav je bio u to vreme Niš koji je svakim danom postajao sve više evropski grad a sve manje provincija.Tako će Moša Karić 1898. godine ući u ortakluk sa poznatim štamparom Đorđem Đorđevićem zvanim Munc koji je već posedovao štampariju pod nazivom "Štamparija Đorđa Munca". Uloživši kapital u ovu štampariju, Moša Karić je , zajedno sa Muncom, uspeo da do 1900. godine razradi štampariju koja će te iste godine biti rekonstruisana pod imenom "*Štamparija Đorđa Munca i M. Karića*" da bi, nedugo zatim , promenila ime u skladu sa nastalim promenama u poslovanju u savremenije *"Prva niška električna štamparija Đorđa J. Munca i M. Karića"*. Ova štamparija će postati jedna od najpoznatijih u Kraljevini Srbiji, štampajući novine , knjige i časopise ; iz nepoznatih razloga doći će do razlaza ove dvojice štampara tako da se od 1905.godine pojavljuju kao vlasnici sopstvenih štamparija - Đorđe Munc kao vlasnik "*Štamparije Đorđa Munca*" a Moša Karić kao vlasnik "*Prve trgovačke štamparije M. Karića*". tako će se desiti da na početkom 20.stoleća u Nišu rade tri štamparije od kojih značajno mesto zauzima "*Štamparija Đorđa Munca i M. Karića*". Ali, konkurencija koja će se napraviti među štamparima u Nišu koji su shvatili mogućnost dobre zarade na nepokrivenom tržištu, učiniće da se ova dva vrsna štampara ponovo nađu već 1906.godine pod istom firmom. I ovaj ortakluk će biti kratkovek tako da Moša Karić otvara 1909.godine samostalnu štampariju koja ima svoju filijalu u Leskovcu gde će samostalno raditi do 1910. godine kada, po treći put, stupa u ortakluk sa Muncom s tim što je jedna štamparija smeštena u Beogradu a druga u Nišu. Ova druga, niška štamparija nosiće ime "*Prva električna štamparija Đorđa Đ.*

*Munca i M. Karića"*_i pod tim imenom će je zateći Prvi svetski rat. Ove štamparije Munca i Karića, bilo da se radi o štamparijama koje su postojale u vlasništvu , bilo da se radilo o ortakluku, odigrale su veliku i skoro nezamenljivu ulogu u kulturnom životu Srbije. Za njih se slobodno može reći da su bile stožer naprednjaštva koji je tih godina osvajao Niš i Srbiju, svojom delatnošću pokrivajući nedovoljno pismenu i za život u miru nespremnu zemlju. Karićeva štamparija je odigrala presudnu ulogu u širenju pisane reči na skoro oslobođenom jugu Srbije.

Članovi štamparije »Karić«

Članovi štamparije “ Karić”

Izgleda da Moša Karić nije bio jedini Jevrej koji je u Nišu držao štampariju. Naime, prema jevrejskom izvorniku u Nišu je 1904. godine držao štampariju izvesni Moše Kario . Obzirom da osoba sa ovim imenom nije zabeležena u Nišu, moguće je da se radi o grešci tj. da je nama poznatom Kariću greškom zamenjeno prezime. Inače, pravo prezime jednog od prvih niških štampara je Kario (Moša Kario - kasnije Karić) što je jedan od razloga brojnih nesporazuma i različitih verzija ovog prezimena.U štampariji svoga brata Moše radio je kao slovoslagač Šaul Karić koji će kasnije, za vreme Prvog svetskog rata, 30. jula 1915. godine biti proglašen za stalno nesposobnog po članu 4 tačke 57 Uredbe o oslobođenju obveznika od službe u kraljevskoj vojsci.

Jedan od oglasa Leona Eškenazija objavljen u više navrata u niškoj štampi

3.3.1. Osnivanje Jevrejske štedionice

U uslovima ubraznog razvoja robno-novčanih odnosa , a u krizi zanatstva i prvim nagoveštajima moderne industrije, u Nišu počinju da se osnivaju novčani zavodi. Tako će 1884. godine bti osnovana prva institucija ove vrste u Nišu pod nazivom Prva akcionarska štedionica oko koje će se okupiti kao vlasnici akcija uglavnom trgovci Cincari i Grci, među kojima su pojedini važili za jedne od većih trgovaca na Balkan kožama (Hristodulo, braća Zisa i Panajot Delja) . Iste godine Jevreji Niša će otvoriti , posle duže prepiske sa Ministarstvom Narodne privrede, *Zadrugu jevrejske niške omladine*. Evo šta su pisali Načelniku okruga niškog:

Načalničestvu Okruga niškog

Niš

U poniznosti molimo ovo da izvoli priloženi ovde štatuti pod %, koje podpisati sastavismo pod naslovom:"Pravila štedionička Zadruge jevrejske niške omladine", na osnovu čl.38 trgovačkog zakonika, odobriti i potvrditi.

Jedan u kopiji da izvoli zadržati i jedan u potvrdu ovoga načelničestva vratiti nam. Taksu plaćamo po propisima.

Niš, 8.marta 1884.

Sekretar Blagajnik Predsednik Zadruge

Sason Kapon, trgovac Jakov L. Geršon

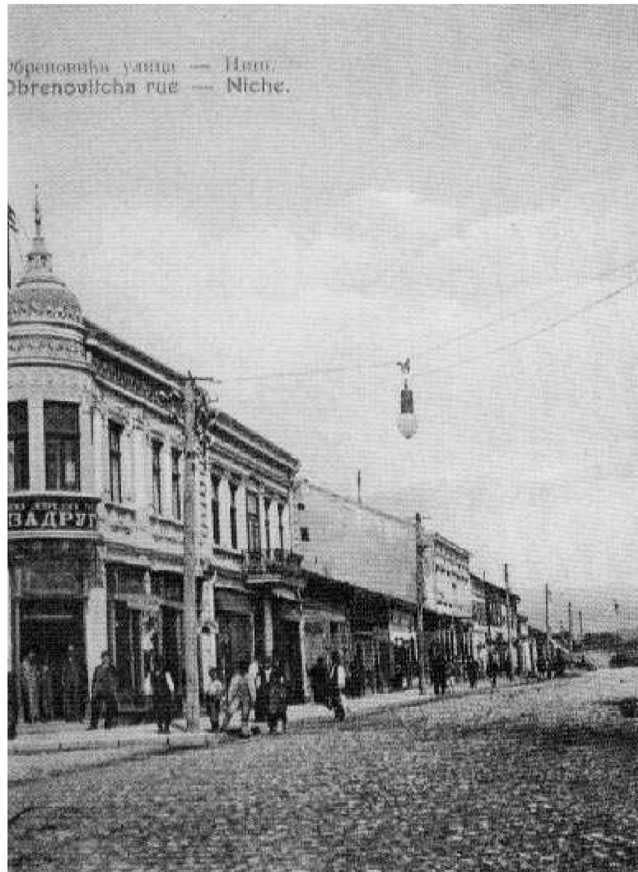
JakovI.Levi, trgovac "

Iz istog dokumenta saznajemo da su članovi zamenici: Isak S. Adanja, trgovac; David A.Mandil, trgovac;Moša H. Levi, trgovac;Rafailu Eškenazi, trgovac;Danilo A. Gršonović, trgovac; Rafajel S. Adanja, trgovac; Solomon Isak Ruso, trgovac; za sekretara Isak Karijo. Statut je ubrzo vraćen potpisnicima sa jasnim ministrovim uputstvima koje članove iz statuta izbaciti ili kako ih preformulisati da bi ovaj dokument bio u skladu sa postojećim zakonom.Potpisnici su učinili po savetu, tako da već 24.jula 1884. godine iz Ministarstva narodne privrede stiže odobrenje za osnivanje ovog novčanog zavoda.Ova institucija je zaparavo imala za cilj okupljanje novčanih sredstava iz kase Jevreja trgovaca s jedne strane kao i ocean finansijske situacije Niša sa druge strane. Trebalo je videti da li je isplativo i za same Jevreje dobro imati svoj novčani zavod; dobri rezultati , već nakon pet godina, rezultirali su proširivanjem Zaduge i, shodno tome, menjanjnju imena u *"Srpsko-jevrejska trgovačka zadruga"*, osnovane 1889. godine.

Već u prvoj godini svog poslovanja kamatna stopa na zajmovni kapital za akcionare iznosila je 10 %, a za ostale 12% (dok je preostalih 90% dobiti raspodeljeno akcionarima). Da je ova zadruga postojala jedino zbog svojih akcionara koji su u ovoj instituciji videli sredstvo lake i relativno brze zarade, govore podaci iz 1902.godine kada je Srpsko-jevrejska trgovačka zadruga naplaćivala na zajmove date dužnicima 12% a akcionarima 11%, dok je na kratkoročne kredite Narodnoj banci plaćala 5%,Beogradskoj zadruzi 7%, Srpskoj kreditnoj banci 8% a štedišama 6%.

Ova zadruga je ,kako po uplaćenom kapitalu tako i po predviđenom kapitalu spadala u najslabiji niški novčani zavod. Tako je 1893. godine uplaćeni kapital iznosio 52.710 dinara,1899. godine 89.290 i sastojao se od 1.990 akcija prvoga i 343 udela drugog kola a već 1905.godine 94.200 dok je predviđeni kapital iznosio 100.000. Zavod je, kao što vidimo, i pored primetne borbe oko svakog štediše u uslovima oštre konkurencije ipak

nastavljao oprezno poslovanje kroz nesigurne finansijske vode. A da je postojao izražen rizik od finansijskog kraha, rečito govori podatak da je samo u periodu od 1891. do 1895. godine u Nišu bilo 257 javnih prodaja a od toga 179 za račun privatnih poverilaca, 69 za račun države a 9 za račun privatnih poverilaca i države od čega su u 214 slučajeva dugovanja namirena prodajom nekretnina.

Zgrada Jevrejske štedionice

Srpsko- jevrejska trgovačka zadruga će upravo zbog nezavidnog položaja u kome se nalazila , usmeriti pažnju na privrednu delatnost ne bi li ojačala svoju kasu, što će biti novina u dotadašnjem svetu bankarstva. Tako, pošto 1909.godine nabavi mašine, ova zadruga će osnovati Električnu stolarsku fabriku a u narednim godinama njen primer će slediti Niška akcionarska štedionica koja će 1910.godine osnovati Predionicu pamuka i Električni mlin;Niška trgovačka banka osnovala je 1910. godine Fabriku koža a Niška zadruga za međusobno pomaganje i štednju podigla je Fabriku belih cigala i keramičkih pločica. Tako će u vreme carinskog rata u Nišu biti osnovano devet preduzeća.

Pred nailazeći Prvi svetski rat , 1912. godine uplaćeni kapital je iznosio 150.000 dinara dok je vrednost Električne stolarske fabrike i agenturskog odeljenja Srpsko-Jevrejske trgovačke zadruge iznosila 279.520

dinara. Prvi svetski rat je opustošio srpsku privredu a Niš kao prirodnu i strateški važnu raskrsnicu pogotovu; po oslobođenju 1918.g. privreda Niša je vraćena pola stoleća unazad. Srpsko-Jevrejska zadruga je pretrpela veliku štetu na imovini tako da je vrednost Elekrične stolarske fabrike i agenturskog odeljenja sada iznosila jedva 121.647 dinara. Kako je priznata relativno niska ratna šteta u iznosu od 96.700 dinara, a u novonastaloj situaciji je bilo izuzetno teško razliku nadoknaditi, Srpsko-Jevrejska zadruga je likvidirala 1921. godine.

Za ovaj novčani zavod vezano je ime jednog od njegovih osnivača i dugogodišnjeg predsednika trgovca Solomon Isak Ruso koji je svojim ugledom vezao za Srpsko-Jevrejsku trgovačku zadrugu velike nejevrejske trgovce ne samo Niša već i Srbije.Dok je on bio predsednik Upravnog odbora vezan je za Zadrugu jedan od najvećih privrednih poduhvata Niša posle izgradnje železnice - izgradnja Električne centrale "Sv. Petka" u Sićevačkoj klisuri 1908. godine. Tom prilikom je niška opština uzela zajam za izgradnju od male ali profitabilne Srpsko- Jevrejske trgovačke zadruge. O ovom trgovcu i bankaru će još naknadno biti reči.

Kako su Jevreji u Nišu imali tri osnovna zanimanja –1.žitarski trgovci i to skoro isključivo kao izvoznici,2.kožarski trgovci (izvoznici jarećih i jagnjećih kožica) , 3. bankari- prirodno je da su životno bili usredsređeni na razvoj bankarstva u Nišu. Tako će se javiti kao poznati bankari Zaharije Čelebonović, dugogodišnji direktor Jevrejske štedionice , Salomon Ruso , takođe vezan za Jevrejsku štedionicu kao i Menahem Hazan sa sinovima. Menahem Hazan je zbog svojih nesumnjivih bankarskih sposobnosti, bio prozvan "niški Montefiore". Kasnije će Aron Alkalaj ući u elitu niškog bankarstva postavši članom Upravnog odbora Hipotekarne banke o čemu svedoči fotografija. Osim njih su se bankarskim poslovima bavila sledeća lica: Moše Geršon, njegov sin Geršon Mošić, Šabetaj Karijo i njegov sinovac Borivoje Karić.

Sve u svemu, Jevreji su u Nišu kao i u svim većim mestima Srbije, predstavljali onu zdravu snagu koja je pokretala sredinu u kojoj su radili i delovali.

Upravni odbor Hipotekarne banke – Aron Alkalaj , stoji drugi s desna

3.3.2. Jevreji Niša kao moderni trgovci do 1914. godine

Jevreji Niša se još od 1879. godine javljaju kao jedini spremni da u trgovinu ulože više nego bilo ko sa strane, tako da će već sredinom devete decenije 19.stoleća držati veliki broj skladišta robe. Takođe će u njihovom posedu biti veliki broj magaza i dućana koji će vremenom prerasti u ekskluzivne radnje. Javlja se veliki broj Jevreja koji će imati svoje radnje širom Balkanskog poluostrva - tako će M. Najman imati stovarišta muške, ženske i dečije odeće u Beogradu, Beču, Ljubljani, Zagrebu , Fiumi (Rijeci), Klagenfurtu, Temišvaru, Sarajevu i Novom Sadu . Njegovu trgovinu će u Nišu preuzeti Leopold Grauer.Iste godine će Moša H. Levi u svojoj trgovini zvučno nazvanoj *"Kod jevtinoće "* nuditi "*veliki izbor ženskih štofova za haljine po najnovijoj modi, veliki izbor šešira muških i ženskih sa vrlo jevtinom cenom , trikoa ženskih letnjih, muških košulja kravatnih i sve što spada u mode manufakturnu trgovinu"* dok će Albert Konforti pozivati zainteresovane za kupovinu i opravku velosipeda u svoje stovarište u Obrenovićevoj br.40 . Tako će pomodna trgovina Braće Levi oglašavati kako usled renoviranja radnje "*prodaje robu 30 odsto jevtinije a naročito bluza - pre 3 dinara sada 1 dinar komad i ostale razne cene".*

Međutim, iako su redovno oglašavali svoje usluge u brojnim niškim dnevnim listovima, Jevreji Niša su načinili jedan korak dalje u

poslovanju koji će u daljoj budućnosti za njih biti izuzetno bitan.Iz okvira svoje mahale oni će stupiti u nove i bliže, prisnije odnose sa svojim potencijalnim kupcima učestvujući aktivno u svim društvenim okupljanjima, priredbama i humanitarnim akcijama . Tako će opančar Ašer Mandil biti na spisku onih građana koji u priložili prvu pomoć za osnivanje dobrovoljačke legije "*Sinđelić*". Ovom akcijom , u kojoj je Ašer Mandil priložio 2 dinara, predviđena je nabavka odela i obuće za niške dečake, članove ovog društva. Iz istog izvora saznajemo da će 19. maja 1909.godine izaći specijalno izdanje lista "Sinđelić"povodom stogodišnjice bitke na Čegru. Redakcija lista je ,napominjući da će ovo izdanje stajati 5 para i da će sav prihod od prodatog broja biti upotrebljen za građenje spomenika Stevanu Sinđeliću, tražila što veći broj pretplatnika na ovo specijalno izdanje kao i priložnike koji će pomoći izlaženje samog specijalnog broja. U ovoj akciji učestvovali su od Jevreja Samuilo B.Jakob, trgovac sa 4 dinara kao i Odbor Srbsko-Evrejske omladine sa sumom od 25,50 dinara . U ovu akciju će se, godinu dana kasnije, uključiti i učitelj Jakov Mojašević sa 2 dinara .Aktivno učestvujući u svakodnevnom životu Niša, Jevreji zadobijaju poverenje svojih sugrađana; neki od njih, kao Moša Šoamović, profesor likovnog u niškoj gimnaziji i Solomon D. Nahmijas, izvoznik, bivaju primljeni za članove Niške Građanske Kasine na taj način postajući nerazdeljivim delom Niša. Stoga nije ni čudo što je redakcija niškog lista "Srbadija", objavila o svom trošku sledeću vest: *"Gđica Rika Z. Čelebonovićeva i g. Samuilo J. Levi, vereni su. Čestitamo"*.Tek u ovakvim uslovima opšteg razumevanja i tolerancije bilo je moguće udariti temelje novom načinu prodaje karakterističnom za kapitalistički način poslovanja; tih godina Niš je bio kosmopolitski grad kojim su uglavnom , u trgovačkom svetu, vladale pridošlice sa strane - Nemci, Italijani, Francuzi- tako da je ovakav nastup Jevreja trgovaca probio led i razbio sve predrasude vezane za jevrejski narod.Zbog toga će doći do naročito pojačanog opreza koji će rezultirati otpuštanjem nelojalnih službenika kao u sledećem slučaju: *"Naš putnik g.Jovan S. Stanković ovdašnji istupio je iz naše radnje, prema čemu prestaje važiti punomoćje izdato mu i potvrđeno kod kvarta varoškog 30.marta 1908.g. br.4142.*

16. septembra 1911.g.
Beograd *Nisim V. Aron i komp."*

Neposredno pred Prvi svetski rat niška jevrejska zajednica će potražiti od ugledne beogradske trgovačke firme "Alkalaj i Rajković" posredovanje pri kupovini šećera za Pesah na šta će im, posle izvesnog vremena, "Alkalaj i Rajković" javiti sledeće: *"Slobodni smo ovim izvestiti Vas da smo za Vas rezervisali 200 kg. šećera "Šel Pesah"prema Vašem pismu od 20.februara 1912.g(...)Tu količinu poručio je i Majir Levi"*. Kao što vidimo, Jevreji Niša su , i pored vidnog napretka na svim poljima, još uvek koristili

izvore i veze beogradske braće.Prebacivanje novca i vlasništva radnji sa oca na sina ili sa ortaka na drugog ortaka bila je skoro svakodnevna pojava uslovljena dnevnom političkom situacijom. Trebalo je imati što više slobodnih finansijskih sredstava pa su česti bili oglasi poput ovog: " *Mehaničko-špekulativna radnja u Nišu vođena pod firmom "S.Ruso M.Nahmijas" a protokolisana kod niškog prvostepenog suda od 18. aprila 1896. g., br.6101 po uzajamnom sporazumu prešla je na drugo potpisatog sa svima primanjima, pošto radnja nema dugova i od sada će se voditi pod imenom "Markus Nahmijas".*

1. oktobra 1913.g. *Solomon Ruso, s.r.*
Markus Nahmijas, s.r."

U godinama pred Prvi svetski rat će već biti oformljen krug niških veletrgovaca u koji je sve teže bilo upisati se; već oformljena i nadaleko čuvena trgovačka imena Jevreja iz Niša biće, čak i posle rata, sinonim za uspeh a naročito će se izdvojiti porodice Nisim, Alkalaj, Ruso, Nahmijas, Mandil i Levi. Oni će,uz Kostu Kaciku, Anastasa i Nikolu Hristodula, Sotira i Nikolu Čohadžića, Đoku S. Nešića , Panajota i Zisu Delju, Jovana Apela i Svetozara Tutunovića predstavljati perjanicu srpske trgovine . Međutim, na Balkanu će ponovo zamirisati dim baruta; opasnost svetskog rata bližila se strahovitom brzinom tako da će Jevreji Niša ostati u Nišu da dele sudbinu sa srpskim življem.

4. Niški Jevreji za vreme Prvog svetskog rata (1914.-1918.)

Prvi svetski rat je sobom doneo sve strahote koje nijedan rat do tada nije imao. U nezavidnoj situaciji su se našli pripadnici manjih verskih zajednica , naročito u većim gradovima Srbije, gde su uveliko delili svakodnevni život sa ostalim stanovništvom iako su, verski i nacionalno,bili potpuno nevezani za tu istu sredinu.Ta sudbina je snašla Jevreje Srbije i Niša koji su se našli u rovovima vojske Kraljevine Srbije.O tim danima svedoči dr Avram Nisim koga su Bugari zarobili:

"Bugari nisu hteli da priznaju Ženevsku konvenciju pa su mene sa ostalim zarobljenicima sproveli u ropstvo u Bugarsku.Prilikom prekida putovanja u Sofiji sam uspeo nekako da izađem u pratnji jednog stražara da bih se našao sa rođacima.Otišao sam u radnju braće dr Mešulama, mog druga iz Beča, koje sam poznavao još od vremena Balkanskog rata.Susret je bio toliko srdačan da je stražar koji me je sprovodio, iznenađen pošao samnom do obližnje gostionice na zajedničku večeru pre povratka u logor.Kad je kolega Mešulam čuo od braće da je Nišlija zarobljen, pohitao je izjutra u logor, gde su mu lepo kazali da smo sprovedeni za Plovdiv.Mešulam

onog časa telefonira drugovima u Plovdiv, javljajući im da sam ja tamo u zarobljeničkom logoru.Kad smo stigli u logor, odmah sam see javio načelniku logora, koji isto kao ranije nije hteo da čuje o nekoj Ženevskoj konvenciji.Ja sam protestvujući izašao dočekan od nekoliko zarobljenih oficira sa primedbama da to nije jedina nepravda od strane Bugara kojima su nas Nemci prepustili na milost i nemilost.Ne prođe pola časa pa se pojavi jedan čuvar logora vičući:"Ko je medik Avram Nisim ?" pa me pozove do komandanta logora koji me dočeka rečima:"Ela tuka, vikat te na telefon".Misleći da se nešto šali, priđem telefonu i čujem:"Nišlija, ti li si ?". Po načinu govora prepoznao sam kolegu Bežerano koji viknu:"Ne boj se, sejčas šte dojdem da te osvobodim!" Malo posle toga stiže jedan fijaker sa kolegama Bežeranom,Kovom,Koenom i Kalefom.

Pohitali moji drugovi da me zagrle, a ja im dam znak da se udalje pošto sam pun vašiju.Zamolim ih da me odvezu u jedan turski hamam i kažu tamo da odmah spale sve što imam na sebi, a oni da mi donesu potpuno novu preobuku(...)Kada su se drugovi vratili, obukli su me pa je nastalo ljubljenje i ćaskanje.Kolega Kovo mi je odmah kazao da sam kod njih za nedelju dana gost dok ne vidimo šta će dalje biti samnom."

I pored sve svoje verodostojnosti, slučaj kao ovaj dr Avrama Nisima nije bio čest,zbog čega su ovakve epizode izuzetno važne zbog saznanja da je i u ratu ostala svest o nepomućenim odnosima izmedu Jevreja. Pa ipak,nije se znalo kome je gore - vojnicima na frontu, svakodnevno suočenim sa smrću, ili stanovništvu u gradovima , nepripremljenom na teške uslove života. Tako će 17.oktobra 1915.godine biti održana vanredna sednica zajedničkog odbora niške i beogradske crkveno-školske opštine koja je bila i poslednja pred bugarsku okupaciju Niša.Da je niška jevrejska crkveno-školska opština i pod okupacijom bila verski snažna, govori podatak da je 31. decembra 1915. godine, pošto jevrejska opština u Pirotu ostane bez rabina i šahtera, poslala svog šahtera Rubena Gerona da u Pirotskoj sinagogi vrši obrede do povratka njihovog rabina. Kada su bugarske okupacione vlasti ušle u Niš, zatražile su od predsednika jevrejske verske opštine Isaka I. Levija spisak članova zajednice, garantujući za njih da su časni i ispravni, kao i da poštuju bugarsku vlast.Uprava Jevrejske verske opštine je 1. februara 1916.g. predala spisak na bugarskom jeziku sa napomenama o imenu i prezimenu, godinama starosti i mestu rođenja kao i zanimanju.Potpun spisak se nalazi u na početku odeljka DODATAK, tabela 1, ove knjige a napominjemo da je navedeno 124 muškaraca različite starosne dobi

Na posebnom papiru dostavljen je bugaarskim vlastima spisak lica kojima su ranije izdate krštenice i drugi dokumenti od jevrejske opštine.To su:

1. Zaharije Čelebonović
2. Geršon Mevorah

3. Rufi Almuzlino
4. Jakov Ozmo
5. Samuel Ozmo
6. Leon Moše
7. Isak H. Levi
8. Isak Karno
9. Samuilo Levi
10. Mordehaj Konfino
11. Avram M. Levi
12. Isak B. Isak
13. Marko (prezime nečitko)
14. Solomon Varon
15. Binja Gedalja
16. Nisim B. Avram
17. Šaul B. Jakov
18. Solomon Kario
19. Moša Mandil
20. Isak Maz(nastavak prezimena nečitak)
21. Avram Baruh
22. Avram J.Levi
23. David Pinto
24. David Alvo
25. Geršon Moše
26. David Abenšoam

Spiskove je potpisao Solomon Ruso, predsednik Jevrejske verske opšine u Nišu. Stanje niškog stanovništva pod bugarskim okupatorima se neprestano pogoršavalo, najviše zbog gladi koja je svakog dana odnosila brojne žrtve. Jevreji Niša su uspostavili bliske kontakte sa jevrejskom zajednicom u Sofiji koja im je pomagala u hrani koliko je i sama mogla da podnese.Otuda i brojni apeli niških Jevreja sledećeg tipa: *"Niška crkvena jevrejska opština moli gospodina predsednika da pošalje jedan vagon brašna ovdašnjem siromašnom jevrejskom stanovništvu"* .Kada 1919. godine u bugarskoj zavlada glad, niška jevrejska zajenica će biti među prvima koja će ponuditi pomoć svojoj bugarskoj braći.A dotle će Srpsko-jevrejsko pevačko društvo "David" pevati na zabavama bugarske vojske; na ovaj način, istina nepopularan ali delotvoran, Jevreji Niša su uspeli da očuvaju fizički živalj od internacije u austrougarske ili bugarske logore koje je malo ljudi preživelo. Iste godine 28.maja 1916.g. niška jevrejska zajednica je primila molbu da omogući dr Jakobu Singeru, vojnom rabinu, da održi bogosluženje za Jevreje koji su bili u nemačkoj vojsci.U dokumentu je tražen petak, 3.juna 1916.godine u niškoj sinagogi. Ovoj molbi je jevrejska zajednica u Nišu izašla u susret. Bitno je napomenuti da je kroz nesigurne i krajnje neizvesne ratne dane od 3. januara 1916.godine niška jevrejska opština vođena od ovih ljudi:

1. Isak Josef Levi, rabin
2.Moše Šaban, pomoćnik rabina
3.Solomon Ruso, predsednik niške Jevrejske zajednice
4.Azriel Ezra, sekretar za nemački jezik (iz Beograda)
5.Markus Nahmijas, član uprave
6.Rufa Almuzlino, član uprave
7.Geršon B. Moše, član uprave
8.Geršon Mevorah, član uprave
9.Persijado Gedalja, član uprave
10.Isak H. Levi, član uprave

Ovi ljudi su 15.novembra 1916.godine uputili pismo bugarskom načelniku Moravske vojne inspekcione oblasti priloživši spisak niških Jevreja koji su internirani u Staru Bugarsku, moleći da se ovi oslobode i vrate iz internacije obzirom da niko , ni vojne a ni civilne vlasti, nisu objasnile porodicama zašto su ovi ljudi internirani tako da je niška jevrejska zajednica izdržavala brojne siromašne porodice interniranih.Na ovo pismo-molbu Jevreji Niša nikada nisu dobili odgovor, tako da je malo verovatno da je išta preduzeto od strane bugarskog načelnika po tom pitanju. Jedan izvor nam pominje Jevreja iz Požarevca, izvesnog Mošu Anafa, kao "*glavnog germanskog agenta za kupovinu stoke"* koji je "*za kratko vreme zaradio dva i po miliona maraka i pored toga kupio dve kuće u Požarevcu, jednu u Beču i jednu u Zemunu preko od hotela "Crna mačka" u kojoj danas stanuje"* . Opisana delatnost Moše Anafa ponovo je razbuktala nepoverenje prema Jevrejima ali na kratko - kada on ode iz Niša ljudi će, pritisnuti sopstvenim teretom podnošenja rata i gladi, brzo zaboraviti ovu epizodu.

Od Jevreja koji su bili trajno nastanjeni u Nišu, život su dali u balkanskim i Prvom svetskom ratu sledeća lica:

1. Moša Avramović
2. Rafael Avramović
3. Mordehaj Bora Alkalaj
4. Josif Benvenisti
5. Binja Daniti
6. Mika P.Gedalja
7. Rahamim Sason Kapon
8. Jakov Mario- Karić*(balkanski rat)*
9. Ašer M.Levi (*balkanski rat)*
10. Avram Rahamim Mandil
11. Josif B.Meir

12. Danilo Mevorah
13. Geršon Mevorah
14. Zdravko I.Nisim (*balkanski rat)*
15. Avram Pelosof
16. Nisim Pelosof*(balkanski rat)*
17. Benjamin Rafael
18. Moša S.Ruso

U pomen palim borcima Niša i okoline podignut je kraj Niške banje spomenik onima koji su pali u Prvom svetskom ratu. Spomenik, koji ima oblik zarubljene piramide na većem pravougaonom postolju na kome se nalaze četiri ploče od belog mermera, podigao je 1929.godine niški majstor-kamenorezac Milan Kriger. Zahvaljujući ovom spomeniku saznajemo i činove koje su Jevreji , njih devetorica, imali u vojsci Kraljevine Srbije. Tako saznajemo da su izgubili živote:

1. Zdravko I. Nisim, redov 1.konjičkog puka
2. Ašer M.Levi, rezervni pešadijski poručnik
3. Jakov Karić, redov 16.puka
4. Mika P.Gedalja, rezervni potporučnik 16.pešadijskog puka
5. Josif B.Majir, redov 16.pešadijskog puka
6. Moša S.Ruso, redov 16. pešadijskog puka
7. Rahamim Sason Kapon, redv 16.. pešadijskog puka
8. Mordehaj Bora Alkalaj, redov 16. pešadijskog puka
9. Avram Rahamim Mandil, redov 16. pešadijskog puka

Sl.14. Somenik palim borcima u Prvom Svetskom ratu

Zanimljivo je prisećanje Naftali - Bate Gedalje o tim ratnim godinama:

"(...) Preživevši noć koja će dugo ostati u sećanju, oslobodiše nas trogodišnjeg ropstva.Sećam se da su nam ti dani bili najmiliji.Monotonosti nije bilo, jer je sav svet bio na nogama i ulicama promicao u gomilama.Nervoza je bila u kulminaciji.Nismo znali ni kako stoje pozicije naših a još manje naših neprijatelja, dojučerašnjih gospodara.

Od čitavog popodneva sa Gorice, brda na severnoj strani Niša, srpska je artiljerija dejstvovala.Gađala je stanicu Crveni Krst gde su bila slagališta neprijateljske municije. Iznad naših glava su, u pođednakim vremenima, tandrčale bombe i granate, koje smo zvali "galola -lanule".A svi, od najstarijih do najmlađih, stajali smo pred svojim vratima i razgovarali o događajima.Srpska je artiljerija u predvečerje uspela da upali nemačku kompoziciju municije.Noć se je spuštala a užareno nebo je osvetljavalo grad, kao mesec, u punom sjaju.Zacrvenelo se nebo i činilo vam se kao da je sav svet upaljen, gori...Noć nismo prospavali jer smo bili potpuno obučeni i spremni za evakuaciju.

Avaj! Čitava je noć bila provedena u bdenju i iščekivanju da svakoga momenta prasne bomba u avliji.Našem strahu nije bilo kraja jer nismo imali nijedne muške glave u kući starije od mene!...

Dan je sutrašnji svanuo miran i sunčan.Od ranoga jutra je svet mileo ulicama, očekujući svakog momenta da Nemci napuste grad.(Bugare su Nemci evakuisali još pre nedelju dana, od napuštanja Niša s njihove strane.Priča se da su Nemci Bugare vozili železnicom do Pirota pa ih onda naterali da preostali put prevale peške, što je kod nas izazvalo mnogo podrugljivog smeha - za sve njihove nepravde učinjene stanovništvu).Na svima ćoškovima i raskrasnicama moglo se videti više porodica sa svom dečurlijom, i kako se večito nagađa čas oslobođenja. Jedni su pričali da će Srbi za koji čas doći; drugi, pak, da je Nemcima tek sada odnešen doručak na položaje; a treći, najzad, pričali su da su Srbi već u gradu i da je neki oficir Bunuševac platio svojim životom oslobođenje Niša, blizu Sveto-Nikolske crkve".

4.1. Jevreji Niša i njihovo služenje u vojsci Srbije

Poštujući zakone države u kojoj su živeli, Jevreji su služili kao i svi ostali regruti vojni rok.Zahvaljujući , pre svega, izuzetnoj aktivnosti predsednika niške jevrejske opštine g. Isaku I.Berahi, sačuvani su brojni dokazi da su Jevreji ove zajednice bili puštani za svoje verske praznike kućama. Komandanti jedinica kojima su bili upućivani dopisi rado su izlazili u susret ovakvim zahtevima imajući u vidu da se za otadžbinu može boriti samo onaj kome je otadžbina nešto i dala, tako da je bio vrlo redak slučaj

nerazumevanja od strane pretpostavljenog. Jedini nama poznati slučaj neizlaženja u susret Jevrejima nama poznat desio se 7.marta 1912.g.kada se niškoj jevrejskoj zajednici javlja Čelebon Josifa Konfino koji je bio na odsluženju roka u Vranju sledećim pismom:

"Sedoh davam napišem nekoliko reči i davaz zamolim i davam kažem šta je bilo samnom.

Danas utornik biosam na raport komandantu puka i tražio sam da me pusti deset dana osustvo, za naš pesah, ida idem kući ijon menije pustio, nego to mi je kazo, da on nemože da mi pusti bez dok nedobije naređenje od komandanta divizije, i jondak može dame pusti čim naredi komandant divizije, i kazomi je davaz kao presednik naše opštine, da vam pišem davi idete kod komandanta divizije ida ga zamolite idamu kažete kaki je taj praznik veliki da moram ga čuvati, idamu sve kažete, i tako čim dobija moj komandant puka naređenje od komandant divizije, odma mora dame pustu, tako mi je kazo moj komandant puka da tako radim da vam pišem kako treba vi da radite, i ja sam odmma seo davam opet pišem sve štami je komandant kazo da radite, Još mi je to kazo, da za takvi veliki praznici izlazi uvek naredba dase svi mojsijevaca pustu kući, radi izdržavanja vere.

Sad vas pokorno molim da budete tako dobri da to učinite, jer je greota od boga da ja nebudem kući sad za taj praznik, i greota je ida jedem hamec, kad se može sve učiniti samo ako vi oćete da uradite dame pustu.

Ostajem vaš ponizni
Čelebon Josifa Konfino
vojnik u prvi puk, Vranje"

Izlišno je napomenuti da je Isak I.Beraha pokušao da učini sve što je do njega bilo ne bi li vojnik Konfino Pesah dočekao u svom domu.Ovo je jedan od retkih primera gde ovaj prodorni predsednik niške jevrejske opštine nije uspeo da ispuni svoju dužnost.Inače, on je permanentno zasipao dopisima zapovednike onih jedinica gde je bilo Jevreja. Prvo takvo sačuvano pismo upućeno je komandantu 16.pešadijskog puka i glasi:

"Veliki praznik Srba Mojsijevaca imaju da proslave svi Jevreji počev od 9.aprila pa do 18. istog meseca zaključno zvani praznik "Pasha".

Po verskoj obavezi svi članovi familije proslavljaju ovaj veliki naš praznik "Pashu" zajednički, jer za ovo vreme trajanja ovih praznika ne sme nijedan Jevrejin da se hrani izvan svoje kuće zzbog toga što je za ove velike praznike spremljen naročiti hlebac za jelo a drugi se ne sme jesti već hlebac zvani "Maces".

Pa kako ima u poverenoj Vam Komandi vojnika Mojsijeve veroispovedi, to uprava Crkvenoškolske-jevrejske opštine učtivo moli Komandanta da izvoli odobriti svima vojnicima Mojsijeve vere odsustvo za ove praznike tako da 9. aprila budu kod svojih kuća a 18.istog meseca da se jave u svoju Komandu.

Predsednik

Crkv.škol.Jevr.Opštine
Isak I .Beraha"

Na ovu molbu odgovorio je 2.aprila 1910. sam komandant 16.puka, potpukovnik Aleksa Petrović obrazloživši *"...da će se vojnici ovoga puka Mojsijeve veroispovesti pustiti za odlazak u njihove bogomolje samo u dane kada to služba bude dozvolila shodno tački 389 pravila službe 1. deo.*Međutim, ova dva čoveka su, zahvaljujući funkcijama koje su obavljali, često imali prepisku tako da se Isak I. Beraha obraća istom komandantu 25.maja iste godine sa molbom da pusti vojnike Jevreje za praznik "Šavuot"koji će biti 31.maja i 1. juna. Ovakvo istovetno pismo upućeno je, pored Komande 16.pešadiskog puka, i komandantu inženjerije, komandantu konjičke brigade i Upravi moravske divizije . Ovoga puta navedene komande su izašle u susret Crkvenoškolskoj jevrejskoj zajednici kako za ovaj praznik tako i za "Roš Hašanu- Novu godinu" koja se praznuje 21. i 22. septembra i za Jom kipur koji je 30 septembra iste godine. I ovo pismo će biti upućeno svim komandama u kojima su služili Jevreji a 8.marta 1912.godine upućeno je pismo Komandantu Moravske divizije sa molbom da odobri dopust vojnicima Jevrejima od 19.-27.marta iste godine zbog "Pashe". Za uzvrat, Jevreji Niša će izlaziti vlastima u susret kada god im se ove obrate kao kada je od niške jevrejske zajednice zatražen spisak mladića koji su rođeni 1892. godine. Prema spisku koji je sačinio rabin, njih jedanaestorica su rođeni u ovoj godini, od toga su dvojica u momentu pravljenja spiska bili trajno nastanjeni u Sofiji,četvorica su živela u Beogradu dok je ostalih pet živelo u Nišu i to su bili:Gavriel Mejir Binjamin (šnajder),Moša Nisim Leonović (žitarski momak),Jekutisi Isak Nisim (žitarski momak),Rahamim Sason Kapon (trgovački pomoćnik) i Samuil Jakov B.Rafail (trgovački pomoćnik). U Sofiji su živeli Jakov Sabitaj H.Levi i Aron Josif Aron Levi, a u Beogradu Juda Nisim I. Mandil, Isak Rahamim Mandil, Isak Aron B. Isaković i Ješua Isak Šimon .

Međutim, prepiska između niške jevrejske zajednice i vojske Kraljevine Srbije.17. maja1913.godine Isak I Beraha moli komandanta Moravske divizijske oblasti da Isaka Isakovića, redova 1.čete 4.bataljona, u građanstvu poslužitlja Srpsko-Jevrejske škole, da *"izvoli osloboditi Isaka kako ne bi škola ostala bez službenika"* na šta komandant Moravske divizijske oblast, đeneral Stevanović odgovara :*S obzirom na službene potrebe ne može se napred imenovani obveznik osloboditi vojne obaveze do svršeća rata".*

4.2. Odnos Jevreja Niša prema vladarima Srbije

Jevreji su poštovali svaku aktuelnu vlast u Srbiji tako da su u Nišu izuzetno lako prihvatili smenu dinastija u Majskom prevratu

1903.godine za razliku od ostalog stanovništva.Politička ostrašćenost tako karakteristična za Srbiju tog vremena nije imala plodno tle među Jevrejima Niša, iako je ,upravo, Niš silaskom dinastije Obrenovića sa političke scene izgubio mnogo od privrednog značaja.Pozanti stav Obrenovića prema Jevrejima zamenila je neizvesnost politike nove dinastije.Upravo zbog toga su predstavnici jevrejske crkvenoškolske opštine u Nišu koristili svaku priliku da novom vladaru Srbije, Kralju Petru Prvom Karađorđeviću u svakoj prilici iskažu lojalnost kako oni jesu i biće poslušni i verni podanici.

Iz perioda 1910.- 1914.g. sačuvani su prepisi najčešće rođendanskih čestitki kako Petru Prvom tako i prestolonasledniku Aleksandru Karađorđeviću. Prvi dokument je poslat 30. novembra 1910.godine povodom ozdravljenja Prestolonaslednika i glasi:

"NJegovom Veličanstvu
Kralju Petru I *Beograd*

Niška jevrejska crkvenoškolska opština u najvećoj poniznosti i neograničenoj odanosti slobodna je čestitati Vašem Veličanstvu današnji praznik doma Karađorđevića koji je po Srbiju u toliko značajniji što je milostivi Bog podario NJegovom Kraljevskom Visočanstvu Prestolonasledniku Aleksandru potpuno ozdravljenje od teške bolesti te i mi mojsijevci kao verni podanici Vašeg Veličanstva uzimamo iskreno učešće ne samo u današnjoj proslavi nego blagodarimo Bogu i što ukazuje put slavi neumrlog Vožda Karađorđa ka sreći i napretku Srbije i njene zaslužne dinastije.

Predsednik opštine "

Samo pet dana kasnije, 4. decembra 1910. godine agilni Isak I. Beraha će poslati rođendansku čestitku Prestolonasledniku sledeće sadržine:

"NJegovom Kraljevskom Visočanstvu
Prestolonasledniku Aleksandru
Beograd

Dan rođenja Vašeg Kraljev. Visočanstva dan je radosti niške jevrejske crkveno školske opštine koja u Vašem Kraljev. Visočanstvu vidi jemstvo za srećnu budućnost Srbije i nas mojsijevaca vernih podanika Njegovog Veličanstva Kralja.Plemenitom Prestolonasledniku Srbije milostivi Bog podario je oporavka posle teškog srbijinog iskušenja, a nama poklonicima Vašeg Kraljev. Visočanstva dao je mogućnost da omiljenog Prestolonaslednika

u toliko radosnije pozdravimo na dan po Srbiju značajnog i srećnog rođenja Vašeg Visočanstva.

Predsednik opštine"

Godinu dana kasnije,4.decembra 1911.godine Isak I. Beraha će povodom rođendana Prestolonaslednika Aleksandra uputiti depešu sa čestitkama u Beograd.To je ujedno i prvi dokument ove vrste koji je predsednik Isak I.Beraha potpisao a koji je glasio:

"NJ.K.Visočanstvu Prestolonasledniku Aleksandru
Beograd

U ime prestavništva Crkveno - Školske Jevrejske opštine, čestitam Vašem Visočanstvu rođen dan, sa jednodušnom željom sviju građana Mojsijevljeve vere u Nišu da Vaše Visočanstvo dugo proslavlja na sreću i slavu doma Karađorđevog i srpskog naroda.

Predsednik
Isak I. Beraha"

Rođendanska čestitka će Prestolonasledniku stići od Jevreja iz Niša i sledećeg 4. decembra 1912. godine . Ovoga puta će ga ova čestitka koju je poslao Persijada Gedalja, u Skoplju; Prvi balkanski rat se bližio kraju. Samo dan ranije, 3.decembra 1912.godine, Porta je potpisala primirje i ovaj potpis je bio verovatno i najdraži Aleksandrov poklon za rođendan.Pre ove rođendanske čestitke, Jevreji Niša su već bili prisutni u domu Karađorđevića.

28

Његовом Краљевском Височанству

Престолонаследнику Александру

Скопље

Управа цркв. школске Јеврејске општине у Нишу у највећој покорности честита Вашем Краљевском Височанству поносу целокупног Српства, рођен дан са најлепшим жељама за дуг живот

За
Председника Управе
члан
Персијада Гедаља

Faksimil rođendanske čestitke prestolonasledniku Aleksandru, potpisane od strane Persijada Gedalje

Usred žestokih borbi na frontu i opšte ratne zbrke, Isak Beraha je 29.juna 1912.godine poslao depešu sledeće sadržine:

"Nj. V.Kralju Petru I Beograd

Verni i odani tvoji podanici mojsijeve vere, građani grada Niša čestitaju ti Gospodaru rođen dan Sa usklikom
Da živi Nj. V. Kralj Srbije
Da živi Nj. V. prestolonaslednik Aleksandar
Da živi slavni Dom Karađorđeve loze

u ime građanstva
Predsednik opštine
Isak Beraha "

Н. В. Краљу Петру I

Београд

Верни и одани твоји поданици мојсијеве вере, грађани града Ниша честитају ти Господару рођен дан са усклицом

Да живи Н. В. Краљ Србије
Да живи Н. В. престолонаследник Александар
Да живи славни Дом Карађорђеве лозе

У име грађанства
Председник општине
Исак Бераха

Faksimil rođendanske čestitke kralju Petru I Karađorđeviću

Sledeća čestitka u nizu zatekla je Srbiju u Drugom balkanskom ratu; predeli severno od Šar-planine pripali su Srbiji što je probudilo nacionalni duh kod svih građana Srbije, bez obzira na veru; tako će rođendanska čestitka upućena 29.juna 1913.godine Kralju Petru Prvom imati jak nacionalni naboj koji nedvosmisleno stavlja Jevreje Niša pod okrilje dinastije Karađorđevića. Evo kako glasi:

Njegovom Veličanstvu
Kralju Srbije Petar I   Beograd

U danima kada se osvećeni i kosovskom slavom uvenčani kraljevski steg pobedonosno vije na Dušanovom Velbuždu tvoji verni podanici mojsijeve veroispovedi imaju samo jednu želju na današnji dan rođenja V. Veličanstva da vam bog podari kreposti da svoga pobedonosnog sina naslednika pozdravite kao pobedioca u crkvi Svetoga Kralja Milutina.

U to ime kličimo da živi Njegovo Veličanstvo Kralj Petar I
da živi hrabri prestolonaslednik Aleksandar
da živi Kraljevski dom

Isak I. Beraha
predsednik crkveno školsko jevrejske
opštine "

Druga sačuvana rođendanska čestitka kralju Petru I Karađorđeviću od 29. juna 1913. godine

Na žalost, ova čestitka je zatekla Kralja u nezavidnoj situaciji jer je već sutradan, 30. juna , započeta borba na Bregalnici, jedna od najkrvavijih u oba Balkanska rata.Poslednja u nizu čestitki je ona upućena Kralju Petru povodom njegovog rođendana dok je on boravio u Vranjskoj banji ; u vazduhu se osećao novi rat, gori i krvaviji od svih dosadašnjih.

5. Jevreji Niša u periodu 1918.- 1941. godina

Završetak Prvog svetskog rata zatekao je nišku jevrejsku opštinu u velikim previranjima.Broj stanovnika Niša u novouspostavljenoj Kraljevini Jugoslaviji iznosio je 1921. g. 25109 stanovnika od čega je bilo samo 537 Jevreja dok ih je na početku 20. stoleća u Nišu bilo oko 1000. Uzrok ovakvom naglom opadanju broja Jevreja u Nišu, a naročito posle Prvog svetskog rata kada je 300 Jevreja otišlo uglavnom ka jugu, krajnje je jednostavan. Mnogi Jevreji su osetili da nastaje novo vreme u svemu a kako škole koje su bile na teritoriji Niša, najčešće više stručne spreme, nisu pružale odgovarajuće vaspitanje mladim Jevrejima, potreba za novim i kvalitetnijim vaspitanjem bila sve izraženija kod Jevreja, to su se stekli i prvi uslovi za migraciju jevrejskog življa sa teritorije Niša . Postojao je i drugi, za Jevreje ne manje važan razlog ovakvoj seobi; naime, najbliža jevrejska zajednica Nišu bila je udaljena tridesetak kilometara u Prokuplju. I dok su niški Jevreji imali dosta devojaka za udaju vaspitavanih u duhu tradicije, to su prokupački Jevreji, dosta malobrojni, već bili delimično asimilovani. Pričali su "po srpski" pritom zaboravivši španski, oblačili se "po evropski", tako da su bili sve ono na šta patrijarhalno vaspitani Jevreji Niša nisu pristajali.Definišući razloge posleratne migracije niških Jevreja, Naftali -Bata-Gedalja završava ovu temu rečima: *"Veće mesto, više Jevreja, bolje mogućnosti."*

Ono što Niš nije mogao da pruži mladim Jevrejima željnim znanja sa svojim relativno slabim školstvom,pružiće evropski centri Beč, Pariz, Budimpešta kao i Beograd. tako će stasati jedna generacija jevrejskih intelektualaca između dva svetska rata koja će učiniti da se ime Jevreja izgovara sa poštovanjem; oni će pružiti novu dimenziju ne samo slici o Jevrejima Jugoslavije već i obrascu modernih intelektualaca.

Leon Eškenazi sa porodicom na izletu

Tih godina će definitivno zavladati gradom atmosfera opšteg razumevanja i međusobnog druženja, bez nacionalnih i verskih podela. Kao da je minuli rat i blisko prisustvo srećno izbegnute smrti vratio stanovništvo grada u pređašnje stanje; jer, Niš je oduvek bio kosmopolitski grad širokih shvatanja. O atmosferi u posleratnim godinama svedoči Naftali - Bata- Gedalja koji piše svome prijatelju sledeće: *"Ovim pismom potrudiću se da Ti ispričam ono što je ostalo u mom živom sećanju o Nišu, mome rodnom gradu. U njemu sam odrastao, učio škole i maturirao 1927.godine. U docnijim godinama sam posećivao roditelje i rodbinu 2 - 3 puta godišnje, samo o praznicima, na nekoliko dana.Suvišno bi bilo naglasiti da sam u Nišu proveo svoje najbolje i najsrećnije godine života, i to ne samo u roditeljskom domu.Moji školski drugovi i drugarice, kao i nastavnici i profesori, kao i direktori Milan Banić i Sv. Cvetanović, a i razredni starešina Dragoljub Tribišković, ostali su mi i do današnjeg dana u najlepšoj živoj uspomeni. Čak i poznati Vladika Dositej, koga su Bugari, za vreme Prvog Svetskog rata, odveli u internaciju.NJegova poslednja predika (beseda, N.O.) u Sabornoj crkvi još mi i dan danas zvuči u ušima.Bio je hrabar i dobar Srbin ! Moj školski drug, sudija u penziji, Rista Đorđević svakih 10 godina naše mature, obaveštava me o njihovim familijarnim sastancima.(...) Zajednički sastanci po domovima našim zaveli su vrlo intenzivan život društveni koji se manifestovao i u zajedničkim organizovanim priredbama kulturnim i zabavnim priredbama, a najveći uspeh je dolazio do izražaja u zajedničkim grupnim posetama kod drugova i profesora u svima porodičnim proslavama:Božić, Uskrs, porodične slave.Vladala je takva tolerantnost, društvena i verska, da smo svi ulazili u domove drugova i drugarica, kao i svoje sopstvene domove.(...) Osećam veliku potrebu da ovo kažem, sa neograničenom čežnjom za tako lepe, prošle dane kada je Bata bio drug i prijatelj, iako dobar Jevrejin, i iz porodice koja je čuvala tradiciju.A Bata je išao kod Andrije ili Duška a da nije osetio da kod njega gori kandilo iznad Hristove slike.Bili smo široka srca; bili smo ljudi koji su se žrtvovali i voleli jedan drugoga, bez obzira na to što je sastanak kod "Žabote" bio u salonu, kod Bate u trpezariji a kod Andrije u kuhinji.Bila je srdačna, topla, bratska i drugarska atmosfera koja je bila izražena u smehu, šali, zadovoljstvu i - međusobnom poštovanju..."*

U ovakvoj atmosferi, niški Jevreji će uspeti da postignu svoj privredni, ekonomski, nacionalni i verski napredak koji će biti prekinut zauvek Drugim svetskim ratom; ono što će niška jevrejska zajednica uspeti da postigne između dva Svetska rata (razvitak industije, trgovine, bankarstva…), teško da će ijedna druga na teritoriji Kraljevine Jugoslavije. Postojaće očigledan napredak u svakoj vrsti njihove delatnosti tako da se opadanje brojnosti Jevreja neće naročito osetiti u gradu koji će u trećoj deceniji 20.stoleća i dalje sloviti za drugu prestonicu, ovoga puto zbog političara koji su bili iz Niša - Todora Milovanovića, Nikole Uzunovića i, najviše, Dragiše

Cvetkovića, dugogodišnjeg ministra unutrašnjih poslova Kraljevine , kasnije predsednika Vlade.

БРОЈ 134

Преварила мужа с Јеврејином после цигло једне године брака

У среду 16 ов. месеца у 11 часова увече, у приватном стану у близини Чаира, затекао је своју венчану жену Христину, мајку 19-месечног женског детета, са њеним љубавником у прељуби Обрад Миловановић, бравар железничке радионице у Нишу.

Брак који је у почетку обећавао пуну хармонију, претворио се после само једне године, у прави пакао, у коме није било дана без свађе и размирица и који је један од оних ретких случајева брачног бродолома. Пре две године Обрад је узео за жену Христину, ћерку Марка Јанковића, рентијера и власника кафане „Бедем" у Нишу. У почетку је становао са женом у кући своје мајке и брата. Живот није био баш ружичаст, јер је после само 6 месеци морао, ради мира старе мајке, да се пресели код таста, пошто је Христина стално тврдила да не може да се слаже са свекрвом и девером. Међутим и код женпних родитеља брак није био онакав каквим га је замишљао Обрад. И овде су свађе учестале, па је после 7 месеци дошло до жучне препирке између Обрада и таста Марка, којом је приликом Марко ударио Обрада. [illegible] исте вечери жена му Христина избацила ствари, задржавши све постељне ствари и 19-месечно женско дете. Од те вечери до прошле среде протекло је годину [illegible] дана, за које је време Обрад успео да само неколико пута види малу ћерчицу коју је сада Циганка неговала и васпитавала, док је Христина проводила све слободно време са [illegible] хом, ст. права у Нишу. С обзиром да је од стране Христине било покренуто питање развода брака, а како је исти још био у важности, то је Обрад мотрио на женино кретање. Пало му је у очи често њено излажење са љубавником Берахом у друштву још једног пара, Бошка Бошковића, ст. права, нераздвојног друга Берахе, и служавке Ирене Сабо.

Тако је у среду увече Обрад са једним другом приметио два пара у капији женине куће, који су после извесног времена ушли у кућу, закључавши капију. Пошто је оставио друга да припази на љубавнике Обрад је позвао полицијског стражара Сокола Јевтића и сведоке Милорада Николића, електричара и Боривоја Цветковића, лагерера и са њима прескочио тарабе и приближили се кући која је била у мраку. Ту у заседи, Обрад и остали чули су кроз отворени прозор собе у којој су се љубавници налазили, Христинин глас: „Пошто је таква ствар, ми идемо у нашу собу, да вам не сметамо!" После неколико минута Обрад је закуцао на кућна врата, па како се [illegible] није јављао, попели су се [illegible] прозор и пошто су исти осветлили спазили су у једном кревету Ирену и Бошка, док су кроз отворена врата суседне собе видели Христину са Берахом, такође у кревету. На позив стражара Христина је отворила врата [illegible] изненађени љубавници су имали само толико времена [illegible] најпотребније ствари.

На саслушању у кварту и Христина [illegible] остали изјавили су да овај [illegible] однос датира, већ од дужег времена. Љубавник Бераха, у видном страху да га Обрад не убије, обећао је да ће на суду све признати и молио да се ствар не обелодањује како не би изгубио од ауторитета.

Интересантна је изјава служавке Сабо у погледу односа са својим љубавником студентом Бошковићем, за који врди да је морала да пристане, и поред тога што живи са пол. стражаром Симићем Козићем, по наговору Христине, која је, [illegible] [illegible] Бераху [illegible] киријашицу Ирену [illegible]

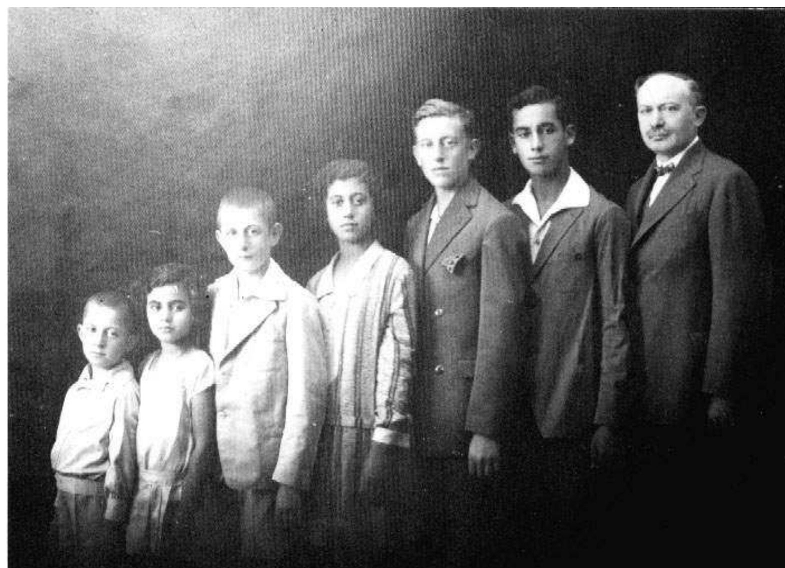
Тако ће ускоро у Духовном суду бити решено и ово брачно страдање, док ће својој малој 19-месечној ћерчици отац Обрад пружати бољу негу и лепше васпитање.

Посланик г. Чохаџић, оболео

Г. Владимир Чохаџић, народни посланик извештава своје пријатеље да је оболесан и по савету лекара потребан му је мир, те се мора повући за извесно време из политичког живота.

Моли своје пријатеље да га за извесно време поштеде од разних интервенција.

Faksimil jednog novinskog članka koji govori o prevari žene sa Jevrejinom Berahom

Porodica Morica Goldštajna

5.1. Verski život Jevreja Niša

Da je verski život Jevreja Niša bio izuzetno aktivan, kao i da je uvek postojalo veliko interesovanje za verska pitanja, govori sama po sebi i činjenica da su već početkom ovoga stoleća, prema podacima dr Avrama Nisima, postojala dva hrama - mali, često nazivan El Kal Čiko ili od milja El Kaliziko i veliki El Kal Grande.U Nišu je tada bilo 11 svitaka Sefer Tore, od toga devet u velikom hramu a dva u malom, a već početkom 20.stoleća proglašena je jedna Sefer Tora iz velikog hrama za "*pasul*"- neupotrebljivu- tako da je u velikom hramu ostalo samo osam Seferim.Ovog podatka, koji iznosi u svojoj "Autobiografiji" dr.Avram Nisim se seća zato što se za Simhat Tora[3] kružilo kroz hram, uz pesmu i igru, noseći sve Sefer Tore[4].To su bile *"micvot"*[5] koje su se prodavale licitacijom. Završavajući svoje sećanje o ovome, dr Avram Nisim piše*:"Kao da danas čujem glas Meira el šamaša, kad je pevajući prodavao pravo za nošenje svakog Sefera*[6]*(poslednji je bio Sefer Tiši)*"[7].

.

[3] Praznik Radost Tore
[4] Sefer Tore – svici Tore, svih 5 knjiga Mojsijevih
[5] Micvot – plural od micva – zapovest, zadatak, dobro delo
[6] Sefer - svitak
[7] Sefer Tiši – 5.knjiga Mojsijevog Petoknjižja

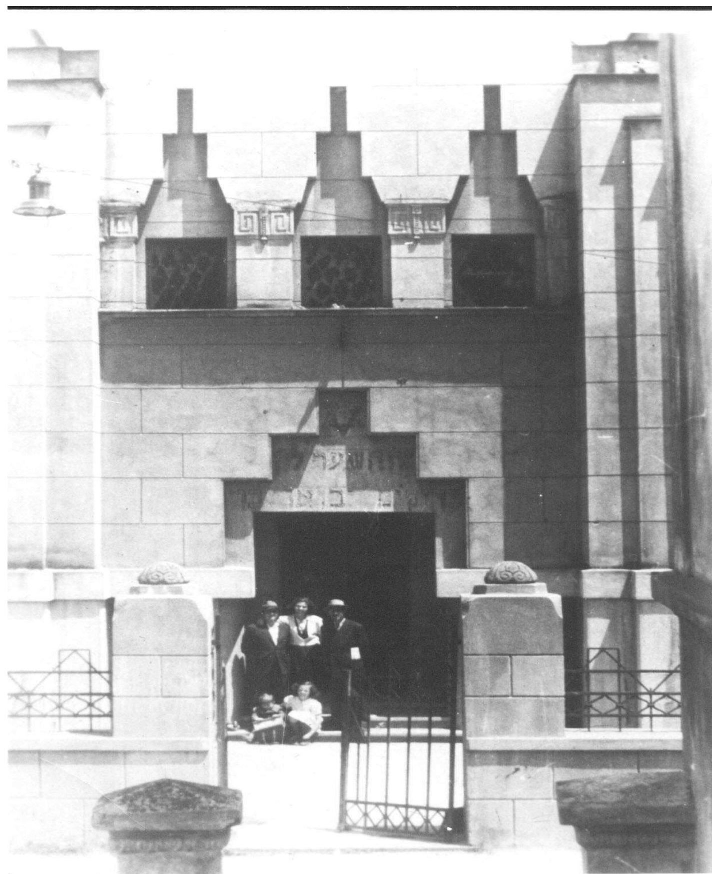

O živopisnom proslavljanju Purima svedoči nam jedna fotografija glumaca – amatera načinjena u nekom niškom foto ateljeu

Niški Jevreji su se sa stabilizacijom političko-ekonomske situacije našli pred ozbiljnim problemom: stara zgrada sinagoge je već uveliko bila sklona padu i valjalo je podići novu sinagogu.U to vreme, početkom treće decenije ovoga stoleća, bilo je dosta dobro situiranih trgovaca Jevreja , a ni kasa jevrejske zajednice nije bila prazna ali je svota od 150.-180.000 dinara, koliko je iznosio predračun za izgradnju Sinagoge ipak bila previsoka. Tim povodom je sazvan javni sastanak jer se želelo čuti mišljenje svih vernika povodom ovog pitanja.Ovaj sastanak, kome su prisustvovali i opštinari, pretio je da preraste u nadglasavanje; dok su opštinari insistirali na zgradi od betona, što je bio prvi slučaj u Nišu, na taj način podižući cenu izgradnje Sinagoge, sa druge strane je otac Borivoja Berahe, ugledna i bogata ličnost u Nišu a po zanimanju menjač ("saraf") uzalud objašnjavao da se može dobiti povoljan zajam koji će se isplaćivati od dosadašnjih prihoda s tim što se ipak mora podići doprinos za opštinu. I kada se već jedan veći deo prisutnih počeo izjašnjavati za opštinarsku mogućnost " neka bude i jeftinija sinagoga, ali neka bude" reč je, iznenadno po sve prisutne, preuzeo starac Marko Mandil, bivši krojač, otac braće Mandil, poznatih niških konfekcionara. On je rekao sledeće: *"Čemu plač ? Ako kažete da mi moramo da se zadužimo, u redu. Uzmimo zajam, platićemo interes i mi, i naši sinovi, i naši unuci! Ko kaže da mi moramo da isplatimo ceo dug."*

Kamen temeljac ove sinagoge svečano je položen 18.maja 1924.godine iako su radovi započeli još aprila iste godine. Iako ni u jednom od dokumenata nije pomenut autor same Sinagoge, na osnovu beležaka i

razgovora sa nekim starim arhitektima dolazimo do saznanja da je autor beogradski arhitekta Milan Kapetanović zajedno sa arhitektom Viktorom Azrielom. Međutim, dugogodišnji predsednik JO Niš Peša Gedalja dao je 1990. godine izjavu da je autor Sinagoge arhitekt Jaša Albala iz Beograda koji je projektovao i Nisimovu zgradu u ulici Pobede 12 u čijem holu je bilo ubeleženo njegovo ime.

Sl.20 Snimak niške Sinagoge iz 1948. godine

Intenzivan i do početka Drugog svetskog rata neprekinut verski život Jevreja Niša umnogome je doprineo razvoju nacionalne svesti.Tako će godinu dana nakon što je posvećena, Sinagoga ugostiti vođu revizionista Vladimira Žabotinskog koji će u Niš svratiti na proputovanju od Soluna ka Sofiji, na molbu niških Jevreja, o čemu je kasnije izveštavao Naftali -Bata- Gedalja sledeće:

*"Cedulja je glasila:- Dođi odmah do mene.Stigao je Vladimir Žabotinski.Leon - Tek što sam stigao iz škole, trebalo je naći Leona Aškenazija i čuti o čemu se radi. Pre nekoliko nedelja bilo je u štampi da je u Parizu osnovana Revizionistička organizacija pod vođstvom Vladimira Žabotinskog, a on se već nalazi u Nišu. Nije mi bilo jasno.Mnogo vremena za razmišljanje nije bilo,.Trebalo je sve ostaviti i otići Leonu (*Leon Aškenazi je 1925.godine bio predsednik Mesne cionističke organizacije -MCO- i

poverenik za KKL, prim.N.O.)(...) *Interesovao se (Žabotinski) za Jevreje u Nišu. Na molbu Leona Eškenazija izjavio je gotovost da na popodnevnom sastanku MCO održi predavalje. Pred jednim odabranim skupom od oko 100 ljudi Žabotinski je izneo, u živom španskom jeziku, osnovne linije cionističke ideje.Nije bilo ni jedne reči o novoosnovanoj Revizionističkoj organizaciji. Publika je bila vrlo zahvalna predavaču."* Prilikom boravka Žabotinskog u Nišu rođena je ideja da se oformi udruženje koje će nositi ime ovog nacionalnog borca.

Zgrada Sinagoge je delila sudbinu ostalih jevrejskih zdanja u ratnom i poratnom periodu. Zajedno sa grobljem 1948. godine ju je koliko je mogao obnovio i očistio Meir Majo Mevorah .Po njegovom preseljenju u tek osnovanu državu Izrael (1948. godine) , dužnost predsednika JO Niš, a samim tim i brigu nad imovinom koja je pripadala Jevrejima Niša, preuzima Peša Gedalja, tek pristigao iz zarobljeništva.Sinagoga je 1970.godine prodata Narodnom muzeju a u ugovoru su se nalazile posebne klauzule koje nikada nisu ispoštovane - da se na zgradi Sinagoge stavi spomen obeležje i da se ova građevina koristi u kulturne svrhe.Kao što je poznato, nijednaod ove dve klauzule nije ispoštovana iako je 1986. godine stavljena pod zaštitu države.

Niška sinagoga iz vremena kada je bila u funkciji galerije

Inače o Jevrejima Niša i njihovom ispovedanju vere ostavio je zapisa rabin Avram Daniti: *"Bili su oduvek vrlo pobožni, i prva im je briga bila Hram i vršenje verskih obreda.Mnogo su vremena provodili u ješivama*

čitajući pobožne knjige i slušajući propovedi, koje su održavale i održale do danas jednu retku pobožnost u opštini".

5.2. Svakodnevni život Jevreja u Nišu

Niški Jevreji su u velikoj meri zahvaljujući stalnom protoku zdravih nacionalnih i verskih ideja bili u retkoj prilici da sačuvaju svoj etnos, kao i da vaspitavaju mlađe naraštaje u tradicionalnom duhu, pri tom poštujući svoje praznike, subotu, obrezivanje, venčanje, sahrane - dakle sve ono što ih je činilo Jevrejima. Veoma izraženo osećanje za dom i porodicu, tako karakteristično za ovaj narod, nikada nije jenjavalo.Žene Jevrejke su se, sa prvim godinama 20.stoleća, počele da oblače "po evropski" pritom ljubomorno čuvajući odeću svojih predaka uglavnom sačinjenu od šalvara koje su kod bogatijih žena bile od svile i bogato izvezenog kratkog prsluka (mintana); ovu odeću su žene oblačile isključivo na svečanostima zajedno sa crvenom kapicom ("tukižu") opšivenom perlama na kojoj su bili nanizani dukati koji su padali po čelu sve do samih veđa.Od Naftali Gedalje dobijamo opširniji opis "tukižu" ženske kapice koji glasi: *"U mojim slikama iz Bosne i Beograda vide se žene sa tom kapom.Ona se satoji od sledećeg: na teme glave se postavi jedan mali fes,crveni, koji je pun "perla", bisera uvijenih u polukrugovima, najveći na periferiji, pa sve manji prema sredini.A u sredini najveći biser.I to je zavisilo od bogatstva: da li su biseri krupni ili sitni.Oko toga fesa, razume se, crvenoga, u dva ili tri reda bilo je nanizano dukata.I to prema bogatstvu.Bilo je tu celih ili polovina napoleona "gajikus"- petao.To je dolazilo gotovo do veđa, tako da se malo videlo od čela.A oko čela, visoka ili malo niža kapa slivene marame, koja se sa majstorijom morala da uredi, da dobro stoji.To je bilo bogatstvo koje se pokazivalo.Pored toga, nosio se mali zlatni sat, u malom Džepu oko kukova. Sat nije bio toliko važan, koliko debeli zlatni lanac, dugačak, prebačen preko vrata,te je između grudi žena prelazio do kukova.Izgleda da je to bio pandan onim zlatnim lančevima i satovima, debelim i teškim, koje su muškarci nosili na prslucima sa velikim zlatnim satovima.*

Sve sam ja to video kod mojih baba, i kod moje majke, koja je sve to ljubomorno čuvala, sve do 1941., tj. do smrti.Ne sećam se da sam moju majku video u toj opremi ali su se moje babe, a one su umrle 1915.-1916.godine, tu opremu oblačile osim za naše velike praznicke, dočekujući na taj način povratak muža iz sinagoge.Govorilo se španjolski i to u trećem licu.Deda je bio "el Senjor" *,Gospodar Doma i porodice."* Naftali Gedalja je zapisao pesmu koju je njegova mati pevala "danju i noću"koju pamti i kao uspavanku.Tekst pesme glasi:

Cion me ozo preto,
az me savar tu sekreto.
Por ti jo regreto,
por tu grana preto,
kita el velo preto,
kirida Cion...

Ja - basta la batision,
de moestra nation.
Koze el a unation
ki ez moestra entetion.
Koze el a unation,
ki ez moestra entetion.
Por sos Levandar,
banđera en Cion...

U prevodu gospodina Matiasa Hanaua pesma glasi :

Moj dragi (ljubljeni) Cione
ti mi činis da znam (ti mi daješ spoznaju)
za tobom žalim
za tvojim crnim gnojem
skida se crni veo
dragi moj Cione.
A sada dosta sa udaranjem (bijenjem)
našeg naroda
šta je zajedništvo 2x
šta je naša namera 2x
da uzdignemo
zastavu na Cionu…

Vremenom su Jevreji usvojili i subotu kao radni dan, čemu najviše doprinose sve češći ortakluci sa srpskim trgovcima. Izuzeci su bili Marko Abenšoam "Majdanac" i Marko Mandil koji su subotom obavezno zatvarali svoje radnje, a na izlozima ostavljali natpise:"Subotom-radnja zatvorena !".Uglavnom je mlađi svet lakše prihvatao subotu kao radni dan, okrećući se pre svega svojim trgovačkim obavezama. Primetno je i sve češće odstupanje od ladina, tako da u kućama niških Jevreja počinje sve češće da se govori srpski, a javljaju se i prvi slučajevi bekstva jevrejskih devojaka za Srbe. Tako je mlađa sestra braće Nisim, sopstvenika jedne od najvećih trgovina kristalom na Balkanu, pobegla za izvesnog Miku brašnara. Ovo je bio prvi ali ne i jedini slučaj te vrste u, do tada nepomućenom ,životu niških Jevreja tako da je cela niška jevrejska zajednica saučestvovala sa ovom uglednom porodicom. Išlo se, kao i u svakom prvom slučaju, toliko daleko da su roditelji prijavili slučaj policiji ; posle relativno brze intervencije, uvidevši da je gospođica Nisim punoletna i da je svojevoljno pošla za Miku te da nema razloga za svako dalje gonjenje, javljeno je porodici kako im se ništa ne može uz obrazloženje;"Šta da radimo kad se volu".Vreme je taman zalečilo sveže rane a isto se desilo i sa unukama Marka Mandila, onog istog trgovca koji je poštovao subotu i čija je porodica vaspitavana tradicionalno. Njegove tri unuke (inače sestre dr Bore Mandilovića, lekara) prebegle su za Srbe.

Najstarija Vida, krojačica,udala se za Canka, dugogodišnjeg trgovačkog pomoćnika kod firme "Andon Andonović i komp." čiji je ortak bio Isak Mandil. Kada je mladencima Andon Andonović otvorio radnju "Kod 1000 košulja", Vida je bila ta koja ih je krojila i šila. Srednja sestra Veza se udala za Radeta, kvalifikovanog radnika "Mostovske radionice" u Nišu; sa njim je dočekala duboku starost u Nišu. I namlađa" pobegulja" Rikica se srećno udala za Slovenca Valentina, koji je bio po struci veterinarski pomoćnik a radio je pri vojsci. Živela je u Beogradu.

Sl.22a Isak i Rebeka Mandil

Isto tako bilo je nezamislivo mešanje između aškenaskih Jevreja i sefarda, tako da dugo nije bilo mešovitih brakova ove vrste. Međutim, osokoljena srećnom udajom svojih saplemenica Matilda Hazan, kći Olge i Izraila, će se 1922. godine udati za hirurga dr Arnolda Laufera, šefa hirurškog odelenja Oblasne bolnice u Nišu.

Prema sećanjima dr Avrama Nisima tih godina su mladi Jevreji Niš popularno nazivali "Mandilovac" (*Mandilovgrad)* jer je bilo neobično mnogo porodica Mandil, iako su se pojedinačno nalazile u Bugarskoj (Plovdiv, Vidin, Lompalanka) tako da je velika verovatnoća da su preko Bugarske došli u Tursku Imperiju posle izgnanstva iz Španije. Svi su govorili ladino. U niškoj jevrejskoj zajednici postojala su 4 stabla Mandil koji uopše nisu bili srodnici da bi se razmatrali kao grane i to su:

1.Čelebon, Hajim, Reuben Nisim

Iz tog stabla su do Drugog svetskog rata proizašli : Šemaja Mandilović, inspektor Državnih monopola u Skoplju; Josif Mandil, veletrgovac u Beogradu (otac Debore –Dezi Pijade, devojačko Mandilović, supruge dr Rafaela Pijade); Josif Mandilović, fotograf u Beogradu;David Mandil, apotekar

2.Hajim Šabetaj Marko Mandil

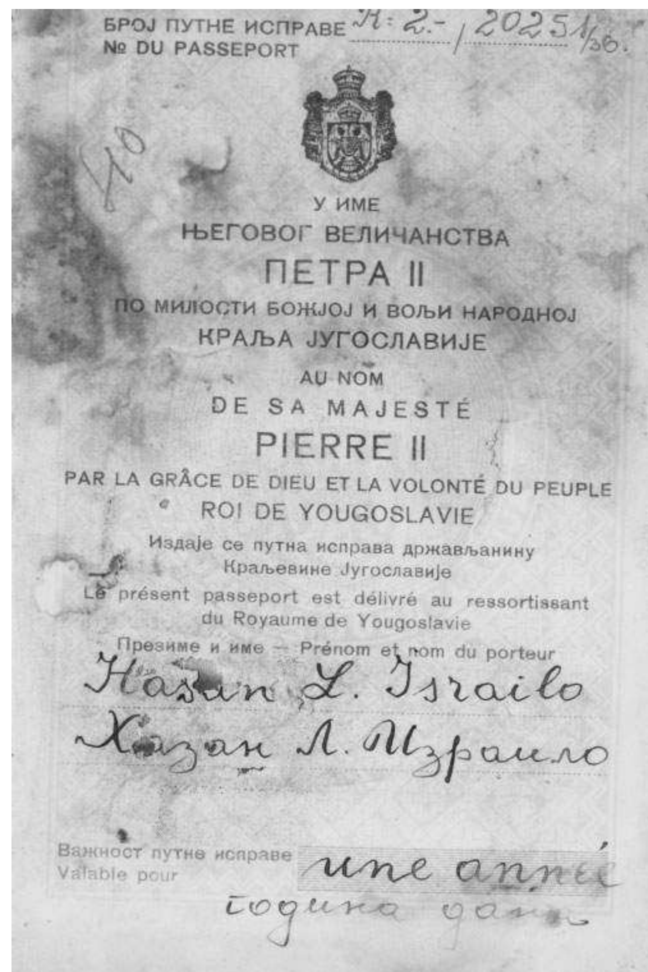
Iz ovog stabla su Jichak (deda po majci Bate Gedalje);Isak Mandil, trgovac u Nišu, sa brojnom braćom u Beogradu; Moša Mandil, fotograf u Haifi;Moša Mandil, apotekar u Ludu;Šabetaj Mandil - Biti.

3.Ašer Mandil (De Muse), Moric, Efrajim, Avram.

Iz tog stabla je bio dr Jakov Mandil, lekar, sanitetski major.

4. Mordehaj Mandil (čika Marko), Avram, Jichak, Nisim.

Iz toga stabla je bio dr Bora Mandilović, sreski lekar u Boževcu blizu Požarevca.

БРОЈ ПУТНЕ ИСПРАВЕ 2.- / 20251/36.
№ DU PASSEPORT

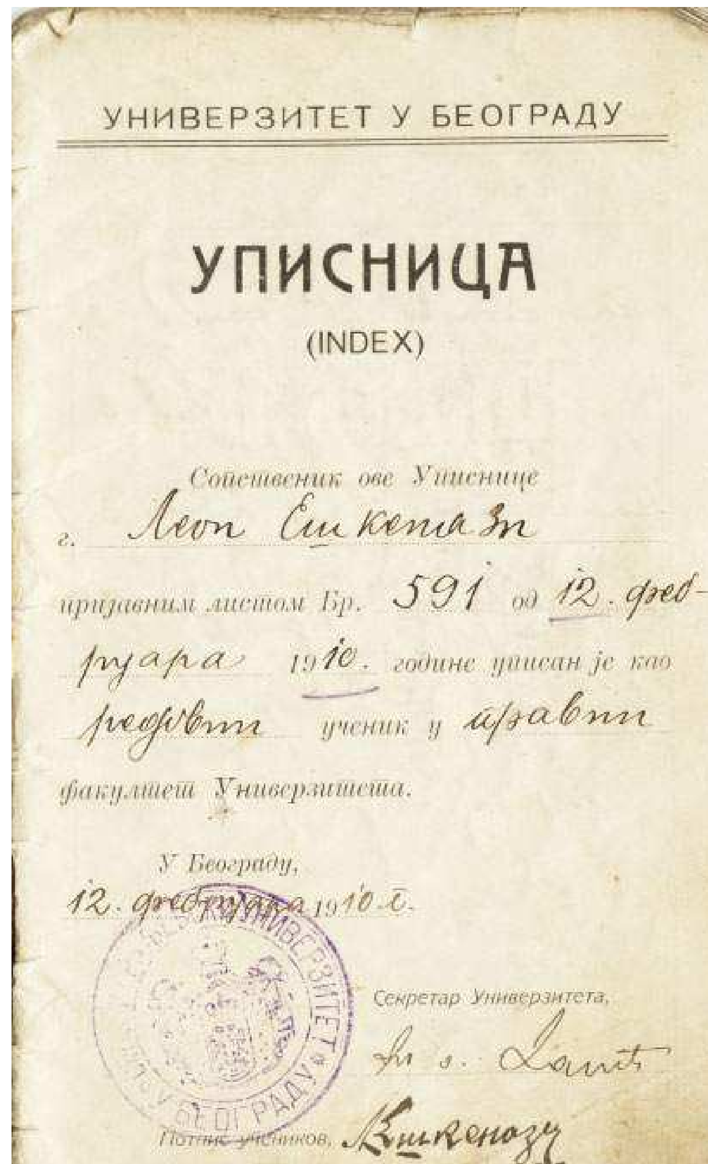
У ИМЕ
ЊЕГОВОГ ВЕЛИЧАНСТВА
ПЕТРА II
ПО МИЛОСТИ БОЖЈОЈ И ВОЉИ НАРОДНОЈ
КРАЉА ЈУГОСЛАВИЈЕ

AU NOM
DE SA MAJESTÉ
PIERRE II
PAR LA GRÂCE DE DIEU ET LA VOLONTÉ DU PEUPLE
ROI DE YOUGOSLAVIE

Издаје се путна исправа држављанину
Краљевине Југославије
Le présent passeport est délivré au ressortissant
du Royaume de Yougoslavie
Презиме и име — Prénom et nom du porteur
Hazan L. Israilo
Хазан Л. Израило

Важност путне исправе
Valable pour une année
година дана

Pasoš Hazana Izraila iz 1936. godine

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ

УПИСНИЦА

(INDEX)

Сопственик ове Уписнице

г. Леон Ешкенази

пријавним листом Бр. 591 од 12. фебруара 1910. године уписан је као редовни ученик у правни факултет Универзитета.

У Београду,

12. фебруара 1910 г.

Секретар Универзитета,

Потпис ученика, Ешкенази

Indeks Leona Eškenazija, studenta Prava na Beograadskom univerzitetu (1910. godina)

Većina ovih Mandila se iselila iz Niša uglavnom za Beograd, tako da su skoro svi beogradski Mandili poreklom iz Niša.Postojala su dva perioda kada su niški Mandili kretali u potragu za boljim životom: prvi period je upravo onaj o kome smo pisali, dakle period naglog iseljavanja Jevreja iz Niša (1919.-1923.) ,dok se drugi period mnogo slabije uočava početkom treće decenije ovoga stoleća kada opasnost od fašizma već postaje realna, a želja za životom u Erec Jisraelu sve jača. Oni koji su, iz bilo kojih razloga, ostali u Srbiji i samom Nišu, nisu preživeli strahote logora na Crvenom Krstu (Niš), Sajmištu (Beograd) pa i Aušvica (Poljska).

O karakterističnim imenima starih niških jevrejskih porodica pisao je rabin Avram Daniti, napravivši pritom podelu imena na:

1) porodice koje imaju izrazito jevrejska imena
2) porodice koje imaju španska imena
3) imena jevrejskih porodica uzeta iz Biblije

__1.Porodice koje imaju izrazito jevrejska imena__

1.Anav	9.Hazan
2.Azriel	10.Hason
3.Alfandari	11.Haravon
4.Beraha	12.Kalev
5.Ben Adon	13.Mevorah
6.Carfati	14.Nisim
7.Eli	15.Saltiel
8.Eškenazi	16.Pesah

2. __Porodice koje imaju španska imena__

1.Alkalaj	17.Kazes
2.Arueti	18.Konforti
3.Almuli	19.Kapon
4.Adanja	20.Mandil
5.Alhalel	21.Ninju
6.Albahari	22.Nahmijas
7.Almozlino	23. Pinu
8.Arditi	24.Ruso
9.Benvenisti	25.Semo
10.Daniti	26.Varon
11.De Majo	
12.Geron	
13.Karijo	
14.Konfino	
15.Katarivas	
16.Kalderon	

3. Imena uzeta iz Biblije

1.Abenšoam
2.Ašer
3.Elazar
4.Geršon
5.Ovađa
6.Simon
7.Reuben
8.Tov
9.Zaharija

Ovim spiskovima rabin Daniti je dodao još jedan, ne malo značajan, spisak zanimanja kojima su se bavili Jevreji iz kojeg vidimo da je jevrejski živalj u Nišu sačuvao i kroz ovaj oblik svoj etnički profil baveći se onim poslovima kojima su se Jevreji tradicionalno bavili a koje ovde navodimo istim redosledom kako je i u izvorniku:

1.kožari
2.opančari
3.trgovci
4.tenekežije
5.nadničari
6.duvandžije
7.piljari
8.mlekari
9.kundurdžije
10.sitničari (oni koji su se bavili poslovima "na sitno",prim.N.O.)
11.spekulanti-žitari
12.sarafi
13.mesari

у живот пензионог фонда, ангажовање др. Исака Алкалаја (тада гимназисте у Земуну) за питомца наше Општине, оснивање друштва »Потпора« за помагање сиромашних студената. Круна његовог рада било је свакако зидање синагоге Бет Јисраел. Пре тога се цео живот Јевреја у Београду одиграва међу тесним улицама Јалије. Тамо је била Стара синагога, а још ближе Дунаву Нова синагога. Јеврејски јавни живот није стизао ни до Душанове улице. Замисао др. Алкалаја и његових сарадника, да се синагога подигне у улици Цара Уроша (на земљишту које је радом пок. Јакова Алкалаја и пок. др. Давида добивено од пок. Мате и Ракиле Леви), та замисао значила је за оно време много. А када је остварена, она је у многоме учинила да се наш живот извије из јеврејске мале и крене у корак са животом наших других суграђана. О томе тако значајноме догађају доносимо засебан чланак, желећи и њиме да истакнемо изванредне заслуге, које је пок. др. Давид Алкалај имао за нашу Општину.

С. Д.

О нишкој јеврејској заједници

Ниш, природна раскрсница путева, видео је многе народе. Авари, Хуни и многа безимена племена старе историје пролазила су кроз Ниш на свом путу за Европу, док су други опет долазили као бегунци у Наисус, који је због свог географског положаја већ од давнина био напредно место и ради тога веома привлачан. Становници древног Константиновог града дуго су се измењивали. Једни би потискивали друге и врло је вероватно, да је управо та честа измена становништва и нагнала цара Константина, да оснује Константинопол (Цариград) и да престоницу Источног Римског царства пренесе у Цариград (330 п. Х.), чије ће стално становништво бити извесна сигурност за владара. Самим тим, међутим, Ниш постаде још приступачнији и још отворенији припадницима оних народа који су — било потискивани од надмоћнијих непријатеља било пак нагнани на то из економских разлога — тражили нове територије за насељавање. Међу осталима који су у Нишу тражили и нашли уточишта били су и Јевреји, који су још у Римско доба свраћали у Ниш, када су их трговачке везе водиле на Оријент и Солун. А бегунци из Шпаније на путу за Оријент наилазили су на многе јеврејске верске заједнице. Тако су и у Нишу наишли на истина малу јеврејску заједницу, али довољно јаку да прихвати несрећну браћу, којима су староседеоци стварали нове могућности за живот. Данас у Нишу нема ни помена оних Печењеза, Черкеза, Грка, Јермена и Турака, али Јевреји у овом романтичном месту на обалама мирне Нишаве одржаше се до данас, и културно се развијали.

Трагајући за првим подацима о нишкој јеврејској заједници, нашао сам међу старим књигама познате нишке Јешиве неколико бележака анонимних писаца. Једна од тих бележака садржава један мали историјски приказ о постанку нишке јеврејске општине. Писац је имао срећу да види и забележи једну признаницу раби Елјакима Герона, шалијаха из Ерец Јисраела, која је носила датум из године 5477 (1717). Исти Анонимус помиње такође и старе општинске књиге, протоколе и архиву, међу којима је нашао још неколико признаница разних шалијаха, и то из године 5514, 5518 и 5525 (1754, 1758 и 1765). Данашња Јеврејска вероисповедна општина у Нишу нема више ни својих старих књига ни протокола. Изгледа да је претерана ревност сахранила са Гениза и ове важне историјске споменике, тако да нам само неколико бележака, које сам на срећу пронашао, служе као водичи кроз прве дане ове општине.

Литература Респонза је много помогла истраживању историје нашега народа. И за истраживање првих почетака нишке општине може само књига Петах бет Давид од Јосефа Давида, Солун, 5496 (1736), да нам корисно послужи. На страни 81 чланак 86 налазимо овај извештај: „У Тамузу 5483 (1723) упитао ме један рабин из Ниша, где се од скора настанише многи Јевреји..." О Нишу налазимо још помена у књигама: Мелех шалем од Шемуела Шалема, Солун, 5529 (1769), и Девар Моше од Арона Моше Амаријо, Солун, 5561 (1801).

Синагога у Нишу

Нишко јеврејско гробље не може нам расветлити датум оснивања ове општине, јер опет по једној забелешци анонимног писца данашње гробље у Нишу је треће по реду. Прво је било тамо где је данас средиште вароши, а друго отприлике близу Св. Пантелеја. Свакако треба споменути, да је овај Анонимус успео да на овом трећем гробљу открије надгробни камен рабина Рахамим Нафтали Гедаље, за кога вели да је натпис садржавао овај текст: „Рав аколел шел Ниш, нифтар левет оламо бе 19 Тишри 5541" (1781). Већ 5 година стално трагам за овим спомеником и још ми није успело пронаћи га.

На основу ових првих података несумњиво се може тврдити, да је нишка јеврејска заједница створена још у Римско доба, само што немамо никаквих писаних доказа о томе. Исто као што се може слободно тврдити да су се шпанске избеглице населиле у Нишу иако ни о томе немамо никаквих података. Али ако прегледамо списак ашкавот, који се некада читао у Нишу на Ерев Јом Кипур, онда ћемо установити, да је

Плаћајте уредно свој верски принос, јер тиме јачате своју Општину!
Немојте дуговати својој Општини!

Članak rabina Avrama Danitija iz 1939. godine

БРОЈ 5 ВЕСНИК 1939 СТРАНА 9

ова јеврејска заједница морала бити многобројна и јака и да је њен први рабин био Хајим Гершон Леви. Треба да је ово био велики верски ауторитет и врло поштован у јеврејском свету. То се види и из титула које му се приписују: „Марана верабана, адајан амецујан кевод морену арав" (Наш господин и рабин, одлични судија и поштовани учитељ наш). Свакако да општина основана тек на почетку 18 века не би могла већ бити толико велика и напредна, да на челу ангажује једног тако уваженог рабина. Иза њега на положај општинског рабина долази рабин Јаков де Мајо. (У једном новијем списку ашкавот нашао сам, да је први рабин Хајим Гершон Леви деловао у Нишу или умро 5455.)

Године 5525 (1765) на положај нишког рабина долази већ поменути Рахамим Нафтали Гедаља, чији се гроб треба да налази на нишком гробљу. Доласком овог рабина на чело општине, настаје нова ера у духовном животу Јевреја у Нишу. Енергичан и мудар научник, који је, опет по једној забелешци, имао и сопствену Јешиву „пуну књига", успео је да за 16 година свога марљивог и свестраног деловања подигне своју општину и створи солидне темеље духовном и културном развитку њеном. Тако је за његово време ударен темељ новој синагози, која је посвећена 1801 године. У његовој Јешиви су се васпитавале генерације врло побожних Јевреја. Нарочиту је пажњу посветио верској обуци. За његово је време у Нишу деловало више вероучитеља. Тако је Нисим Ели предавао почетницима, Библију је предавао Аврам Ели, а Талмуд и Кодекс предавао је Јеошуа Тева. Он је први прекинуо са обичајем, да свештеник (хазан) буде истовремено и шохет. Хазан је морао да будно пази на своју чистоћу и да се чува од прехладе, да би могао увек служити на задовољство свију. Зато је његовим заузимањем ангажован шохет. И то нам може илустровати величину тадање општине, која је ангажовала сем рабина и свештеника још 3 вероучитеља и шохета, а разуме се да је било још шамашим и других верских службеника.

Карактеристична су имена старих нишких јеврејских породица. Покушаћу да поделим ова имена на две групе. На оне породице које имају изразито јеврејска имена и на оне које имају шпанска имена:

Анав, Азриел, Алфандари, Бераха, Бен Адон, Царфати, Ели, Ешкенази, Хазан, Хасон, Харавон, Калев, Меворах, Нисим, Салтиел и Песах.

Алкалај, Аруети, Алмули, Адања, Алхалел, Албахари, Алмозлино, Ардити, Бенвенисти, Данити, Де Мајо-Герон, Каријо, Конфино, Катаривас, Калдерон, Казес, Конфорти, Капон, Мандил, Нињу, Нахмијас, Пину, Русо, Семо и Варон.

Најзад имена јеврејских породица узета из библије: Абеншоам, Ашер, Елазар, Гершон, Овадја, Симон, Рeубен, Тов и Захарја.

Јевреји у Нишу живели су увек у релативном миру. Бавили су се разноврсним пословима и занатима. Тако имамо бележака о Јеврејим који су били: кожари, опанчари, тр говци, тенекеђије, надничари, дувањ ђије, пиљари, млекари, кундурђиј ситничари, спекуланти — житар сарафи и месари. Били су одуве врло побожни, и прва им је бриг била Храм и вршење верских об реда. Много су времена проводил у јешивама читајући побожне књиг и слушајући проповеди, које су одр жавале и одржале до данас једн ретку побожност у општини.

Ниш, у нисану 5699.

Аврам Даниті
рабин

Članak rabina Avrama Danitija iz 1939. godine (nastavak)

Kada bi se neko dete teško razbolelo, vladao je običaj "*dobijanja novog oca*" ; obolelo dete je dobijalo "novog oca" - simbolično davanje novog i srećnijeg života. Evo šta je pisao dr Avram Nisim o ovom običaju koji je iskusio na svojoj koži:

" Ja sam se u leto 1897.godine razboleo od teške difterije od koje me je lečio i izlečio dr Milićević tadašnji niški okružni fizikus.Ali na njegovu i našu žalost difterija je ostavila za sobom parezu nerava za govor,

*tako da sam onemio dok su mi ostala čula bila u redu.Ja se dobro sećam toka bolesti i posledica iste, pošto sam već imao sedam godina (...)Pokušavani su svi mogući narodni, babski lekovi a nije manjkalo ni obraćanje Svevišnjem za pomoć.Po nekom običaju prodali su me, pa sam dobio novog oca, jednog rođaka moje babe Josefa Alkalaja, jer se verovalo da će drugi otac doneti očekivano ozdravljenje".*Da li zbog ovoga ili iz nekog drugog razloga tek sedmogodišnji Avram Nisim je progovorio tek februara 1898.godine , nakon pola godine.

U Nišu je postojao krug Jevreja koji je proučavao Kabalu što saznajemo iz prepiske Naftali – Bate-Gedalje i dr Avrama Nisima. Ovaj prvi piše dr Nisimu, takođe rođenom Nišliji.Komentarišući nama nepoznato mišljenje , dr Nisima, i kaže sledeće :

"(...) Taj tvoj opis (kako ga Ti zoveš) je vrlo interesantan.Pažljivo sam ga pročitao.Moram Ti reći da si mi otkrio nekoliko stvari o kojima nisam nikada čuo, ni u detinjstvu ni docnije, a objašnjava mi nešto što je vrlo interesantno:

(...) da je u Nišu postojao krug Kabalista kome je, između ostalih, pripadao i Tvoj otac;

e)da su se subotom sastajali u privatnim kućama, a ne u hramu ili u Meldaru, što izgleda ima neki naročiti razlog (da li znaš?)"

Na ovo pismo, upućeno 7.jula 1975.godine stigao je odgovor što vidimo iz pisma Naftali Gedalje, datiranog na 10. oktobar iste godine dr Avramu Nisimu, gde piše:

"(...)Ti pišeš:"Sastanci Kabalista su bili subotom pre podne po njihovim privatnim stanovima, jer nije mogao da se otvori "Kal" ili "Mildar" subotom".Ja verujem da je postojao neki drugi razlog.Koliko se ja sećam, u Nišu su se službe Božije održavale i subotom(...)"

Kao što vidimo o delatnosti ovog kruga se tek ponešto znalo a poznato je i da je jedan od niških kabalista bio, kako je navedeno u citatu, otac dr Avrama Nisima.Sam dr Avram Nisim je u svojoj "Autobiografiji"dao imena pripadnika kruga Kabalista koji su se, prema njegovom svedočenju, sakupljali "(...) svake subote posle doručka kod jednoga od njih i komentarisali "Zohar"[*] i "Šulhan aruh". Prema sećanju dr Nisima ovaj krug činili su, pored njegovog oca Nisima Beavrama, Haham Jichak, Meir Alkalaj,Rahamim Alkalaj,Salomon Varon i Samuel Bejakov.

[*] Zohar - /Sjaj/ Kabalisti svoje učenje tumače na ovoj knjizi (prim.aut.)

Nadgrobna ploča Dana Mevoraha, šamaša društva ‘Tikun hacot’
(Ponoćni Obred)

Ovaj epitaf u prevodu glasi:

k(amen) z(a spomen)

starca Dana Mevoraha, o(dmore njegov neka bi bio u) e(denu),

šamaša društva “Tikun Hacot” (“Ponoćni Obred”),

koji je bio glasa koji zaziva prente se i probudite vi koji spavate,

(glasa) za kojim su se (kao rijeka) slivali (kako) starci – tako i omladina,

koji je iznenada pao i u nekoliko trenutaka izdahnuo,

star i sit života – u 86-oj godini,

(godine) 5660, 29-og dana mjeseca Ševata godine SeTeR,

(seter – tajna – 660 u numeričkoj vrijednosti),

spomenik podigao njegov sin Meir

TIKKUN HACOT

Doslovno značenje reči Tikkun je preinačavanje ili popravka, a hacot je ponoć. Međutim, Tikkun HaCot je stari ritual ili obred ponoćnog ustajanja na čitanje verskih spisa, u kojima se oplakuju dva razaranja Hrama u Jerusalimu. U mnogim zajednicama, uglavnom na Orijentu, čitaju se delovi mistične književnosti (Kabbalah), kinot (tužbalice) ili slihot (molitve za oproštenje).

Tikkun HaCot je društvo čiji je cilj molosrđe I vera. Gotovo svi, I stari I mladi, sarađuju I prilažu svake nedelje svoj prilog u društvenu kasu. Tikkun HaCot ima svoj solidno izgrađen dom u dvorištu ili blizu sinagoge I njegove se kapije otvaraju u ranu zoru svakog jutra, od prvog dana meseca elula do poslednjeg dana meseca adara, punih sedam meseci za vreme dugih noći. U prostorije društva dolaze u prakozorje svi pobožni ljudi, željni da uče nauku Gospodnju. Svako ko dođe u ovaj Dom nalazi zadovoljstvo u jesenja jutra, jer nailazi na raskošno osvetljen dom I to plinskim svetlom koje od noći stvara dan. U kaminu gori u te hladne dane vatra, a društveni šamaš pruža odmah svakome šolju toplog napitka kafe, da im rastera sanjivost. Posle toga počinju da uče po desetorica u grupi Seder Tikkun HaCot, Tanah I moralne pouke – sve do svanuća, zatim im haham objašnjava delove vavilonskog Talmuda I Rambamove zakone, a onda svi srećni I zadovoljni odlaze u Sinagogu na jutarnju molitvu, posle koje ide svako svojim poslom. U letnje dane kapije se otvaraju samo subotom I praznikom. Društvo ima velike izdatke I mnogo dobrotvora. Uoči praznika Lag baOmer ovo Društvo organizuje veliko slavlje, koje se naziva Praznovanje Rašbija (rabina Šimona bar Johaja), kad se svi okupljaju na velikom skupu, na kojem ih svojim prisustvom počašćuju svi imućni I istaknuti članovi zajednice koji učestvuju u bogougodnim delima. Tada je dom pun do poslednjeg mesta, a gabaji stavljaju usred doma veliku posudu punu čistog maslinovog ulja, u koju se postavlja trokrako postolje sa preko 150 malih otvora I u svakom od njih po jedan fitilj. Kad se okupi masa sveta sa rabinom na čelu, šamaš oglašava paljenje tih fitilja-svećica za pokoj duše pokojnih roditelja I bliskih rođaka. Svaki čovek I svaka žena imaju zadovoljstvo da učestvuju u tom dobročinstvu, a svaka svećica prodaje se. Te večeri sakupi se u društvenu kasu puno priloga. Zatim rabin drži besedu, posle koje se čita kadish, a onda pevaju hazanim. Prisutnima se dele poslastice I cela ta noć do rane zore prođe u veselju I radosti.

Ovako je bilo u Beogradu i Nišu i NIGDE DRUGDE U EVROPI – bar u evropskoj Turskoj.

Plan Jevrejske mahale s početka 20. stoleća
prema dr Avramu Nisimu

OBJAŠNJENJE PLANA JEVREJSKE MAHALE U NIŠU — PO NACRTU Dr. AVRAMA NISIMA

1. "El Kal Grande" — Veliki hram;
2. "El Mildar" — Jevrejska škola;
3. Haham Jichak;
4. Avram Hason, dugogodišnji famulus;
5. "Tikun hacot";
6. Čelebon Mandil;
7. "El Kaliziko" — Mali hram;
8. Čika Marko Mandil;
9. Meir Alkalaj;
10. Leon (Juda) Eli;
11. Mošon Konforte;
12. David Nahmijas;
13. Lejače (Elijau) Varon;
14. Bohor Abenšoam (Moša Šoamovič);
15. Leon Bahar Moše (Moric Leonović);
16. Moša Mandil;
17. Rafael Bahar Jaakov;
18. Tija Venuča, La Mestra — Gan jeladim;
19. Šabetaj Karijo;
20. Ašer Mandil — Demuse — Moric Mandil — Dr. Jakov Mandil;
21. Reuben Mandil (Josif Mandilović, fotograf, docnije u Beogradu);
22. Štedionica;
23. Persjado Gedalja (Deda Bate Gedalja);
24. Kuća za rabinera;
25. U dvorištu Samuel El Šamaš;
26. David Alkalaj, krojač, nagluv;
27. Hajim Mandil — Šemaja Mandilović;
28. Jichak Nisim (Kučo el Vlaho) — sinovi: Zdravko, Čibi, Moric, Šaul;
29. Haham Persjado;
30. Jakov Alkalaj — Biti Mandil;
31. Solomon Ruso;
32. Jeuda Eškenazi;
33. Binja Gedalja;
34. Moric Mandil;
35. Šabetaj Mandil;
36. Naftali Karijo;
37. Tijo Binjo — burekdžija;
38. Jakov Karijo;
39. Jisrael Alfandari, El Šohet;
40. Moša Eškenazi;
41. Leon Karič;
42. Zaharije Čelebonovič;
43. zet mu Samuilo Levi;
44. Rafael Almoznino;
45. Nahman Hazan sa sinovima: Teiu (Jisrael), Hajim i Sava (Samuilo);
46. Josef Levi;
47. Jichak (Kučo) Adanja i ćerka mu Rejna, babica.
48. Hajim Mandil;
49. Nisim Ezra;
50. Kučo Nahmijas;
51. Menahem Hazan i sinovi: Haim i Israel i unuk Dr. Sami Hazan;
52. Aron Alfandari;
53. Braća Mevorah: Geršon i Dano;
54. Geršon Mošić;
55. Geršon Bukiš;
56. Rafael Hason;
57. Bohor Geršon Isakovič (Del Derven);
58. Marko Nahmijas;
59. Marko Alkalaj, opančar;
60. Meir Levi, El šamaš;
61. Jekutiel Carfati;
62. Šaja Bejakov;
63. Josef Alkalaj;
64. Moše Haravon, otac Meira i Rahamima;
65. Alkalaj, otac Meira i Rahamima.

GLAVNA ČARŠIJA — OBRENOVIĆEVA ULICA :

1. Dva prijatelja Kalderon i Aladžem;
2. Braća Levi;
3. Mile Popič i Hajim Varon;
4. Andon Andonovič i Jichak Mandil;
5. David Levi (dečje igračke);
6. Čika Marko, konfekcija;
7. Salamon Ruso, bankar;
8. Moša Geršon i sin Geršon Mošić, menjači;
9. Jekutiel Carfati, kubedžija — špengler;
10. Mordehaj Konfino, jorgandžija;
11. Moša Konforte i sinovi;
12. Šabetaj Karijo, bankar;
13. Salamon Varon i David Abenšoam, konfekcionari;
14. Jichak Nisim (Kučo el Vlaho, žitar);
15. Persjado Gedalja i sin Benjamin, žitari;
16. Meir Mevorah i sinovi, žitari;
17. Nahmijas, Karijo i Levi, žitari i kožari;

Gore :

Iza broja 11. Moni Levi
Iza broja 12. Jevrejska štedionica 13a
Iza broja 13. Nahman Hazan 13b
Iza njega Menahem Hazan, bankar, niški Montefiore 13c

VI

Legenda Jevrejske mahale prema dr Aramu Nisimu

5.3. Jevreji u umetnosti Niša

Kada se govori o doprinosu niških Jevreja u umetnosti nemoguće je izostaviti profesora likovnog I jednog od prvih školovanih slikara Niša Mošu Šoamovića ; on je studirao slikarstvo u Minhenu kao pitomac "Potpore". Rođen u Nišu 17.6.1876.godine od oca Benjamina I majke Zumbule, Šoamović je prvi koji je svoje dotadašnje prezime Abenšoam, za vreme bugarske okupacije, promenio u Šoamović.On se u svojoj 27. godini života 13.5.1903. godine upisao u Kraljevsku akademiju likovnih umetnosti u Minhenu koristeći se sitnom prevarom napisavši da je star 22 godine iz čisto praktičnih razloga - da je naveo svoje prave godine starosti, ne bi mogao biti upisan na Akademiju. Stupivši u s ikovni svet, Šoamović je doneo u Niš širinu I novine Zapada koje će preporoditi srpsko slikarstvo u prvim decenijama 20. stoleća.

Slikarstvo Moše Šoamovića biće prekretnica u niškom likovnom životu od religioznih I istorijskih kompozicija ka modernom impresionizmu.Takođe će Šoamović biti prvi Nišlija koji izlaže na izložbama srpskih umetnika.Postavši članom Srpskog umetničkog društva, osnovanog 1907. u Beogradu, prvi put izlaže na Prvoj izložbi društva 1908.godine pet svojih slika: autoportret I četiri rada pod imenom "Studija".Poslovično škrta beogradska kritika je morala da istakne nesumnjive likovne kvalitete Šoamovićevog raskošnog talenta. Tako će beogradski kritičar Nikolajević zapisati :"(...) *Moša Šoamović nije bez talenta . On bi mogao postati dobar portretista, sudeći po njegovim portretnim studijama , koja sadrže dosta izraza, plastičnosti I kolorita".* Iste godine 8. juna Moša Šoamović se ženi Bertom – Bunom, kćerkom Jakova Samuela sa kojom će dobiti dvoje dece:Boru (1909) koji će raditi na železnici I Rahel, udatu Isaković(stradala sa mužem I sinom Joelom).1910. godine Šoamović izlaže drugi put na Prvoj srpskoj umetničkoj izložbi u Somboru, ovoga puta samo jedan portret; ova izložba je bila I treća izložba Društva srpskih umetnika "Lada", čiji je član bio I Šoamović. I pored ovako žive aktivnosti, građani Niša su mogli videti Šoamovićeve radove tek 29. decembra 1913. na izložbi Narodnog muzeja povodom 35. godina oslobođenja Niša od Turaka. Na ovoj izložbi izlagali su Stevan Nikšić-Lala (istorijske kompozicije) I Krstić (ikone za ikonostas Saborne crkve). Ovaj posticaj delu Moše Šoamovića biće ponovljen 1933.godine povodom ponovnog otvaranja Narodnog muzeja.Šoamović je imao prilično nesređen profesionalni život. Od 1907., kada dobija mesto nastavnika crtanja pa do 1916.g. živi u Nišu, odakle će otići u Kragujevac gde će biti sve do 1919. godine kada se vraća u rodni Niš gde ga zatiče Drugi svetski rat.Među prvim Jevrejima će biti zatvoren oktobra 1941.godine u logoru na Crvenom Krstu gde je, početkom 1942. streljan sa ženom I sinom na Bubnju.

Činjenica je da je Šoamović mogao postati daleko poznatije ime da se nije , odmah po svršetku studija, vratio u Niš I prihvatio prilično jednoličnog poziva prosvetnog radnika što je u velikoj meri sputalo njegov nesumnjiv talenat. Iako je bio veoma cenjen, I to ne samo u niškim umetničkim krugovima, njegovo sve ređe pojavljivanje na izložbama van Niša ostavilo je primetnog traga na njemu samom; bilo je više nego očigledno da se vezao za krug umetnika koji su tih godina boravili u Nišu kao profesori (Stevan Nikšić-Lala, profesor likovnog I slikar; Stevan Sremac, profesor srpskog I književnik; Miodrag Petrović- Krpa, profesor srpskog, književnik I diplomata itd.). Sve su to bile njegove kolege koje su, svako u svojoj profesiji, donosile u Niš ponešto iz onih kreativnih centara u kojima su se kretali što je u mnogome odlučilo da Šoamović ostane u rodnom gradu.

Drugi slikar jevrejskog porekla koji je boravio I radio u Nišu bio je Bora Baruh. Rođen u Beogradu 19.oktobra 1911.godine, maturirao je u Nišu 1929.godine u Muškoj gimnaziji; on I njegov brat Isidor su bili I jedini Jevreji među maturantima te 1929.godine. Pravne nauke će završiti na Beogradskom univerzitetu 1934. godine ali će ceo svoj život posvetiti slikarstvu. Već 1935. godine dobija stipendiju Jevrejske opštine I odlazi u Pariz gde se aktivno uključuje u politički život. Sa početkom Drugog svetskog rata priključuje se jedinicama NOR-a. Streljan je u Jajincima kraj Beograda 7.jula 1942. godine. Iako Bora Baruh nije izlagao u Nišu,on zaslužuje svoje mesto u ovom poglavlju I stoga što je period njegovog boravka u Nišu bio presudan za preuzimanje nekih slikarskih elemenata od svog tada poznatijeg saplemenika Moše Šoamovića – iako će se kasnije u enciklopedijama pisati o uticaju Sezana na njegov slikarski razvoj. Uticaj Moše Šoamovića na delo Bore Baruha je primetniji u mrtvim prirodama koje su nastale posle 1938. godine.

U drugoj I trećoj deceniji ovoga stoleća pojaviće se arhitekta jevrejskog porekla Julijan Đupon(Dipon), koji 1918. godine dolazi u Niš iz Rusije Iako je projektovao preko sto objekata u samom Nišu, najlepše je dao tek u poslednjoj deceniji života,(1881.-1935), tako da je I danas u funkciji: zgrada "Gradine" (1927), koja je 1973. godine stavljena pod zaštitu države , kao I reprezentativne zgrade dva ugledna niška Jevreja – palata trgovca Davida Abenšoama, u kojoj je kasnije smeštena Komunalna banka, (1932) I iste godine zgrada Leona Hazana na uglu današnjih ulica Generala Lešjanina I Oktobarske revolucije. Ove zgrade su nastale pod jakim uticajem staroruskih arhitekata u duhu akademizma I elekticizma, tako da su Đupon (Dipon) I ostale izbeglice iz Rusije dali snažan pečat modernom izgledu najužeg centra grada. Kuće mnogih Jevreja će kasnije postati zakonom zaštićena dobra pre svega zbog svoje lepote. Tako će biti sa kućom u ulici Pobede br.12 , vlasništvo čuvene trgovačke porodice Nisim koju je podigao Isak Nisim još 1880., u njoj otvorivši svoj prvi dućan u Nišu. Braća Nisim – Čibi, Moris I Raul –podigli su do nje spratnu zgradu sa prodavnicom "Staklarsko-nirnberške robe braće I.Nisim" 1930.godine. U zaštićena kulturna dobra spada I kuća Danila Mevoraha koja je podignuta 1900. godine u stilu

akademizma sa, u malteru, naglašenim fasadnim stubovima, sa trouglastim I polukružnim natprozornicima I kružnim I kvadratnim medaljonima sa biljnim I geometrijskim šarama u potkrovlju. Za vreme Drugog svetskog rata streljana je supruga Danila Mevoraha, 61-godišnja Marija , rođena Isaković, sa još 14 članova porodice Isaković. U praznu kuću Nemci su smestili odeljenje Specijalne policije koja je od soba načinila ćelije a od velikog podrumskog prostora zatvor koji je bio u funkciji od 1942.- 1944.godine .Zbog svojih arhitektonskih alli I nesumnjivih istorijskih vrednosti, ova kuća je stavljena pod zaštitu države1988.godine.

Predstavljajući tih decenija najnapredniju nacionalno- versku zajednicu u nacionalno prilično izmešanom Nišu, Jevreji su nužno donosili dah Evrope I većina modernih ideja je došla zapravo sa ovim istim niškim Jevrejima koji su se, uglavnom uz pomoć svoje verske zajednice, poput Moše Šoamovića ili dr Bore Berahe , vraćali u svoj rodni grad .

U svojoj autobiografiji Vladimir – Vlada Popović se priseća druženja sa Menahemom Alkalajem , koji je 1893. godine došao u Niš, I koji je uticao na Vladimira da se okrene pozorištu. O tome Popović piše:

"Početkom 1893 god. Dođe iz Šapca u Niš, Menahem Alkalaj da produži treći razred gimnazije koji je bio započeo u Šapcu. Otac njegov bio je jevrejski rabiner. Ja sam se sa njim zbližio, da smo bili najbolji drugovi I takvi ostali sve do 1941 god., kada je on sa ostalim beogradskim Jevrejima postradao od Hitlerovih Nemaca. On je kod mene često ručavao, večeravao I spavao, jeo mast I svinjsko meso, krstio se kao daje Hrišćanin. Moja ga je mati jako volela iako je bio Jevrejin.

Taj Menahem – Menta stalno mi je pričao o beogradskim glumcima: Ljubi Stanojeviću, Miloradu Gavroloviću, Velji Miljkoviću, Čiča-Iliji Stanojeviću, Svetislavu Dinuloviću, Savi Todoroviću, Veli Nigrinovoj, Zorki Todosić, Raji Pavloviću I ostalim, kao I o komadima u kojima su oni igrali, hvaleći mi I njih I komade koji su se davali u Šapcu (na gostovanju), utičući na mene da i ja pošto – poto počnem posećivati pozorište.

Jednog dana bio je baš Vidovdan, ja I Menta sedimo na klupi u niškom parku I slušamo vojnu muziku koja je tu svirala. Odjednom Menta viknu: ''Kesiću, otkuda ti ovde?''. Pogledam. Jedan mladić, sav prašnjav I umoran, seda na našu klupu. Reče da se zove Dragomir Kesić, tipograf iz Šapca, I da je došao peške iz Negotina, Zaječara I Knjaževca. Kako nije imao novca, odvedem ga kod mene kući, gde je ostao četiri-pet dana na hrani I spavanju besplatno, te se dobro odmorio. Pred polazak za Beograd peške, ja sam mu za put dao deset dinara, a od drugova ja I Menta prikupimo 50-60 dinara I predadosmo mu sve to za trošak. Kesić mi pokloni za uspomenu Pozorišnu liru, koju je imao pri sebi. Ja sam tu Liru čuvao do prvog svetskog rata, kada su mi Bugari sa celom mojom bibliotekom I nju odneli.

Za sve vreme dok je Kesić bio kod mene kao gost, svake večeri I on I Menta, u razgovoru sa mojim ocem, između ostalog govorili su I o pozorištu: da je to korisna I poučna ustanova, naročito za đake, I da treba da mi odobri da mogu ići u pozorište. Otac moj je počeo popuštati. A kad mu potom počeše govoriti o značaju I važnosti pozorišta još I Dimitrije Nišlić I Kosta Pavlović, sinovi njegovih odličnih

prijatelja, pa se njima pridruži I moj bratTodor, moj otac nije više mogao da se protivi, već mi odobri, ali sa tim da se iz pozorišta ne vraćam kući sam noću već zajedno sa njima, pošto smo sa kućama bili sva trojica blizu.

I tako ja počeh posećivati ponovo pozorište...”

U periodu između 1887.- 1915. godine boravio je u Nišu kao član pozorišta “Sinđelić”
Hajim Testa da bi mu se, po završetku Prvog svetskog rata, pridružila Etelka Kiš, mađarska Jevrejka. Karijera Hajima Teste(1873.- 1941.) I Nikole Hajduškovića (1876.- 1941.), inače potomaka imućnih beogradskih jevrejskih porodica, tekla je nekako istovremeno. Obojica su stupili u pozorište “ Sinđelić” 1897. godine gde su odigrali brojne uloge . Nikola Hajdušević se u “Sunđeliću “ zadržao do 1910.godine kada prelazi u “Orfeum” Brane Cvetkovića. Kasnije je glumio u svim većim gradovima Kraljevine Jugoslavije. Hajim Testa je bio izvanredni interpretator dramskog I herojskog repertoara tako da je glumio Miloša Obilića, Stanoja Glavaša, Stefana Nemanju, Kraljevića Marka I slično. On je 1901. godine prešao u beogradsko Narodno pozorište. Kasnije se bavio trgovinom a streljan je od Nemaca 1941. godine. Ilija – Ika Konfino (29.XII 1913, Vršac) je u dva navrata glumio u Narodnom pozorištu u Nišu (1934-37. I 1938-41. godine)

Posle Drugog svetskog rata u Nišu će boraviti Eugen- Moše- Verber u svojstvu glumca Narodnog pozorišta, u periodu 1953 – 1961g . Bio je jedno od vodećih imena balkanske judaistike,pisac, književni prevodilac, naučni radnik, itd. Rođen u Subotici, (25.1.1923.-1.1.1995.)završio je Trgovačku akademiju u Novom Sadu gde ga zatiče okupacija.Eugen Verber je bio zatočen u novosadskom zatvoru, preživeo je pokolj februara 1942.godine, emigrirao u Mađarsku da bi 1944. godine stupio u NOB a već naredne godine stupio u svet pozorišta iz koga do kraja života neće definitivno otići.Bio je član pozorišta u Novom Sadu, Sarajevu, Banja Luci ,Nišu I Beogradu.U ovim pozorištima bio je neretko glumac i reditelj, prevodilac dramskih tekstova I dramaturg.Ostavio je veliki broj zapaženih uloga na televiziji i filmu.

Eugen Verber

Od 1974.godine Verber se u potpunosti posvećuje prevođenju i priređivanju dela iz oblasti judaistike . Kao vrstan znalac mnogih jezika (hebrejski, jidiš, aramejski, mađarski, nemački, francuski, slovenački) E. Verber prevodi prozu i poeziju Zorana Varge, Margaret Kafke, Magde Sabo, Isaka Baševisa Singera, Efraima Kišona Ferenca Juhasa i mnogih drugih. U stalnom procesu samousavršavanja E.Verber je učestvovao na mnogim međunarodnim kongresima judaista i hebraista u inostranstvu – Amsterdam, Barselona, Beč,Varšava, Venecija, Jerusalim, London, Oksford, Pariz, Prag…Objavio je brojne studije , članke i sintetičke preglede o jevrejskim jezicima (hebrejski, ladino, jidiš), o starozavetnoj i talmudskoj književnosti, o jevrejskom mesijanstvu i misticizmu. *Antologija jevrejske bajke* (1978); uvodna studija *Sarajevske hagade* (1983);*Biblijske priče*(1988) za koju je nagrađen iz legata ‘ Buki Finci ‘ koju dodeljuje Savez Jevrejskih opština Jugoslavije;*Uvod u jevrejsku veru* (1993); kao kruna pojavljuje se *Talmud* (1981,1982,1990,1991) i *Kumranski rukopisi* (1983).Za svoj prevodilački rad više puta je nagrađivan, za prevod Talmuda i Kumranskih rukopisa Verber dobija visoku nagradu ‘Miloš N. Đurić’ a 1993. godine Udruženje književnih prevodilaca Srbije dodelilo mu je nagradu za životno delo. Kao profesor i predavač po pozivu , predavao je hebrejski jezik i književnost na univerzitetima u Beogradu i Sarajevu. Filološki fakultet u Beogradu je 1990. godine Eugenu Verberu dodelio medalju ‘Đuro Daničić’ ‘za dragocen nastavnički , stručni i organizatorski doprinos’ u radu katedre za hebraistiku. Bio je saradnik više leksikografskih dela objavljenih u inostranstvu.

Eugen Verber je sahranjen 5. januara 1995. godine na Jevrejskom groblju u Beogradu.

5.4. Jevreji Niša u zdravstvu

Prvi lekari koji su se našli u Nišu po njegovom oslobođenju 1878.godine, bili su slabo ili nimalo školovani a njihovo lečenje se zasnivalo, pre svega, tradicionalnom lečenju dok školovanih lekara skoro da I nije bilo.Tokom 1878. godine je na Trgu oslobođenja, na mestu današnje galerije "Srbija", Jakov Abenšoam imao svoj dućan, lečeći ljude "od svih bolesti".U rafovima ove radnjice bile su poređane drvene kutije sa natpisima lekova. Na glasu je bilo njegovo lečenje nerotkinja, tako da je dućan bio otvoren I subotom. Ovakvo "lečenje" će vrlo brzo biti nemilosrdno kažnjavano zakonskim propisima mlade Kneževine Srbije.Tih godina neposredno posle oslobođenja Niša 1878. godine boravio je mr farmacije Aurel Kalmar, Jevrej mađarskog porekla koji je u Aleksincu otvorio apoteku koja je bila trinaesta po redu u Srbiji.Kalmar je bio izuzetno obrazovan – pored maternjeg, govorio je mađarski, nemački, srpski I latinski.

Među prvim školovanim lekarima Niša naći će se, već početkom ovog stoleća, upravo oni pojedinci koji su imali pre svega dobru finansijsku podlogu u svojoj zajednici; tako će u Nišu dugo biti apotekari I lekari Cicari (Zaharije Statas, Đorđe Blesides),Čeh (Atila Okoličanji) I tako dalje. Jevreji u Nišu su uspevali da, najčešće uz pomoć svoje zajednice ili beogradske "Potpore"-"Društvo za pomaganje radi izučavanja zanata, veština I viših akademskih nauka ovde I na strani", ostvare svoje želje I ciljeve. Međutim, iz nama nepoznatih razloga, od čak trinaest lekara Jevreja iz Niša, tek su se dva vratila u Niš da bi u njemu pali kao prve žrtve nacističkog režima u Nišu 1941.godine. Tih trinaest lekara su:

1.Alfandari dr Isak, (Beograd)
2.Alkalaj dr Marko, (Beograd)
3.Beraha dr Bora (Niš; streljan na Bubnju)
4.Čelebonović dr Moša (Beograd; streljan na Bubnju)
5.Eli dr David (Kragujevac)
6.Eli dr Moša (Kragujevac)
7.Hazan dr Samuil (stomatolog, Niš; streljan na Bubnju)
8.Kalderon dr Jakov –Žak (stomatolog, Beograd)
9.Mandil dr Bora (Boževac kraj Požarevca)
10.Mandil dr Jakov (Zagreb)
11.Mošić dr Moša (Beograd)
12.Nisim dr Avram (Skoplje)
13.Varon dr Bora (Skoplje)

Sa ovog podužeg spiska su, kao što se vidi,tek malobrojni imali želju I volju da u rodnom gradu ostanu do kraja. Mnogi od njih će biti pioniri u svom poslu kao Samuilo Hazan koji je bio prvi niški stomatolog I koji će sve do kraja života uživati ugled građana Niša svih društvenih slojeva, svih vera pa I nivoa obrazovanja.Sa druge strane,njegovi saplemenici će sve češće oglašavati svoje usluge preko novina, I dalje s pravom smatrajući da je ovakav vid reklamiranja usluga delotvoran. Tako će dr Jakov Mandil dati sledeći oglas: *"Otpočeo praksu celokupnog lekarstva dr J.Mandil, lekar veneričnih oboljenja niške vojne bolnice. Prima od 1 – 3 I po sporazumu. Stan: Jevremova 17 (u blizini pošte)"*. Takođe iz oglasa saznajemo I za početak prakse dr Bore Varona koji će ostati poznatiji kao skopski pedijatar; oglas glasi *"Dr Bora Varon, specijalista za dečije bolesti I odojčad, otpočeo je svoju praksu u Nišu, Pašićeva 15. Prima preko celog dana."*. Kada je 1921. godine osnovana gradska ambulanta kojom je rukovodio dr Milutin Stokić, za kućne posete –"vizite" bio je određen , pored nekolicine drugih lekara I dr Bora Beraha. Ovaj posao, iako naporan, bio je I profitabilan obzirom da je za svakog pregledanog bolesnika lekar dobijao kupon u vrednosti od 10 dinara koji je kasnije naplaćivao na opštinskoj blagajni. Pored nabrojanih. U Nišu je boravio dr Dragoljub Šraga koji je rođen pod pravim imenom Sigmund Šraga u Rumuniji 1866.godine .Kada dođe 1912. godine u Niš kao sanitetski kapetan biće poznat kao prvi srpski otorinolaringolog.

O uticaju koji je na njega odigrao dr Borivoje Beraha, lekar I dugogodišnji predsednik niške jevrejske zajednice, dr Avram Nisim je ostavio sledeći zapis:

"(...) U nedoumici šta da studiram, obratio sam se dr Bori Beraha koji je tada počeo privatnu lekarsku službu Nišu, pa sam smatrao da je on kompetentan za davanje saveta jednom budućem studentu.Dr Beraha me je vrlo ljubazno primio.Kad je čuo moju želju da studiram medicinu, pa ne znam da li sa malim sredstvima mogu da uspem, on se je zamislio pa mi je odgovorio sledeće: KAD SE HOĆE, SVE SE MOŽE.Te reči ne mogu da zaboravim jer su me podstakle u mojoj želji I mom ličnom samopouzdanju".

Osim lekara, Jevreji su dali izvestan broj apotekarskih radnika koji, srazmerno brojnosti niške jevrejske opštine, nije bio mali. Tokom 1934. godine u niškim apotekama su radili sledeći Jevreji:Samuilo Hazan (u apoteci Dragutina Veličkovića) I Moša Mandil (u apoteci M.Ćelića).Ovaj prvi će uspeti da neposredno pred rat otvori prvu apoteku u istoriji zdravstvene kulture Zlota I istočne Srbije, svrstavajući se u red onih Jevreja koji će dati veliki doprinos razvoju srpske medicine I farmacije.

AUS DEM FRAUENSPITAL BASEL
(Direktor Prof. Dr. A. LABHARDT).

Die Morphologie der äusseren Genitalien bei neugeborenen Mädchen

und das

Verhalten der Genitalien in der Neugeburtszeit

(Menstruatio praecox).

Inaugural-Dissertation

zur

Erlangung der Doktorwürde

der

Hohen Medizinischen Fakultät

der

Universität Basel

vorgelegt von

ABRAHAM NISSIM

aus NISCH (Serbien).

BUCHDRUCKEREI S. BRIN, BASEL.

שער הדיסרטאציה

Doktorska disertacija dr Avrama Nisima

5.5.Jevreji Niša u trgovini I industriji

Kao I u svim drugim sredinama Jevreji su posleratnom Nišu dali snažan doprinos, naročito u oblasti trgovine I industrije. U trgovini će biti izuzetno aktivni, uvek za jedan korak ispred gradske konkurencije. Tako je H.I.Davičo prodavao u svojoj radnji u Obrenovićevoj 51 *" haljinice za Vrbicu, za žensku I mušku decu (od 2 – 16 godina) od 70 dinara naviše"*. Isti trgovac će, nepunu godinu dana kasnije, oglasiti:*"stigla je nova partija modernih, vrlo ukusnih I elegantnih zimskih mantilova za gospođe. Cene strogo solidne."* Osnivanjem Niškog trgovačkog udruženja otvaraju se nove mogućnosti zarade niškim trgovcima pa će tako, inicijativom ovog udruženja, upisati državni investicioni zajam od 7% I Jakov Š.Mandilović 100 dinara, Salomon Jakovljević 200 dinara I Izrail Hazan 2000 dinara. Dve sedmice kasnije pored ove trojice Jevreja upisaće zajam još sedmorica I to: Isak Mandilović 2000 dinara, braća Marko I Salvator Goldštajn 3000 dinara, Avram U.Isaković 500 dinara, Leon Eškenazi 500 dinara, Varon I Koen 500 dinara, Geršon Bukiš 1000 dinara I Leon Hazan 3000 dinara .

Sredinom druge decenije firma " Levi" će naglo odskočiti prodajući mušku, žensku I dečju konfekciju. O vrsti pomenutih artikala dovoljno govori oglas ove firme:*"Ženski kaputi od pelca, kratke I dugačke velurske, ripsane, otomanske od svilenog selesktina, vunenog selekstina I krimera kao I dečije kaputiće ženske I muške dobila je trgovina kod "Levi"*. Iste godine će Skupština Nabavljačke zadruge državnih sledbenika u Nišu održati svoju redovnu skupštinu 30. maja u Jevrejskoj školi u 9 časova pre podne što će biti još jedan pokazatelj krajnje otvorenosti Jevrejske zajednice.Podaci o humanitarnom uključivanju Jevreja u život svoga grada vrlo su ilustrativan primer navedene tvrdnje. Tako će, na primer, prilikom zabave "Aero Kluba", za obuku I usavršavanje istog, Haim Varon, trgovac, priložiti 20 dinara dok će za zabavu Jadranske straže u Nišu I niškog pevačkog društva "Milojević" priložiti, između ostalih, dr Bora Beraha 50 dinara. Iz istog izvora saznajemo da je, na balu pod maskama u organizaciji Sport-kluba "Pobeda",na izboru za najlepšu masku dodeljen za prvu mušku masku pribor za brijanje, dar firme Braća Nisim. Nešto kasnije će se javiti kao priložnici za dovršenje osnovne škole u Loćiki, srez Moravski, pored ostalih, gvožđarska trgovina Braće Goldštajn. Da se nije radilo o pukom mondenskom pokazivanju finansijske moći već istinitom doživljavanju I poštovanju Niša kao grada, govori primer iz 1937. godine kada su Nadežda I Božidar Radenković umrli jedno za drugim ostavivši za sobom petoro nezbrinute dece. Pored brojnih ljudi koji su poklanjali šta su I koliko mogli,firma Braće Nisim je redakciji lista "Revija"(koja je vodila celu akciju oko prvobitnog zbrinjavanja dece) priložila 50 dinara.

Već u trećoj deceniji jasno su izdvojene firme Jevreja koje će po mnogo čemu prerasti u svojevrsne gigante.To su:Braća Nisim (Čeda-Čibi, Moric I Šaul), Braća M.i S.Goldštajn (Marko – Markus –I Salvator), Isak

Mandilović I drugi. Braća Nisim su vodili najveću trgovinu kristalom na Balkanu a lanac njihovih prodavnica *"Staklarsko- nirnberške robe braće Nisim "* obuhvatao je sve imalo veće gradove zapadne Evrope. Ova trgovina je dnevno dobijala po tri vagona kristalne robe I ovom količinom snabdevala područje ne samo Srbije I Jugoslavije , već celog Balkanskog poluostrva. Jedan od braće Nisim Čeda- Čibi je 1934. godine izabran je za većnika nove uprave grada Niša, verno prenoseći raspoloženje svojih sunarodnika a već 1936.godine postaje članom novoosnovanog Rotary club-a.

Za razliku od braće Nisim, braća Goldštajn su često menjali predmet trgovine. Tako se Marko Goldštajn 1899. godine javlja kao pečatorezac da bi 1921.oglasili:" *Beočinski cement, primaju porudžbine za južnu Srbiju I Makedoniju . Braća M.i S.Goldštajn, Obilićev Venac 64*"a samo godinu dana kasnije će pokrivati južnu Srbiju I Makedoniju "Dilher" mastima za obuću.Trgujući svim I svačim , ova trgovina će prodavati na svom stovarištu *"pleh,beli lim, kase "Tančos" pancir"* ali sada već na drugoj adresi (Trg Knjaza Mihajla, telefon 108) , a ni bankarski poslovi im nisu bili strani tako da su imali veliki broj deonica u Niškom kreditnom zavodu, kasnije poznatijem kao Južnomoravska banka.

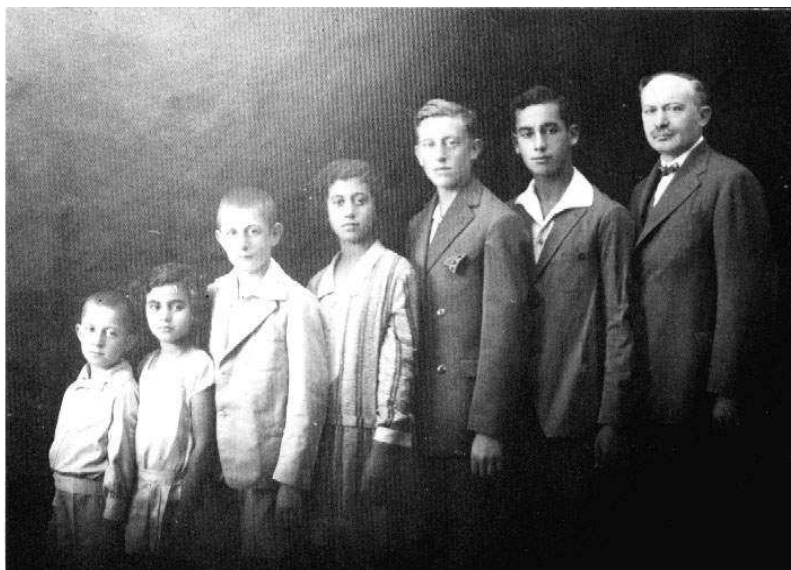
Sl 28. Margareta I Moris Goldštajn

Očigledno je da je trgovina Braće Goldštajn bila u stalnom usponu kada ju je 1924. godine zadesila tragedija o kojoj su novine pisale sledeće:

"*Niška čaršija izgubila je još jednoga vrloga sina, uglednog trgovca I člana Firme Braće M.i S. Goldštajn. Pokojni Salvator preminuo je u 38. godini života I sahranjen je 11. o.m. uz učešće mnogobrojnog građanstva*

niškog, ostavljajući za sobom ucveljenu porodicu I mnogobrojnu rodbinu. Neka mu je laka zemlja!"

Firma je nastavila da postoji I radi pod istim nazivom, proširujući svoju ponudu skoro svake godine. Tako je 1926. godine oglasila:"Dobavlja uz znatno snižene cene baštenski nameštaj (stolice I ostalo) izrađen u originalnoj I po celom svetu kao nenadmašivo priznatoj Tonet – kvaliteti. Zastupništvo za nišku oblast, Braća M.i S. Goldštajn, Trg Kneza Mihajla 9" a već 1928. oglasila još jednu novinu na ovdašnjim prostorima:"*Poznati francuski šporeti "Meteor" (...) I irske peći "Mora" I "Meteor"(...) po znatno sniženim cenama jedino kod firme Braća M.iS.Goldštajn (zgrada Južno-moravske banke)"* a godinu dana kasnije saznajemo da se ove peći mogu videti na stalnoj izložbi . Trgovina ovim pećima je jedna od najplodonosnijih kada je ova firma u pitanju, tako da će se Braća Goldštajn najduže na njoj zadržati – do početka Drugog svetskog rata.

Moric Goldštajn sa decom

Pored navedenih, bilo je još trgovaca Jevreja koji su uživali poverenje građana Niša. Tako je Hajim Davičo izabran za člana Trgovačke komore dok će Zaharije Čelebonović biti dugogodišnji direktor- do 1921. godine – Jevrejske štedionice u Nišu a Šemaja Mandilović inspektor Državnih monopola koji će pred Drugi svetski rat po službenoj dužnosti preći u Skoplje.

Ovakvo stanje je bilo u trgovačkom svetu Niša i Jugoslavije u trenutku kada narastajući nacizam uveliko pretio ratom.

Веч —.—

Упис зајма

Иницијативом Нишког Трговачког Удружења, уписали су 7 на сто државни зајам ови чланови:

Љуб. Николић вунар 1000 д
Исак Мандиловић 2000 „
Браћа М. и С. Голштајн 3000 „
Браћа Димитријевић — Вилнер 1000 „
Влад. Живковић (накн.) 2000 „
Драг. Милосављевић „ 2000 „
Добривоје Николић „ 200 „
Аврам У. Исаковић „ 500 „
Антоније Розманић „ 2000 „
Алекса Михајловић „ 4000 „
Леон Ешкенази трг. пом. 500 „
Мика Трајковић „Бели“ 200 „
Варон и Коен 500 „
Гершон Букиш 1000 „
Дим. Пешић 1000 „
Малојко Симић бак. 200 „
Вучко Марковић каф. 500 „
Коста Ђорђевић „Бата“ 500 „
Верица Стев. Стојановић Арсића 1000 „
Таса Анђелковић бак. 1000 „
Тома Ђорђевић сит. 500 „
Крстић и Миловановић 2000 „
Лазар Петровић „Пенче“ 5000 „
Сретен Николић бак. 5000 „
Алекса Костандиновић трговац 1000 „
Леон Хазан мењ. 3000 „
Милан С. Тодоровић и 1000 „
Трг. Омладина накнад. сву своју готовину 16.000 д.

Državni zajam od 7% su upisali, između ostalih , sledeći niške Jevreji:

Isak Mandilović (2000 dinara), Braća Goldštajn (3000 dinara), Avram U.Isaković (500 dinara), Leon Eškenazi (500 dinara), Varon & Koen (500 dinara), Geršon Bukiš (1000 dinara) i Leon Hazan (3000 dinara)

Hajim Varon sa porodicom

6. Upozorenje Moše Berahe i Dragiše Cvetkovića

Prvi među Jevrejima Niša koji je upozorio na zlo koje je dolazilo sa nacizmom bio je niški rabin Moša Beraha koji će stradati sa skoro svim Jeverejima Niša u logoru "Crveni krst" u streljanjima od 17.i 19 februara 1942.godine. On je 1936. godine svom unuku Jichaku Isidoru Hanu, kada je ovaj kao desetogodišnji dečak došao svome dedu po majci u posetu,već star i bolestan predvideo skori kraj porodice Beraha.Evo kako o tome svedoči sam Jichak Izidor Han, nastanjen u Kirjat-Gatu, opisujući kako je deda Moša na rastanku poželeo da ga blagoslovi: *"Trnci mi prolaze tijelom , kada se toga sjećam.Jer kada sam pitao đeda zašto je taj blagoslov, odgovorio mi je:"Dete moje, ja vidim u budućnosti teške dane za jevrejski narod.Biti će progona, klanja i bježanja.Ti ćeš biti jedini od naše porodice koji će uspeti da dođe u Cion!"Nažalost je to proricanje bilo tačno.Nitko od porodice Moše Berahe nije ostao u životu i stigao u Cion, osim mene.A od porodice Han(*Hahn)*, koja je do pred Drugi svetski rat brojala 17-tero đece (12 braće i 5 sestara -stričevi i bake Jichaka) ostali su nakon rata jedino stric Ignac u Zagrebu i tetka Henrika sa sinom Rubenom u Izraelu".*

Slika 29. Porodica Beraha : stoje (s leva na desno) Matilda, Albert, Stela ; sede – Bata , Dona (baka) Uros i Jichak (Niš, 1930.godine.) Osim Jichaka Isidora Hahna niko nije preživeo Drugi svetski rat

Već pri prvim nagoveštajima rata koji će uskoro zahvatiti skoro celu planetu, tadašnji predsednik Vlade i ministar unutrašnjih poslova

Dragiša Cvetković će pokušati da, koliko je u mogućnosti, pomogne svojim sugrađanima ne razlikujući ih po veri. O tome nam je ostavio zapise Naftali - Bata- Gedalja, u to vreme istaknuti cionistički radnik rodom iz Niša, jedan od organizatora prihvata jevrejskih izbeglica iz Austrije i Slovačke na putu ka Turskoj . Iza ovih akcija je stajao Dragiša Cvetković.

Kada je, sredinom 1939. godine pri jednom od svojih boravaka u Nišu pozvao predstavnike niške jevrejske zajednice niko nije ni slutio šta će im reći. Nažalost, imena predstavnika niške jevrejske zajednice nisu poznata ali je sigurno da su u sastavu ove delegacije bili poslednji rabin u Nišu Avram Daniti kao i ostali ugledni građani Jevreji. Na tom razgovoru koji je održan u kućipredsednika Vlade, Cvetković ih je upozorio da dolaze teška vremena po Jevreje i da im on, Dragiša Cvetković, savetuje da napuste državu što je moguće pre a on bi im obezbedio vize za Tursku gde im je savetovao da odu.Jevreji Niša, šokirani onim što su čuli, uporno su ponavljali da su oni patriote i da u Nišu imaju sve što treba njima i njihovim potomcima, ne znajući kako da shvate upravo izneto upozorenje misleći da se radi o običnoj političkoj smicalici. Dragiša Cvetković ih je na kraju zamolio da ovo što im je rekao prenesu svojim saplemenicima što su ovi i učinili. Reakcija članova niške jevrejske zajednice bila je istovetna sa reakcijom vođstva ove zajednice, tako da nisu prihvatili upozorenje Dragiše Cvetkovića. Neće proći ni dve godine a mnogi od njih će se sa tugom sećati neprihvaćenog spasa.

Cvetković je obavio još mnogo ovakvih razgovora sa svojim sugrađanima. Tako je izvukao iz okupiranog Niša Mitu Ristića sa sinovima (vlasnik fabrike "Mita Ristić i sinovi", današnji "Nitex") svojim vezama preko Grčke da bi se sa njima i sam trajnije smestio u Parizu.Isto tako je uspeo da trgovca kožama i bogatog Jevreja, industrijalca Ernesta Dajča, svojim vezama prebaci preko Grčke u Tursku po želji samog Dajča.

Kao potvrdu Cvetkovićevog upozorenja Ministarski savet donosi 5.oktobra 1940. godine Uredbu o upisu lica jevrejskog porekla u srednje, više i visoke škole (tzv."Numerus clausus") ; ovim aktom je ograničen broj jevrejske dece koja se mogu upisati u ove škole školske 1940./41. " *na onu srazmeru u kojoj se nalazi broj državljana jevrejskog porekla prema broju ostalih građana"*.Potpisnici ovog akta od 5. oktobra 1940.godine, zavedenog pod rednim brojem M.s.br.1323 su ministri Vlade Kraljevine Jugoslavije na čelu sa Dragišom Cvetkovićem, Vlatkom mačekom, dr Antonom Korošecom i drugim ministrima. Bilo je očigledno da je Ministarski savet doneo ovu odluku pod pritiskom Trećeg Rajha tako da je ovakav potez nailazio na podršku prozapadno orijentisane jugoslovenske inteligencije. Ovakvo izvrtanje činjenica, međutim, nije ostalo bez odjeka naročito u onim sredinama gde su Jevreji bili uvažavani ljudi kao što je bio slučaj sa Nišom.Neposredno po objavljivanju Ministarske uredbe, reagovao je "Niški novi list" člankom koji je bio kratko naslovljen" Srbi-Mojsijevci" gde se kaže:

" Naglašujemo da su niški Jevreji, tj. Srbi Mojsijevci dali paralelan deo doprinosa života, krvi, muka i patnji, imovine i snage, u borbi za oslobođenje, kosovsku osvetu i za ujedinjenje .

Mi nećemo zaboraviti slučaj hahama Avrama Benciona, koji nije Turcima odao mesto gde se zaverenici sastaju, iako mučen u gradu od askera i Sinan-Rašid bega da otkrije gnezdo hajduka, i primamljivan zvekom i sjajem dukata navođen na izdaju, nije to učinio i stojički primio muke,iako su se oni sakupljali u njegovoj kući...Kod nas je, u našoj sredini, pitanje Jevreja rešeno, mi ih nemamo. Mi imamo Srbe - Mojsijevce.Tako je daleko to kod nas rešeno, da su i deca u međusobnoj igri izgubila termin "Čifuti". Oni su potpuno asimilovani,i dokazano verni i državi i naciji. Njihovi kapitali, ukoliko ih ima, nisu ni veliki, niti koče razvitak sopstvenog našeg kapitala. Oni ne zauzimaju ni primarna, ni samo unosna mesta. Tamo, u pozivima u kojima se nalaze , oni ne napadno i ne gurajući sebe ispred drugih vrše i obavljaju svoje poslove mirno i savesno. Verski ne štrče, ekonomski ne smetaju, socijalno osećaju, po onoj narodnoj:"Živi i daj drugome živeti". Ni jedan u Nišu i Moravskoj banovini ne bavi se ni prljavim poslovima ili crnom berzom i do sada nije kažnjavan radi nedozvoljene spekulacije po raznim uredbama...Teške optužbe koje se dižu protiv međunarodnog Jevrejstva ne mogu teretiti nacionalizirane Mojsijevce, koji su odgovorili i odgovaraju svojim državnim, nacionalnim i podaničkim obavezama. Ako odijum odgovornosti ima da dosegne koga, onda to mora pasti na one koji kroz 20 godina nisu stigli da regulišu svoj odnošaj prema državi koja im je dala široko gostoprimstvo i kojima je naš jezik ostao stran i njima i njihovoj deci.U Nišu ih nema. Mi ne možemo osuditi i izdvojiti Srbe samo zato što su Mojsijevci..."

Isti stav prema Jevrejima čitamo u niškom listu "Pregled" gde se u članku Staniše Ilića "Život Jevreja u slici i reči" navode imena Jevreja koji su rođeni u Nišu a pali u prethodnim ratovima. O Jevrejima Ilić piše: *"To su braća, Očevi i sinovi ovih (navedenih u članku, prim.N.O.) heroja koji slavno padoše na braniku otaDžbine, a čiju ćemo biografiju i pogibiju doneti u idućim brojevima(...)Oni učestvovaše u oba rata, u balkanskim i svetskom, i slavno padoše na bojištu za oslobođenje i ujedinjenje otaDžbine u kojoj se danas njihovi sinovi, očevi i braća progone i napadaju od jednog dela štampe, kao stranci čije je prisustvo štetno po život ove nacije.*

Srbi, nalazimo se pred praskozorjem dana, kada će opet trebati liti krv za ovu zemlju!Pokažite svojim ponašanjem da će Jevreji i sutra imati razloga da se žrtvuju za ovu zemlju kao nekada!"

7. Drugi Svetski rat

7.1.Okupacija Niša i prvi progoni Jevreja u Nišu

Okupacione vlasti su ulaskom u Niš zatekle brojno jevrejsko stanovništvo: 370 Jevreja starosedelaca i još 64 Jevreja dobegla iz svih krajeva Kraljevine Jugoslavije(Sarajevo, Beograd, Niška Banja,Pirot) još u prvim danima aprilskog rata.Pored ovih 434 Jevreja sa teritorije Kraljevine, u Nišu se nalazilo još 172 Jevreja stranih podanika što daje broj od 606 Jevreja koji su u prvim danima okupacije bili u Nišu, većina njih sa nadom da će stići do Grčke ili Turske. Po uspostavljanju nemačke okupacione vlasti , a naročito formiranjem Feldkomandanture 809 koja je imala neograničena ovlašćenja u vezi sa sprovođenjem "čišćenja" okupiranih zona od građana proglašenih za građane druge vrste - Jevrejima i Ciganima. Obzirom da su, po njihovoj teoriji, Jevreji kao imaoci velikih i bogatih dobara, " bili krivi za sve nevolje Nemačke" - pa i za poništavanje ugovora o pristupanju Kraljevine Jugoslavije Trojnom paktu - logično je bilo Turnerovo prilično ilustrativno uputstvo svim feldkomandanturama u Srbiji u kojima se, između ostalog, kaže sledeće:"*Načelno se utvrđuje da Jevreji i Cigani predstavljaju elemenat nereda i kao takvi ugrožavaju javni mir i poredak.Jevrejski intelekat je izazvao ovaj rat i on mora biti uništen"*.Sledeći ova i njemu slična naređenja, već 31.maja 1941. godine izlazi prva antijevrejska uredba koja će odmah biti objavljena u dnevnom listu "Novo vreme" a koja je zapravo samo zvanično potvrdila zakon koji se na ulicama uveliko sprovodio. Ovom uredbom bilo je predviđeno da se u roku od dve nedelje od dana njenog objavljivanja svi Jevreji registruju i obeleže trakom na rukavu sa natpisom "Jude" i Davidovom zvezdom na grudima i leđima, potom je predviđala registraciju i konfiskaciju pokretne i nepokretne jevrejske imovine, sa zabranom vlasnicima da njome raspolažu.Ovde valja napomenuti da se jevrejska imovina do toga trenutka iznosila 55 kuća i lokala (većina Jevrejskih trgovaca je imala u sastavu svoje kuće i prodavnicu) i 6 placeva. Ne treba smetnuti sa uma da je veći broj kuća koje su pripadale Jevrejima bio znatne istorijsko - umetničke vrednosti, zbog čega im se i danas poklanja dužna pažnja.

Međutim, ovo je bio tek početak strahovitog progona Jevreja . Već 7.juna 1941. godine Banska uprava Moravske banovine po naređenju Feldkomandanture 809 upućuje svim sreskim načelnicima, predsednicima gradskih poglavarstava kao i upravniku policije u Nišu dokument sledeće sadržine:

" Predmet: JEVREJI.

Po naređenju Feldkomandanture u Nišu, ovim se naređuje da do 15.juna ove god. neizostavno svi predsednici opšina sa Vašeg područja pribavi i nadležnoj Krajskomandanturi mesta dostave sledeći spisak:

1.Loža slobodnih zidara
2.Jevrejskih veroispovednih opština
3.Sinagoga
4.Ostalih jevrejskih organizacija
5.Vodećih ličnosti među Jevrejima
6.Svih jevrejskih radnji (fabrika - preduzeća) i
7. Ostalih Jevreja.

Prednje se dostavlja da u određenom roku naređenje izvršite i o izvršenju izvestite.

Po primitku ovog akta prvi i jedini je reagovao Svetozar J.Lipić, potpredsednik gradske opštine Niš, uputivši pismo Drugom odeljenju Banske uprave Moravske banovine u kome obaveštava, pozivajući se na postojeće propise, da se ovi podaci traže od uprave policije u Nišu, kao ndaležne po tom pitanju jer poglavarstvo ne raspolaže tim podacima. Očigledno je bilo da se radi o dobijanju na vremenu i da Lipić odbija saradnju ovakve vrste. Zbog toga je samo dva dana kasnije stiglo pismo na njegovu adresu u kome je decidirano stajalo sledeće: *"Bez ikakve nepotrebne prepiske i odugovlačenja izvršite naređenje.Zamera se takvom radu i podvlači se da ova prepiska neće smanjiti odgovornost gradskog poglavarstva za neizvršenje naređenja.Stupiti u vezu sa upravom policije".*Banska uprava, aktom od 10.juna 1941.godine, zahteva striktno izvršenje naređenja o Jevrejima a naročito insistira na sledećem:

1. da se sva lica uvedu u spiskove Jevreja u predviđenom roku
2. da svi nose žutu traku sa natpisom Jude
3. da se odmah uklone iz državne i samoupravne službe svi službenici Jevreji
4. da se vodi nadzor da ne upražnjavaju zabranjenu praksu i da se spreči pokušaj da posećuju mesta za razonodu i druge javne institucije (pozorište, bioskop, javna kupatila itd.).

Već sledećeg dana , 11. juna 1941., Banska uprava upućuje nov akt područnim organima u kome ponavlja jučerašnje zahteve i dodaje još neke nove . Ovakvu situaciju okupatori su iskoristili da opljačkaju skoro svu imovinu Jevreja: uredbom je regulisano da se novac Jevreja sa štednih knjižica prebacuje na bečke banke, a folksdojčeri koristeći gužvu vode Gestapo od jedne do druge jevrejske kuće, iznuđujući na taj način i ono jedva spašeno.Mnogi imućniji građani Niša, po veroispovesti hrišćani, bivaju proglašeni za Jevreje kako bi im bile oduzete sve dragocenosti.Tako je knjižar Šišković čija je žena bila Jevrejka koja je pre rata, udajom, primila pravoslavnu veru, platio glavom zato što je čuvao dragocenosti svojih prijatelja Jevreja.Na isti način i sa istom argumentacijom je Gestapo oduzeo štednu knjižicu Teodori Veličković, supruzi apotekara

Dragutina Veličkovića u čijoj je apoteci svojevremeno radio Samuilo Hazan, na sumu od 168541 dinar koja je predata Bankverein , zatim putnički automobil marke Kreisler sa svim rezervnim delovima i automobilskim gumama, dok je zgrada u Niškoj Banji oduzeta . U prazne jevrejske stanove uselili su se Nemci i folksdojčeri.Aleksandar Dajč, glavni akcionar i direktor Fabrike koža(danas KTK"Đuka Dinić"), posle niza optužbi da pomaže komuniste, što nije odgovaralo istini,izgubiće fabriku i sve akcije a okupator će Fabriku staviti pod nadležnost komesarijata.Tako će fabrika ovog uglednog niškog industrijalca Jevrejina tokom celog Drugog svetskog rata, da ironija bude potpuna, raditi za potrebe okupatora. Za Jevreje od 14 - 60 i Jevrejke od 14-40godina zaveden je prinudni rad koji je najčešće bio organizovan u magacinima, stovarištima,na utovaru i istovaru na železničkoj stanici, na izgradnji puta Niš-Medoševac, Popovac- Novo Selo i tome slično. Već sredinom juna su dr Borivoje Berah , kao predsednik niške jevrejske zajednice, i rabin Avram Daniti bili u zatvoru Uprave policije odakle će oktobra biti prebačeni u logor.

Pored ove dvojice viđenih Jevreja biće uhapšen 24.juna 1941. Danilo Bukiš, pravnik i socijalistički orijentisani novinar koji je bio jedan od osnivača društva "Bjalik".Na saslušanju u policiji Bukiš je negirao da je pripadao Komunističkoj partiji (za šta je bio optuživan) i negirao sve navode koji su ga teretili.Međutim, on nikako nije mogao izmaći budnom oku Nemaca jer je njegova najveća krivica bila što je bio perjanica i jedan od uzoritih jevrejskih mladića ispred kojeg je, nakon tek 26 godina života, stajala sjajna karijera; to se nije smelo dopustiti.

Po naređenju glavnokomandujućeg za niški Gestapo Hamera (Hammer) počeo se graditi koncentracioni logor Niš koji će već septembra meseca biti spreman za prve logoraše.Radovi na izgradnji logora su išli brzo tim pre što su na ovom mestu bili sagrađeni 1930.godine magacini vojne opreme koji će, odmah po kapitulaciji Kraljevine Jugoslavije biti pretvoreni u jedan od prolaznih logora.Obzirom da se nedaleko nalazila železnička stanica "Crveni krst", po toj lokaciji je i logor nezvanično nazvan Logor na Crvenom krstu.

7.2. Naredba generala Böhmea i njene posledice

I pored izuzetno ponižavajućih uslova u kojima je živalj Niša opstajao, pored svakodnevnog šikaniranja i otimanja jevrejske imovine period do oktobra 1941. godine je još uvek spadao u koliko -toliko podnošljive jer nije bilo streljanja.General Beme (Böhme) je 10. oktobra 1941. godine, razradivši naredbe Hitlera i Himlera u kojima se, između ostalog, tražilo 100 streljanih taoca za jednog ubijenog Nemca, naredio sprovođenje ovih naredbi u delo dodajući krajnje okrutnu narebu po kojojne štedi ni žene ni

decu: *"Deca i žene održavaju veze i staraju se o snabdevanju.Prema tome mora iskusiti kaznu celo stanovništvo, a ne samo muškarci"*. Već sredinom oktobra nemačke upravne vlasti sprovode Bemeovu naredbu u delo:naređuju svim odraslim Jevrejima u Nišu da se odmah jave u hotel "Park", gde će im biti saopštena naredba.Našavši se u krajnje nezavidnom položaju, Jevreji nisu imali izbora.Misleći da će, kakva je inače do tada bila praksa, ponovo biti nekud odvedeni na rad, dolazili su u hotel gde su na licu mesta uhapšeni i kamionima prebačeni u tek sagrađeni Logor na Crvenom krstu .Tada je uhapšen i najveći broj niških Jevreja, a u logor je doveden veliki broj izbeglica Jevreja iz Austrije,Nemačke,Mađarske i Poljske, zajedno sa Jevrejima iz Leskovca(u ovoj grupi je bio i lekar dr Velizar Pijade, čovek koji je svojim znanjem nemačkog jezika prilično pomogao logorašima svih veroispovesti),njih oko 90. Novembra je iz Kuršumlije dovedeno u logor 70 stranih Jevreja izbeglih 1940.godine iz raznih evropskih zemalja koje su tada domaće vlasti smestile u Kuršumlijsku Banju.Do kraja godine u logor će biti dopremljene grupe Jevreja iz Grčke i Beograda tako da se tačan broj Jevreja koji su se nalazili u logoru sve do masovnog streljanja na Bubnju februara 1942.godine ne zna pouzdano.Tako Zoran Milentijević u svome delu *"Jevreji zatočenici logora Crveni krst"* iznosi broj od 585, od toga 366 uhapšenih i streljanih, evidentiranih u Nišu, potom 64 doseljenih uoči rata i 155 izbeglica, stranih podanika, naseljenih u Nišu dok drugi podatak govori *"da je 843 Jevreja iz Moravske banovine smešteno u niški logor"*. Oba izvora su saglasna sa činjenicom da je februara 1942.godine, neposredno pre streljanja, bilo oko 750 Jevreja od kojih je posle streljanja u životu ostalo samo desetak.

Odmah po hapšenju oktobra 1941.godine Jevreji su smešteni u potkrovlje logorske zgrade, odvojeni od ostalih zatvorenika;takođe im je bio zabranjen kontakt sa svim drugim licima. Inače, logor je bio neposredno potčinjen Šeferu (Schöffer) a obezbeđivala ga je nemačka straža.U početku su se Nemci "zadovoljavali " fizičkim maltretiranjem zatvorenika koji su bili izuzetno slabo uhranjeni, mnogi od njih sa malom nadom da će doživeti januar 1942.godine.Međutim, kada stražari počnu da nahuškavaju svoje vučjake na slabo uhranjene i bolesne logoraše pritom nemilice pljačkajući i ono malo skrivenih porodičnih dragocenosti koje su se čuvale za podmićivanje stražara ili kuvara, počinje da se nazire skora tragedija koja će zadesiti sve zatočenike logora.Kada maltretiranja dostignu vrhunac -jevrejska deca od 2-14 godina su bila smeštena u vlažnim podrumima, slabo odevena-jedino što će preostati logorašima, onemoćalim od gladi i batina, straha i neizvesnosti, jeste lepa reč. Upravo ovim lekom je, kad već nije imao čime, lečio dr Velizar Pijade, lekar iz Leskovca o kome će Milentijević napisati sledeće:

"(...)U ovim teškim trenucima izvanrednu i nesebičnu pomoć pružio je svojim sunarodnicima, ali ne samo njima već i svim ostalim logorašima, dr Velizar Pijade.Bila je to izvanredna ljudska figura, pre svega

human čovek, koji je sem lekarskih usluga činio i mnoge druge koje su bile van nadležnosti njegove struke.Kao znalac nemačkog jezika, jedno vreme je bio tumač u logoru.Koristeći svoj položaj lekara, savetovao je ljude kako da se ponašaju na saslušanju, šta da kažu, kako da se drže.Činio je velike usluge pohapšenim pristalicama NOP-a;na saslušanjima je često menjao iskaze logoraša ukoliko je smatrao da bi oni mogli imati određene posledice po saslušanika, pa i šire.Održavao je takođe i stalne veze sa opštinskim rabaDžijom Blagojem Stankovićem koji je svakodnevno donosio hranu u logor.Preko njega je slao i od njega dobijao mnoge poruke.Tako je saznao da se na Bubnju kopaju rake za logoraše iz sobe broj 12.Tu poruku je preneo logorskom kuvaru a ovaj organizatorima proboja.Na ovaj način je i proboj od 12.februara 1942.godine ubrzan.I danas se sa velikim simpatijama i poštovanjem sećaju dr Velizara Pijade i o njemu pričaju preživeli logoraši Logora Crveni krst."

Logor na Crvenom krstu

Kada vest da se sprema streljanje uhvaćenih partizana Kopaoničkog odreda i sudbina njih 150 postane izvesna , osuđenici na smrt dogovaraju bekstvo koje im , u dva navrata, biva pomućeno potkazivanjem drugih logoraša.Tako će sasvim spontano, umesto na kapiju,treći put izdati, uvidevši da se radi o izdaji njih 148 krenuti ka žicama logora pod vođstvom studenta Branka Bjegovića.To je ujedno i prvo bekstvo logoraša iz nekog logora Trećeg Rajha; krajnji saldo će pokazati da je njih 40 poginulo na žici, dva doušnika su Nemci streljali, šestoricu su pronašle patrole i vratile dok je 99 sebi prokrčilo put do slobode.

Nemci će brzo reagovati na ovaj svoj prvi poraz ove vrste i baš zbog toga najbolniji, tako da će pet dana kasnije, 17.februara 1942.godine izvršili masovno streljanje na Bubnju.U tom streljanju ubijeno je više stotina

logoraša, uglavnom Jevreja.Evo šta je izjavio sam feldkomandant Feldkomandanture 809 u Nišu, Frajhert Karl fon Botmer na saslušanju u Nišu, 25.januara 1947.godine:

"Od novembra 1941.godine, iz Beograda, od zapovednika Srbije, stižu nam naređenja da se merama odmazde streljanjima otpočne što pre na terenu.Meni je poznat samo slučaj masovnog streljanja u Nišu i to u februaru mesecu 1942.godine, kada je streljano oko 700 zatvorenika iz niškog logora.Ja sam potpisao objavu, kojom je objavljeno ovo masovno streljanje, ali ne mogu tačno da se setim koliko je broj streljanih bio.Bilo je ubijeno oko 10 Nemaca i odmazda za njihovo ubistvo bilo je ovo masovno streljanje."

Razumljivo, Botmer se nije setio dovršetka svog istrebljenja niških Jevreja - drugog masovnog streljanja na Bubnju koje se zbilo 19.februara 1942.godine gde je takođe stradao veliki broj Jevreja ali ovog puta i Srba.Prema iskazima svedoka logor je, nakon tih streljanja, ostao gotovo prazan sa svega 17 logoraša. Mnogo je potresnih kazivanja preživelih logoraša koji će kasnije teško teretiti uhvaćene nemačke oficire koji su rukovodili ovim streljanjima. Tek, ova dva datuma ,17. i 19 februar 1942.godine će ostati zabeleženi crnim slovima u istoriji niških Jevreja; od 19.februara, zapravo, nije više bilo niških Jevreja u logoru Crveni krst! Tokom ovih streljanja potpuno je ispražnjen tavan logora.Streljano je oko 530 Jevreja muškaraca sa dečacima iznad 12 godina, koji su se nalazili sa očevima na tavanu ili u sobama.Među streljanim nalazili su se ugledni Jevreji Niša od kojih ćemo samo neke spomenuti: prosocijalistički orijentisan novinar i pravnik Danilo Bukiš, jedan od prvih uhapšenih Jevreja u Nišu, Jakov-Žak Eškenazi, izvrstan pevač,Izrael Hazan, student medicine,Moša Šoamović, profesor crtanja i slikar.Dr Borivoje Beraha, jedan od dugogodišnjih predsednika niške jevrejske opštine i ugledni niški lekar je, zajedno sa svojim zetom, pri uterivanju u kamion koji će ih odvesti ka sigurnoj smrti, isprvociran do tada nedoživljenim kundačenjem, rekao Nemcima da su nekulturni kao i da će, jednoga dana, i sami Nemci doživeti sudbinu svojih žrtava.Na ovako " drsku" ali, pokazalo se, i istinitu izjavu koju dželati do tada nisu imali prilike da čuju, odgovoreno je besomučnim premlaćivanjem dr Berahe i njegovog zeta tako da su, polumrtvi; tek posle ovog mučenja ubijeni su tu, u krugu logora, a 24.februara ubijeno je bajonetom jednogodišnje dete ćerke Bore Beraha. Tako su, samo u dva dana, (17.i 19.februar 1942.godine) pobijeni svi u logoru zatečeni muškarci Jevreji - oni stalno nastanjeni u Nišu,oni koji su se uoči rata doselili u Niš kao i Jevreji izbeglice (strani državljani).

Stanislav –Saša Goldštajn , Vilijev sin, rođen 1939., ubijen na Bubnju 13. juna 1943.

Jevrejke koje su bile smeštene u sobi broj 14 bile su u siuaciji da vide različite jezive scene.Jedna od njih, Blanka Milanović koja će kasnije biti puštena sa Sajmišta obzirom da je udata za Srbina, ostavila je niz potresnih svedočenja od kojih biramo jedno kao ilustraciju:

"Znam da je bilo tek svanulo, čule smo korake cokula Jevreja kako silaze niz stepenice.Kada je svanulo, videle smo kako tovare po 25-30 Jevreja u kamione.Majka, kada je videla sina, vikala je:"Alberte, sine", sestra koja je videla brata vikala je "brate moj", supruga je dozivala muža.Masovno su odvodili Jevreje.Ja sam se tada strašno razbolela, dobila sam groznicu...visoku temperaturu, jer sam svojim očima gledala kako se masovno odvode na streljanje naši ljudi...Odvodili su ih čitavog dana, bilo je strašno videti i izdržati da srce ne prepukne...Tih dana odveli su i jednu mladu Jevrejku, a pored nje je sedeo čovek sa lopatom...Izveli su na streljanje mladog bolesnog sina, omotanog u ćebe.Otac ga je zagrlio, molio za život sina, nudio svoj život.Nemci su odveli obojicu iza logora i tamo ih streljali."

Ćelije u logoru na Crvenom krstu

Po kratkom nemačkom naređenju koje je glasilo "odmah" došle su19.februara porodice Jevreja iz Niša, žene i deca, većina od njih pešice po jakoj mećavi koja je te zime besnela iznad Niša; tek poneki su , u žurbi i strahu od zakašnjenja, dolazili fijakerima.Gledajući kako te nejake žene po nevremenu i natovarene zavežljajima najosnovnije odeće dolaze u logor, logoraš dr Vučetić je primetio "*da se od ovih scena fašističkog nasilja može napraviti potresan roman i film*".Posle odvođenja svih Jevreja muškaraca na Bubanj oko 220 njihovih žena i dece je deportovano na Sajmište 24.februara 1942.godine gde je većina njih ostala ili pobijena ili ugušena gasom. Naime, februara 1942. godine je u Niš stiglo specijalno vozilo *"Sauer"* poslat iz Berlina radi bržeg i efikasnijeg ubijanja logoraša.Ovo vozilo je bilo, zapravo,

specijalno napravljena gasna komora , sa zadnje strane hermetički zatvoreno.Ofarban u tamnoplavu boju ličio je na autobus bez sedišta, a u njemu je moglo da stane oko 100 osoba."Sauer" je uvek stajao parkiran van logora, kao da se upravo sprema za put, tako da su se mnogi logoraši , posle prozivke logoraša određenih za Sauer", dobrovoljno prijavljivali da i oni pođu. Po izlasku iz grada puštan je gas tako da bi logoraši bili ubijani nakon 15 minuta vožnje da bi bili pokopani na Sajmištu.

Od prvog masovnog streljanja 17. februara 1942.godine pa nadalje Nemci nisu menjali pravac kretanja kada su vozili logoraše kamionima na streljanje. Pravac kretanja bio je :ulica 12. februar i Oktobarske revolucije do raskrsnice ulica Generala Lešjanina i Oktobarske revolucije, zatim Vardarskom do Borisa Kidriča, potom Kidričevom do inženjerske kasarne i ulicom Vojvode Putnika do Bubnja kao poslednje stanice.

Veoma je zanimljiv i ilustrativan spisak zanimanja streljanih niških Jevreja koji izgleda ovako:

Opančar	1	Vozač	3
Domaćice	132	Tekstilac	1
Trgovački pomoćnici	9	Mlinar	1
Krojači	7	Zubar	1
Trgovci	41	Farmaceut	1
Fotografski pomoć.	1	Prodavac lozova	1
Električarski pomoć.	1	Profesor	1
Geometri	4	Trgovački zastup.	1
Rentijer	1	Pevač	1
Činovnici	19	Inženjer	1
Električari	5	Amreldžija	1
Novinari	1	Trošarinac	1
Pečatorezac	1	Sitničar	1
Sveštenici(rabin)	1	Apotekar	2
Pravnici	1	Lekar	1
Advokati	1	Đaci	33
Inkasant	1	Studenti	7
Instalateri	4	Deca	19
Industrijalac	1		
Časovničar	1		

Starinar	1
Fotograf	1
Monter	1
Frizer	1

Prema istom izvoru, starosna struktura streljanih Jevreja na Bubnju izgleda ovako:

Do 7 god............................23.............4,29%
7-14 god............................27.............5,04%
14 - 21 god........................46.............8,59%
21 - 35 god.........................94.............17,57%
35 - 50 god.........................109...........20,37%
preko 50 god.......................81.............15,14%

Do konačnog oslobođenja Niša 1944.godine na Bubnju će biti streljano oko 1100 Jevreja od čega će više od trećine biti članovi niške jevrejske zajednice.Tako će prve dane oslobođenja Niš dočekati, verovatno prvi put u svojoj dvomilenijumskoj istoriji,skoro bez Jevreja.Kažemo skoro jer su se u toku rata krile 2-3 jevrejske porodice pod srpskim prezimenom , sa falsifikovanim dokumentima. Tako je tročlana jevrejska porodica, izbegla iz Zvornika, koju su činili Hajon Aron, trgovac,supruga Sofija i kći Julijana, našla spas u kući Staniše Stojanovića, u ulici Todora Milovanovića 67.Julijanina sestra Matilda Hajon skrivala se pod lažnim imenom Milena Blažić,zajedno sa sestrom od tetke Olgom Blam čije je lažno ime bilo Blažić Olga, nedaleko od kuće u kojoj su joj bili roditelji i sestra .

Zahvaljujući tome što su nabavili lažne legitimacije na ime Marković Ace, Dare i Mirjane, uspeli su da dočekaju oslobođenje - Aron je umro 1967., Sofija 1973.godine u Nišu. Julijana je od početka rata radila u

ilegalnoj štampariji gde se upoznala sa Ratomirom Ćirićem, kasnijim direktorom štamparije "Prosveta". Ona svedoči o neprijatnom iskustvu iz tih dana kada je , jednom prilikom , po kućama prodavala čarape koje je otac negde nabavio.Pošto je ušla u dom u susedstvu, neki stariji čovek joj je rekao "Pa ja vas poznajem". Bili su to trenuci kada je trebalo zadržati prisebnost i ne odati se:

"Tačno se setio da sam dolazila u Bjeljinu kod moje sestre.Koliko me je napora stajalo da ga ubedim da sam dolazila u jednu srpsku porodicu i da me je zabunom sa nekim pomešao.Smrtni strah me je obuzeo i kada je domaćica kojoj sam pomagala na slavi, videvši me da često perem ruke,primetila da to radim kao da sam Jevrejka.Nema reči kojima se taj strah može opisati."

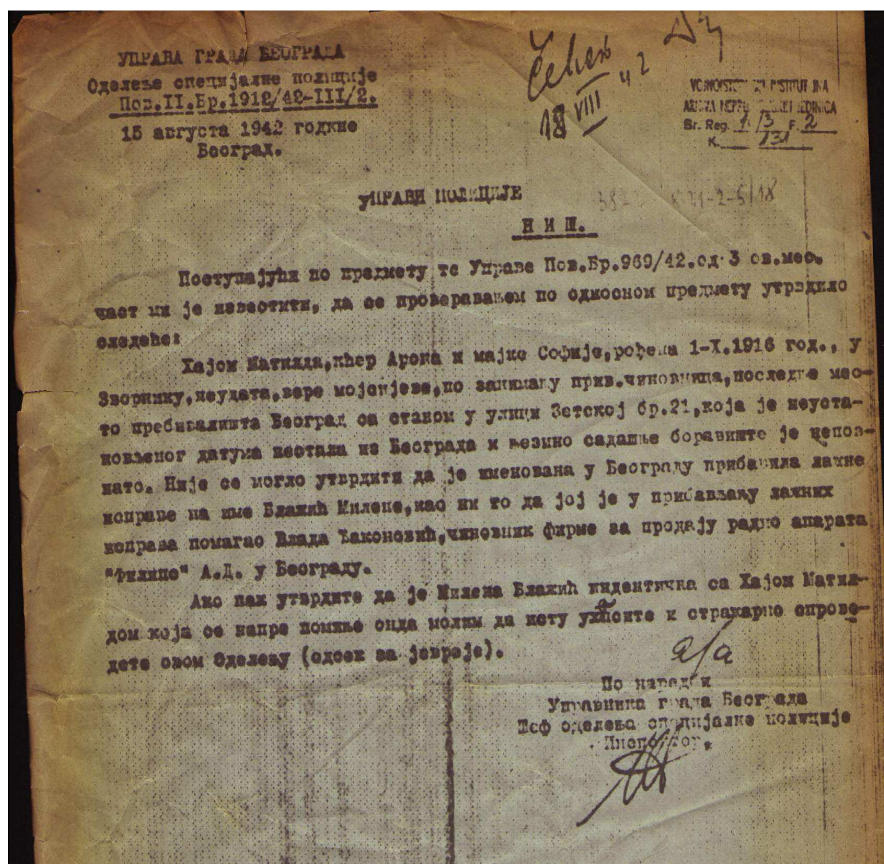
Bežeći ispred nacista, Matilda je svoj mir našla u Torontu (Kanada) a Olga živi u Italiji. O ružnim danima bežanja i straha svedoči još samo poternica za Matildom Hajon, upućena Upravi policije u Nišu gde se kaže:

Postupajući po predmetu to Uprava Pov.Br.969/42.od 3. ov.mes. čast mi je izvestiti da se proveravanjem po odnosnom predmetu utvrdilo sledeće:

Hajon Matilda, kćer Arona i majke Sofije, rođena 1.10.1916.god. u Zvorniku, neudata, vere mojsijeve, po zanimanju priv.činovnica, poslednje mesto prebivališta Beograd sa stanom u ulici Zatskoj br.21, koja je neustanovljenog datuma nestala iz Beograda i njezino sadašnje boravište je nepoznato.Nije se moglo utvrditi da je imenovana u Beogradu pribavila lažne isprave na ime Blažić Milene, kao ni to da joj je u pribavljanju lažnih isprava pomagao Vlada Đakonović, činovnik firme za prodaju radio aparata FILIPS A.D. u Beogradu.

Ako pak utvrdite da je Milena Blažić identična sa Hajon Matildom koja se napred pominje onda molim da istu uhapsite i stražarno sprovedete ovom odelenju (odsek za Jevreje).

Po naredbi
Upravnika grada Beograda
Šef odelenja specijalne policije
(potpis nečitak)

УПРАВА ГРАДА БЕОГРАДА
Одељење специјалне полиције
Пов.II.Бр.1912/42-III/2.
15 августа 1942 године
Београд.

УПРАВИ ПОЛИЦИЈЕ
НИШ.

Поступајући по предмету те Управе Пов.Бр.969/42.од 3 ов.мес. част ми је известити, да се проверавањем по односном предмету утврдило следеће:

Хајон Матилда, кћер Арона и мајке Софије, рођена 1-X.1916 год., у Зворнику, неудата, вере мојсијеве, по занимању прив.чиновница, последње место пребивалишта Београд са станом у улици Зетској бр.21, која је неустановљеног датума нестала из Београда и њезино садашње боравиште је непознато. Није се могло утврдити да је именована у Београду прибавила лажне исправе на име Блажић Милена, као ни то да јој је у прибављању лажних исправа помагао Влада Ђаконовић, чиновник фирме за продају радио апарата "Филипс" А.Д. у Београду.

Ако пак утврдите да је Милена Блажић идентична са Хајон Матилдом која се напре помиње онда молим да исту ухапсите и стражарно спроведете овом Одељењу (одсек за јевреје).

По наредби
Управника града Београда
Шеф одељења специјалне полиције
[illegible]

Poternica za Matildom Hajon

Pored porodice Hajon kraj rata je dočekala i jevrejska porodica Danon krijući se pod prezimenom Milošević. Tako se otac Jozef krio iza imena Mirko Milošević, njegova supruga Berta kao Nada, kći Simka pod imenom Ljubica i sin Jakov kao Žarko.Oni su dočekali starost - Berta (Nada) je umrla 1968., Jozef (Mirko) 1972., kći Simka (Ljubica) 1976.godine dok je Jakov (Žarko) dugo godina radio kao profesor u Beogradu.

Osim porodica Hajon i Danon,prema izveštaju Opštinskog narodnooslobodilačkog odbora br.2338 od 17.8.1945.godine, okupaciju su preživele tri Jevrejke iz Niške Banje krijući se u obližnjoj fabrici kože.Radi se o Katan-Mevorah Regini sa majkom i ćerkom Ninom, koje su obilazili i čuvali seljaci iz Niške Banje .Pored ovih slučajeva, četiri Jevrejke su se spasile jer su bile već udate za Srbe- Teodora Veličković,supruga poznatog niškog apotekara, Blanka Milovanović koja je prošla strahote Logora Crveni Krst i Sajmište i o tome ostavila izjavu koja se čuva sa ostalim u niškom Narodnom muzeju, sestra braće Nisim (nepoznato ime) koja je uoči rata odselila za Beograd.

Rat su preživeli i oni Jevreji koji su u aprilskom ratu 1941. godine bili zarobljeni i internirani u zarobljeničke logore ili su se sklonili u susednim zemljama, najčešće Albaniji. Tako su preživeli Peša Gedalja, Leon Eškenazi,

dr Albahari i drugi.Jedan od onih uglednih niških Jevreja koji su izbegli stradanje preseljenjem u drugi grad je i dr Avraham Nisim (19.decembar 1890.Niš - 8.novembar 1978.Haifa, Izrael) .Rođen od oca Nisim Be Avrama i majke Sare, rođene Ovadija,rano je pošao u Mildar gde je naučio tečno čita i piše na hebrejskom. Zbog zatvaranja jevrejske škole kasno je počeo sa svetovnim obrazovanjem tako da je tek u dvadesetoj godini života, 1910.godine pošao na studije medicine u Beč koje je prekidao u dva navrata-1912.g. u Balkanskom i 1914.g.u Prvom svetskom ratu.Studije medicine je završio 1922.godine u Bazelu odakle iste godine odlazi u Skoplje.1923. godine oženiće Matušku Varon , devojku iz čuvene niške porodice Varon koja će roditi dve kćeri : Sara Benado danas živi u Haifi, Nili Klajn koja je socijalna radnica u Ašdodu (Ashdod) i sin Nisim Nisim, godinama član kibuca Merhavija a danas viši činovnik "Mivtahima".Živeo je u Hercliji. U Drugom svetskom ratu dr Avraham Nisim nalazi sklonište po makedonskim selima kojima je itekako bio potreban lekar a1944.godine priključuje se partizanima a četiri godine kasnije Već 1948. odlazi sa porodicom u Izrael gde je najpre radio kao lekar Kupat holima (zdravstveni fond) u Emeku[8] u Kfar Baruh (Kfar Baruch), a onda godinama do penzionisanja u Ramleu gde je sa prijateljima pomagao novim članovima , uglavnom u okviru lože "Bnei Brit". Posle penzionisanja bračni par Nisim se seli u Hafu gde je Matuška 1974.godine preminula.

Dr Nisim je bio od svoje najranije mladosti povezan sa cionističkim pokretom.Tako je 29.aprila 1913.godine ispred predsednika niškog omladinskog udruženja "Maks Nordau" uputio obaveštenje drugim cionističkim udruženjima zašto nema kontakta sa cionističkom omladinom. Razlog je bio naizgled banalan- zbog nepoznavanja jezika.Sam Avram Nisim osnovao je, za vreme školskih praznika, srednjoškolsko udruženje "Hašahar"[9] koje je brojalo 15 aktivista i 7 podupirajućih članova.Na izborima za jevrejsku opštinu 1935. godine u Skoplju izabran je za predsednika opštine.Uneo je brojne novine u organizaciju i rad svoje opštine a 1939.godine je izabran u Glavni odbor Saveza jevrejskih opština u Beogradu. I pored funkcija koje je imao u Crvenom krstu i Klubu za unapređenje organizacije, pomagao je izbeglicama iz zemalja u kojima je su već pale pred Nemačkom i tako sve do 1941. kada i Jevreji Skoplja padaju u nemilost bugarskih okupacionih vlasti.Njegov najveći doprinos istoriji Jevreja u Nišu jeste njegova "Autobiografija" koju je dr Nisim napisao u svojoj 85-oj godini života, ne bi li ostavio za sobom traga o Jevrejima Niša napola paralizovan, slep na jedno oko, sa kataraktom na drugom

[8] region u Izraelu
[9] Hašahar (Ha- shahar), cionističko udruženje sa značenjem Buđenje, Zora

24.VIII 1946

ЗЕМАЉСКОЈ КОМИСИЈИ СРБИЈЕ ЗА УТВРЂИВАЊЕ ЗЛОЧИНА
ОКУПАТОРА И ЊИХОВИХ ПОМАГАЧА

Б Е О Г Р А Д.

Елаборат о Јеврејима.

У вези налога Државне Комисије,од 27 јула 1945 године Д.бр.2056 и тражења те Комисије У.Бр.5413 од 30 јула 1945 године, Градско повереништво за утврђ.ратних злочина окуп.и њих.помагача у Нишу,подноси следећи

ИЗВЕШТАЈ:

1/.Пре рата у граду Нишу живело је преко сто јеврејских породица,са око 350 чланова.
2/.За време окупације од Јевреја остало је код својих кућа 4 лица.То с жене,које су биле удате за хришћане.
3/.Од Јевреја ,који су за време окупације,одведени у логоре или избегл до данас вратило се свега својим кућама7 седам-лица.
4/.Данас укупан број Јевреја у Нишу износи 4 четри лица.Троје од тих су мушкарци преко 50 година,од којих је један индустријалац,адвоката био.трговци.Четврто лице је жена преко 40 година.
5/.За све остале мушке Јевреје не зна се ништа,нити да су остали у животу,нити пак да се још налазе.
6/.Са врло великом вероватноћом_скоро са извесношћу,даданас више нису у животу 343 нишких Јевреја.
7/.Из концетрационих логора,није се вратио нико од Јевреја.
8/.Материјално стање ових Јевреја,који се вратили врло је тешко.Велика беда,недостатак ствари и т.д.
9/.За време окупације ратни злочинци Немци,предузели су следће законск мерепротиву Јевреја нишких и у опште:
а/.Донета је наредба о пријављивању лица јеврејског порекла,ради евиденције у Фелдкоманди;
б/.Донета је нардеба о ограничењу кретања Јевреја по главним улицама и јавним местима,као и вожња на трамвајима;
в/.Донета је нардеба о забрани Јеврејима слободне или ма какве куповине,по радњама дућанима и на пијаци.Овој наредби постоји ограничење,да Јевреји на пијацама могу куповати намирнице,тек после 12 часова;
г/.Донета је нардба о забрани Јеврејима да одлазе у бању и у купатила,позоришта,биоскопе и др.јавне установе;
д/.Донета је нардеба о обележавању Јевреја Соломоновим знаком,на прсима и леђима,као и жутом траком,око руке,на кој је писало да је Јеврејин;
ђ/.Донета је наредба,којом су мушкарци упућивани на тежак принудан рад,за немачку војну силу у магацинима,стовариштима,утовару и истовару угља и на жел.станици.
Све ове мере немчке и домаће издајничке властиприменивале су и изводиле са претераном ревношћу,строгошћу и суровошћу.
Том приликом виђани су и изнемогли старцина врло тешким радовима када су их немачки војници кундацима тукли.
е/.После свих напред изложених мера,дошло је до упућивања свих мушкараца Јевреја у немачки логор код Црв.Крста.Ускоро,затим у фебруару 1942 године,дошло је до масовног стрељања на "Бубњу".
Одмах после овога стрељања,све жене Јеврејке и сва јеврејска деца,отерани су у немачки логор код Црв.Крста и отуда отерани у Београд на "Сајмиште";
У јулу 1942 године,долази до поновног масовног стрељања Јевреја на "Бубњу"-а затим следују појединачна стрељањазаједно са Србима

Izveštaj Zemaljske komisije iz 1946. godine , strana 1

О овим појединачним стрељањима, излазиле су јавне плакате у којима је било назначено да су сва стрељања извршена у циљу одмазде, због рушења пруге и других саботажа, од К.П. и П.О.Ј. Ускоро, средином 1943 године, од нишких Јевреја у логору је остало свега два 2 лица и то: лекар Др. Пијаде и инсталатер Грос, а за судбину осталих се није ништа чуло ни знало, већ по казивању осталих логорских затвореника, сви су Јевреји стрељани. Крајем 1943 године, стрељана су и последња два преостала Јеврејина у логору.

10/. Одмах по доласку окупатора, наређено је пријављивање целокупне јеврејске имовине. Пошто су Јевреји своју имовину пријавили немачкој власти, Гестаповци су вршили претресе по кућама, одузимајући од Јевреја све златне ствари и недајући им никакве потврде о томе. После ових безакоња почело је и пљачкање одузимањем постељних ствари, намештаја и одела. А после депортације жена и деце, немачке власти из Фелдкоманде и Гестапоа, наредиле су те су изнете све ствари из јеврејских станова и исте скупљене у централни магацин у згради официрског дома у Нишу. Те све ствари, Немци су јавно продавали и тако све у бесцење распродали нашем грађанству.

11/. Са непокретном имовином поступак је био тај, што се сва та имовина по уредби немачког заповедника за Србију, конфискована за рачун немачког Рајха и затим ово продао држави Србији. ој[illegible] коју је имовину држава Србија, на основу Недићеве уредбе, ову као своју сопствену, продавала појединим лицима, преко свог пуномоћника Државне хипотекарне банке.

12/. Са индустријским и трговачким предузећима вршена је ликводација преко комесара, затим масовним односењем робе у Немачку у немачки магацин. За кратко време сва су таква предузећа била ливидирана сем кожаре сопственика Дајча, која је наставила рад, као предузеће, под комесарством.

13/. Према обавштењима логорских мученика, поступање са Јеврејима у нишком немачком логору било је драстично. Све грубе и теже послове стављани су им у дужност и за најмању ситницу кажњавани су батинањем и другим вротама мучења. Исхрана је била врло слаба, уз строгу забрану, да се са стране не примају пакети. Све ствари, тих Јевреја, који су одведени на губилиште, опљачкане су и подељене немачким војницима.

14/. Као најнаркантнији случај зликовачке суровости може се истаћи поступак при стрељању лекара Др. Берахе, његовог сина и зета. Сва тројица због узвика да су Немци некултурни и да ће доживети судбину својих жртава, били суу предходно страховито изнрцварени ударцима кундака и бајонетом и тек после тог мучења стрељани.

15/. Као главни злочинци, који су примењивали све мере према Јеврејима, и учествовали у њиховом стрељању могу се означити: Др. Хамер, капетан, из Штетина, и шеф Гестапоа Ерих Винеке, правник, родом из Хамбурга, Фелдкомандант фрајхер фон Ботмер, из Хановера и Др. Едуард Ханке, шеф Управне групе при фелдкоманди у Нишу, родом из Магденбурга. Од "фолксдојчера" као крволоци показали су се Карло Унгар и Штефан Живковић, оба агенти Гестапоа, од домаћих издајника Мирко Живановић, шеф Специјалне полицје у Нишу, родом из Пирота.
Што се тиче организације, које су као целина активно учествовале у злочинима, према Јеврејина, може се означити: "Фолксдојч група" у Нишу. Ти Фолксдојчери, из те групе, проказивали су и изналазили Јевреје и пљачкали њихову имовину. Сви ти Фолксодојчери, тако су дошли до разних скупоцених ствари, удобних станова и намештаја. По јеврејским кућама и становима у главном су становале породице фолксдојчера и други Немци.

Слика о поступању, према Јеврејина, не може се детаљније успоставити, јер их је врло мали број остао у животу и нико од њих, не може да пружи ближе податке од напред изнетих. У главном, севрсте поступака, Немаца носе карактер бездушности, суровости, мржње, нељудске грубости и најнижих људских инстиката и особина.

С.Ф. С.Н.

Секретар

Претседник,

Izvestaj Zemaljske komisije iz 1946., strana 2

.

7.3. Spisak Jevreja Niša pripadnika NOP-a

1.Baruh Ilije Baruh - Bora, rođen 1911., diplomirani pravnik.Maturirao u Nišu.Po diplomiranju na Pravnom fakultetu u Beogradu otišao je u Pariz, gde je studirao slikarstvo.U Parizu 1935.godine biva primljen u KPJ. Početkom Drugog svetskog rata avgusta 1941.g. je na dužnosti komesara Kosmajskog odreda, kasnije Valjevskog odreda, po oslobođenju Užica radio u Agitpropu.Sa partizanskim jedinicama povukao se u toku Prve neprijateljske ofanzive za Sandžak i u Sjenici učestvovao 15.decembra 1941.g.na savetovanju PK KPSrbije. U Srbiji se uključuje u Suvoborski odred ali je krajem juna 1942. zarobljen od četnika koji su ga predali Nemcima a ovi streljali 4.jula 1942.godine.Narodni heroj.

2.Baruh Arona Buki, rođen 1908.godine u Nišu.Obućar u Beogradu.U NOV od 1941.Jula 1942.zarobljen od Bugara i predat Nemcima koji su ga streljali 3.avgusta 1942.godine na Banjici.

3.Beraha Moša (Barić Milan) , rođen 1915.g. u Nišu.Po profesiji pozorišni glumac .Po raspadu jugoslovenske vojske u aprilskom ratu 1941.godine odveden kao rezervni oficir u zarobljeništvo u Nemačku. U logoru u Osnabriku uključio se 1942.godine u antifašistički front.Aktivno je delovao u Umetničkoj grupi i bio je jedan od organizatora i rukovodilaca "Malog pozorišta" u logoru.

4.Mandil (Mandilović) mr farm. Moša, rođen 1906.godine u Nišu.Apotekarski saradnik iz Krupnja.Farmaciju završio 1931.godine u Zagrebu.U NOP od početka ustanka u Bosni. Po oslobođenju Krupnja postavljen 8.septembra 1941.godine za prvog predsednika NOO u Krupnju.U toku prve neprijateljske ofanzive oktobra 1941.godine zarobljen od strane Nemaca i odveden u logor na Banjici gde je ubijen 1942.godine.

5.Mandilović I.dr Bora, rođen 1899.godine u Nišu.Bio lekar u Požarevcu. Po kapitulaciji Jugoslavije prebegao u Albaniju gde je stupio septembra 1943. godine u redove Tiranskog odreda a potom kao lekar u bolnici na Draču vratio se u Jugoslaviju i stupio u NOV septembra 1944.godine

6.Mandilović Rubena Jakov, rođen 1921.godine u Nišu.Trgovački pomoćnik u Beogradu.U NOV od avgusta 1941.godine.Kao borac Posavskog partizanskog odreda poginuo početkom 1942.godine u okolini Šapca.(158)

8. Jevreji u Nišu u periodu 1945.-1995.

Iz zarobljeništva se vratio Peša Gedalja, kasniji dugogodišnji predsednik JO Niš i Meir-Majo- Mevorah, predratni žitarski trgovac koji je bio predsednik JO Niš do 1948.godine kada odlazi u Izrael.Svojim autoritetom, Meir-Majo Mevorah se založio kod nadležnih vlasti oko uređenja i čišćenja groblja na kome se ne sahranjuje od 1941.godine.

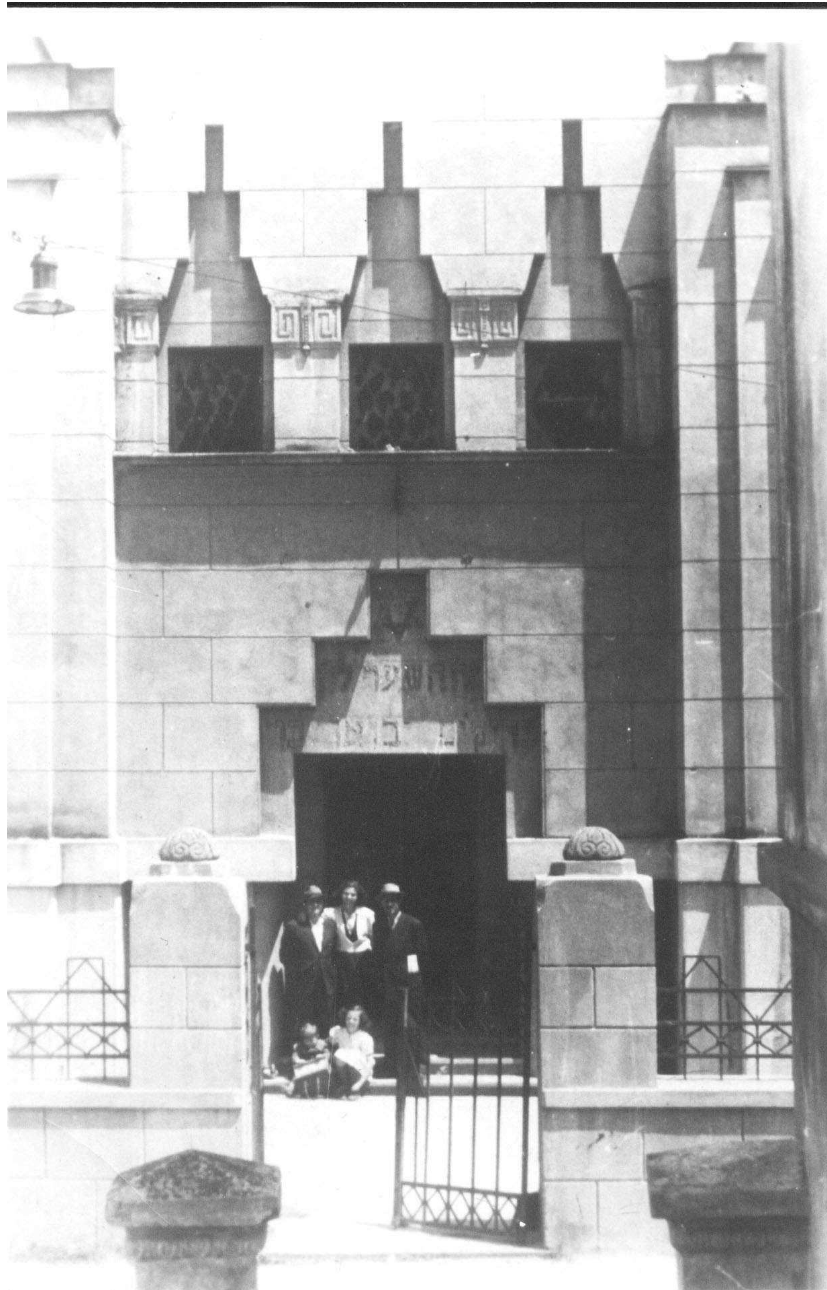

Sl. 33a Jevrejsko groblje 1948. godine

Potom je uredio Sinagogu koja je za vreme rata bila upotrebljavana kao gradski magacin pa je stoga bila u zapuštenom stanju.Dovodeći u red ove dve sakralne znamenitosti niških Jevreja, Majo Mevorah odlazi u Izrael sa suprugom Reginom i sinom Danijelom gde će umreti u dubokoj starosti 1974.godine.Danijel Mevorah, (1947. godine , Niš), ujedno je i jedini niški Jevrejin rođen, posle Drugog svetskog rata, od oba roditelja Jevreja.

Sl.33b Majo Mevorah sa suprugom Reginom i sinom Danijelom na grobu Sabitaja Isakovića neposredno pred polazak u Izrael. Regin Mevorah u rukama drži teglu sa zemljom.

Meir – Majo- Mevorah sa porodicom na ulazu u sinagogu
pre polaska u Izrael

Po odlasku Meir – Majo- Mevoraha u Izrael, dužnost predsednika JO Niš vrši Peša Gedalja sve do svoje smrti 1994.godine.Obzirom da je Niš uveliko bio grad bez Jevreja, dužnost predsednika će biti, vremenom, svedena na skoro isključivo administrativnu ulogu.

Peša Gedalja je rođen u staroj jevrejskoj porodici u Nišu 30.jula 1911.godine kao jedno od petoro dece Binje Gedalje koji je umro 1938.godine u Nišu kada je Peša već uveliko radio kao žitarski trgovac. Na samom početku Drugog svetskog rata , aprila 1941.godine je zarobljen i kao

vojni zarobljenik transportovan prvo u logor u Nirnbergu a potom i u Hamelburgu.Kroz strahote rata Pešu je pratio svojevrsni spomen na dom i verenicu Danicu koja ga je čekala u Nišu.Ona mu je, aprila 1941.godine, pre nego što će Peša poći u rat dati dvodinarku kao amajliju, obavezu da joj se vrati živ i vrati joj kovanicu.Nakon mnogih peripetija koje rat sa sobom nosi, Peša se zasta pojavio u Nišu živ i zdrav da bi 9.avgusta 1945.godine,nakon jedanaestogodišnjeg čekanja, venčao Danicu Petković ; tako će 6.aprila 1947.godine na svet doći Benjamin a 25.5.1949.godine kćer Malkuna;deca su dobila imena po svojim dedi i babi.

Do svoje zaslužene penzije ,1968.godine , Peša Gedalja će raditi na rukovodećim mestima u preduzećima “PLAMEN” i “SRBOTEKS “.Po odlasku u penziju 7.oktobra 1969.godine dobija priznanje Saveza jevrejskih opština Jugoslavije, povodom 50.godina postojanja ove institucije, a 3. oktobra 1984.godine biva upisan u Zlatnu knjigu.

Peša Gedalja na grobu svoga oca Binje Gedalje

Ovaj pregalac, koji je uvek stajao na usluzi novinarima i istoričarima i koji je preživeo ono što mnogi njegovi sunarodnici nisu, nije izdržao smrt svoje supruge Danice (14.1.1915.-30.3.1994.) tako da je šest dana posle njene smrti, od prevelike tuge. Bitno je napomenuti da su u domu Peše Gedalje bili slavljeni svi srpski i jevrejski praznici a ostao je običaj, začet od Peše i Danice,da kada neko ide na put biva darovan nekim predmetom sa obavezom onoga koji ostaje *da mu vrati taj predmet*. Inače, na ovom mestu treba napomenuti da je Naftali Bata Gedalja, brat od strica Peše Gedalje, jedan od retkih niških Jevreja koji je za sobom ostavio materijal za proučavanje života i istorije Jevreja u Nišu, umro u Jerusalimu, 01. septembra 1989. godine ostavivši za sobom sina Nahuma (1948.god.).

Na mesto predsednika JO Niš dolazi 1994.godine Jasna Ćirić a već 4.maja, na Jom Hacmaut (dan nezavisnosti Izraela) u Niš stiže, nakon pedeset četiri godine,posle Peše Gedalje jedini niški Jevrejin koji je preživeo strahote Drugog svetskog rata , Vilhelm Vili Vajs .Od 4. do 10.maja 1995.godine Vili Vajs je obišao skoro sve institucije i obavio niz razgovora.Tako je već 5.maja,zajedno sa predstavnicima JO Niš, bio gost direktora Narodnog muzeja Bogoljuba Stankovića. Direktor Muzeja je svom gostu iz daleke Haife poklonio monografiju LOGOR NA CRVENOM KRSTU i brošuru JEVREJI ZATOČENICI LOGORA CRVENI KRST.

Vili Vajs ispred niške Sinagoge

Narednog dana, 6.maja Vili Vajs je posetio crkvu Svetog Pantalejmona,na čijem je groblju daleke 1941. godine našao spas, i predao poklon, u znak zahvalnosti, starešini crkve ocu Miroslavu.Radi se o bakarnom tanjiru, filigranski rađenom, na kome je na hebrejskom, arapskom, engleskom i srpskom jeziku ispisana reč MIR.Narednih dana je ovaj vitalni čovek obišao sva mesta koja su ga podsećala na strahote okupacije iz 1941. godine: tako je obišao Tvrđavu, u kojoj je bio radni logor,kao i mesto u Niškoj Banji, smešteno iza hotela SRBIJA, gde su Jevreji , među kojima je i sam bio, iskopali dva šanca.Potom je usledila poseta stratištu na Bubnju gde je, sa članovima JO Niš, položio venac žrtvama fašizma od kojih je njih preko 1000 bilo njegovih saplemenika.

Vili Vajs na stratištu na Bubnju

Istog dana novinar POLITIKE Tihomir Nešić je gostu poklonio svoju KNJIGU O SNOVIMA.9.maja je priređen mali koktel u redakciji

Narodnih novina a uveče svečana akademija posvećena 50.godina pobede nad fašizmom.Pre nego što će otputovati u Izrael,Vili Vajs je posetio porodicu Cakić iz Leskovca koja ga je skrivala tokom njegovog kratkog boravka u Leskovcu 1942.godine, time zatvorivši, kako sam reče, svoj životni krug. Svojim boravkom u Nišu on je odao poštu svim Jevrejima i nevino nastradalim žrtvama u Drugom svetskom ratu u Nišu, prisetio se svih mesta na kojima je u toku same okupacije bio i na taj način u sebi pomirio prošlost, sadašnjost i budućnost.

Sinagoga danas (photo: J.Ćirić)

8.1. Iz aktivnosti Jevrejske opštine Niš u periodu 1994.- 2003. godina

Dolaskom Jasne Ćirić na čelo niške Jevrejske opštine počinje se sa sastancima i slavljenjem verskim praznika. Tokom nastupajućih godina

Jevrejska opština (u daljem tekstu JO Niš) napravila je više humanitarnih akcija kao i akcija pomoći licima izbeglim sa prostora ratnih dejstava. Pomoć u lekovima pružena je Ginekološko- akušerskoj klinici i Infektivnoj klinici Kliničkog centra u Nišu. Kada je avgusta 1995. godine crkva Sv. Nikole organizovala pružanje pomoći izbeglim Srbima iz Hrvatske (operacija '' Oluja''), JO Niš se odazvala apelu i dostavila pomoć u lekovima i odeći. Već novembra 1995. godine JO Niš je obuhvaćena programom revitalizacije malih jevrejskih opština koji je pokrenuo Savez Jevrejskih opština Jugoslavije (u daljem tekstu S.J.O.J.) što je bila '' inicijalna kapisla '' za aktiviranje članstva.

Jasna Ćirić u Davidovoj ulici (kod Sinagoge)
marta 1995.godine

Već aprila 1996. godine JO Niš je imala sastanak sa predstavnicima S. J. O. J. i članovima komisije koji su radili na revitalizaciji. Tokom avgusta 1996. godine JO Niš je, sa Domom kulture, organizovala promociju romana ''Dom'' Nebojše Ozimića koji se bavi problematikom jedne jevrejske porodice u Nišu a već novembra iste godine knjiga je predstavljena u J.O.Beograd. Novembra 1996. godine JO Niš i apoteka S.J.O.J. poklonile su veliku humanitarnu pomoć domovima penzionera i Gerontološkim centrima u osam mesta na prostoru niškog regiona.

članovi JO Niš na promociji romana DOM N.Ozimića

1.avgusta 1996.godine

I naredna, 1997. godina je počela za JO Niš uobuičajenim obeležavanjem proboja logora na Crvenom krstu 12. febuara polaganjem venca svim žrtvama fašizma. Pored proslava praznika, treba zabeležiti boravak tadašnjeg ambasadora Izraela u SR Jugoslaviji, gospodina Davida Sasona koji je bio u protokolarnoj poseti Nišu. Tom prilikom je primio članove JO Niš na razgovor . Još jedno gostovanje priredila je JO Niš tokom juna meseca – promocija knjige '' Duhovi nad Balkanom '' Gordane Kuić. Jula meseca je počeo da izlazi u niškim '' Narodnim novinama '' feljton o Jevrejima Niša nastao iz saradnje Nebojše Ozimića i Jasne Ćirić. Već avgusta meseca došli su rabini iz Lubavič organizacije. Tokom septembra ambasador Izraela u SR Jugoslaviji David Sason otvorio je izložbu '' Jerusalim iz vazduha'' u Paviljonu niške Tvrđave. Decembra 1997. godine u prostorijama Gradskog kulturnog centra članovi JO Niš proslavili su Hanuku uz jevrejsku muziku i jevrejsku kuhinju.

Na promociji knjige ''Mamac'' Davida Albaharija (NINova nagra za 1996.) J. Ćirić i N.Ozimić

Juna 1998. godine boravila je u Nišu ŠOA fondacija i snimila preživele svedoke holokausta a već narednog meseca je, u okviru 17. Međunarodnih horskih svečanosti, gostovao hor '' Braća Baruh ''. Avgusta je JO Niš organizovala kolektivnu posetu izložbi '' Životni ciklus – običaji kod Jevreja '' u Beogradu.

Za vreme agresije NATO snaga na SRJ (24. mart – 9. jun 1999.) JO Niš nije prestajala sa radom. Kompletno članstvo je bilo u Nišu. Avgusta 1999. godine ambasador Izraela David Sason bio je u Nišu, u oproštajnoj poseti, gde

je primio članove JO Niš. Za sve ovo vreme uredno su slavljeni praznici, bolesnim članovima JO Niš podeljeni su lekovi kao i paketi humanitarne pomoći.

Oproštaj JO Niš od ambasadora Izraela D. Sasona
avgusta 1999. godine

U narednoj 2000. godini prvi put posle II Sv. Rata svečano je proslavljen praznik HAMIŠA ASAR BIŠVAT (Nova godina drveća) gde su tradicionalno deljeni paketići sa južnim voćem. Predstavnici JO Niš išli su ove i narednih godina na SOHNUT-ov program '' Idud Aliya'' . Krajem marta (23.03.) održana je proslava Purima , prva posle II Svetskog rata. Dobrodošlicu i priču o Esteri ispričala je Jasna Ćirić. Bilo je muzike, igre i veselja a već nakon mesec dana obeležen je Pesah (22. 04.) o kome je nadahnuto pričala Jasna Ćirić koja je i objasnila obrede i propise za ovaj praznik. Ovom prilikom pokazala je članstvu knjigu Hagade, specijalni tanjir za Seder večeru, pokrivač za maces – sve iz porodične zbirke stare preko sto godina.

Ovaj period karakteriše dobra saradnja sa lokalnim novinama koje počinju sve češće da objavljuju radove predsednika JO Niš Jasne Ćirić. Tako 27.05. izlazi u '' Narodnim novinama'' njen članak o niškoj sinagogi koji će otvoriti seriju drugih članaka.

Otpravnik poslova ambasade Izraela u Jugoslaviji Josif Levi, posetio je 31.05. 2000.godine JO Niš gde su vođeni razgovori o životu ove jevrejske zajednice. Kada je porodica Gedalja- Stojanović odlučila da se preseli u Izrael, članovi JO Niš su 15.07. napravili oproštajno veče. JO Niš su 7.avgusta 2000. godine posetila dva mlada rabina Lubavič organizacije.

Krajem 2000. i početkom 2001. godine niške TV stanice '' TV5'', ''Global'' i '' Art'' su napravile i emitovale polusatne dokumentarne emisije o JO Niš i zapuštenom Jevrejskom groblju.

JO Niš je 21. aprila upriličila gostovanje u klubu JO Beograd gde je održana projekcija dokumentarne emisije '' Jevreji u Nišu ''. Tradicionalno je obeležen Jom Hašoa – dan na sećanje šest miliona Jevreja stradalih u holokaustu- i 26.04. Jom Hicmaut – Dan nezavisnosti Izraela.

Od 17.- 23. septembra 2001. godine održan je Dan upoznavanja u sklopu kojega je , ispred Sinagoge, izveden performans '' Povratak Maksa Nordeca''. U period 10. – 14. 10.2001. održan je I Međunarodni etno festival u okviru koga je 11.10. u zgradi Zanatskog doma nastupio ansambl '' Shira utfila'' iz Beograda. Ovom prilikom dragi gost JO Niš bio je rabin Isak Asiel.

Krajem oktobra , uz dogovor sa Narodnim muzejem u Nišu i BK korporacijom, krenulo se sa sanacijom Sinagoge. U istom periodu (26.-28.10.) održani su Dani izraelskog filma '' Slike Izraela''. Ovaj mini- festival otvorila je Galit Peleg, drugi sekretar ambasade Izraela.

U januaru 2002. godine JO Niš je posetio Ari Kerkkannen iz Finske, autor knjige '' Yugoslav Jewry'' a tokom ovog meseca Jasna Ćirić je predala serijal članaka dnevnom listu '' Narodne novine'' i mesečniku ''Niški vesnik'' iz Niša, '' Biltenu'' koji izlazi u Izraelu za Jevreje sa prostora bivše Jugoslavije. Članci su tematski vezani za Jevrejsku opštinu Niš, Sinagogu i Jevrejsko groblje . U posetu JO Niš došli su Yechiel Bar Chaim, direktor JOINT-a, Aca Singer, predsednik SJOJ i M. Grinvald, sekretar SJOJ-a, D. Salom i Viktor Mizrahi, predsednik JO Skoplje. Tom prilikom je prvi put u logoru na Crvenom krstu održana molitva Mazkir , za žrtve fašističkog terora. Povodom 60 godina od streljanja niških Jevreja, 20.02.2002. godine Jasna Ćirić i Nikola Jovanović održali su predavanje '' Sećanje na niške Jevreje '' u prostorijama MK '' Čair''.

U narednim mesecima JO Niš su posetili Matias Hannau, istoričar iz Švedske, i Ivica Čerešnješ sa Hebrejskog univerziteta u Jerusalimu dok je Jasna Ćirić uzela učešća na Sefardskom festivalu kulture '' Esperansa 2002'' održanom u Sofiji u periodu od 9.- 12. maja. Tom prilikom , ona je imala predavanje i prezentaciju video-materijala '' Jevreji u Nišu ''.

Predsednik JO Niš Jasna Ćirić na Sefardskom festivalu u Sofiji (Bugarska) 2002. godine

Tokom 2002. godine uz pomoć SJOJ i JO Niš dopremljena je i podeljena humanitarna pomoć Domu za nezbrinutu decu '' Duško Radović'' i horu Muzičke škole u Nišu. Septembra meseca se počelo sa čišćenjem i sređivanjem dela zapuštenog Jevrejskog groblja u Nišu. Tom prilikom napravljeni su brojni serijali fotografija, a sve to je bilo medijski propraćeno. U narednom mesecu, u okviru akcije '' U gostima '' JO Niš je posetila Jevrejsko groblje u Beogradu, JO Zrenjanin i JO Novi Sad.

Pored redovnog obeležavanja dana proboja Logora na Crvenom krstu (12.02.) marta 2003. godine su članovi JO Niš obišli zapušteno Jevrejsko groblje . Već aprila meseca ono je bilo spaljeno i oštećeno a neki grobovi su bili i raskopani. Slučaj je prijavljen policiji a ceo slučaj je medijski propraćen.

Aprila 2003. godine članovi JO Niš su išli u posetu SJOJ i rabinu Isaku Asielu koji je tom prilikom održao predavanje o Sinagogi u Beogradu u kojoj su članovi JO Niš dali pomen za svoje preminule.

Članovi JO Niš u poseti rabinu Isaku Asielu
aprila 2003

Niški SKC je objavio tematski broj naslovljen '' Jevreji Niša '' sveske za društvene nauke HUMANITAS časopisa Naučni podmladak .Autoru Nebojši Ozimiću veliku pomoć u objavljivanju ovog teksta pružila je Jasna Ćirić dokumentacijom i fotografijama. U isto vreme Jasna Ćirić je , nakon godinu dana rada, završila obrađivanje arhivske građe koju je Bata Gedalja ostavio Jevrejskom istorijskom muzeju.

U avgustu Niš je posetila Yaffa Ben- Ari, ambasador Izraela u Srbiji kojoj je pokazana Sinagoga

Ambasador Izraela Yaffa ben Aari u Nišu sa predsednikom JO Niš Jasnom Ćirić avgusta 2003.

Yaffa Ben Aari za vreme boravka u Nišu

Novembra 2003. godine JO Niš se preselila u nove prostorije a na izborima za predsednika JO održanim 24. 11. 2003. godine Jasna Ćirić je dobila poverenje da vodi JO Niš u naredne tri godine.

.

Poseta JO Zrenjanin i Sombor JO Niš decembra 2003.godine.
Snimak je načinjen ispred sinagoge

Decembra 2003. preko medija javnost je saznala za tešku situaciju na Jevrejskom groblju u Nišu (kompletno groblje na kome se nalazi romsko naselje zatrpano je tonama smeća). Formiran je tim za spas Jevrejskog groblja od predstavnika Grada Niša, JO Niš i SJOSCG . Ova delegacija je 18.12. obišla groblje i održala radni sastanak. Istog meseca JO Niš je imala u gostima JO Zrenjanin i Sombor.

Evo kako bi izgledala selektivna bibliografija objavljenih radova o JO Niš u navedenom periodu:

1. J. Ćirić , "Zapušteno jevrejsko groblje" , Narodne novine , 31.01.1989g.
2. J. Ćirić , " Imali su svoju mahalu,školu, sinagogu ", Narodne novine ,17.02.2000.g
3. J. Ćirić , "Braća M.i S. Goldštajn", Narodne novine, 4.5.03.2000g.
4. J. Ćirić, Porodicu Hajon sačuvale Nišlije", Narodne novine ,25.03.2000g
5. J. Ćirić , "Sinagoga-jevrejska bogomolja", Narodne novine , 27.28.05.2000g
6. J. Ćirić, ''Jevrejsko groblje u Nišu" Narodne novine ,15.16.-06.2000g.

7. J. Ćirić, “Tragedija niških Jevreja “ , BILTEN jugoslovenskih Jevreja u Izraelu, februar , 2001g.
8. R.Galac, Intervju sa J.Ćirić, “Jedna žena – jedna opština”, Jevrejski bilten, Beograd, jun , 2001g.
9. J. Ćirić, ” Život je bio lutrija“ , BILTEN jugoslovenskih Jevreja u Izraelu, novembar, 2001g.
10. J. Ćirić , “Srpsko ime i prezime ulaznica za život”, NIŠKI VESNIK , novembar, 2001g.
11. J. Ćirić.–S.Videnović, “Smrt Jevrejskog groblja” Narodne novine , 31.01.2002g.
12. J. Ćirić, “Sinagoga u Nišu”, BILTEN jugoslovenskih Jevreja u Izraelu, februar, 2002g.
13. J. Ćirić -M.Ristović, “Stan na grobu”, Večernje novosti , 11.02.2002g.
14. J. Ćirić, “Čivutana – jevrejska mahala na obalama Nišave kod tvrdjave”, NIŠKI VESNIK mart , 2002.g.
15. J. Ćirić, “Kako nestadoše Jevreji koji su živeli u Zvorniku” , Jevrejski glas, Sarajevo , mart 2002g.
16. J. Ćirić , ”115 godina pozorišta u Nišu 1887 -2002”, BILTEN jugoslovenskih Jevreja u Izraelu, april, 2002.g.
17. J. Ćirić , “Srpsko –jevrejsko pevačko društvo”David” iz Niša “, NIŠKI VESNIK, maj, 2002g.
18. J. Ćirić -S.Videnović , “Zmija u kamenu zapisana” , Narodne novine , 27.09.2002g.
19. S.Videnović, Intervju sa J.Ćirić, “Pravednima vrata/nisu/zatvorena” , Narodne novine , 16.17.02.2002g.
20. J. Ćirić , “Jevrejsko omladinsko cionističko društvo”Maks Nordau”, NIŠKI VESNIK septembar, 2002g.
21. J. Ćirić, “Porodica Beraha iz Niša” BILTEN – jugoslovenskih Jevreja u Izraelu, februar , 2003. g
22. J. Ćirić, “Porodica Varon – trgovci, lekari, bankari, advokati” , NIŠKI VESNIK , mart, 2003.g.
23. J. Ćirić -S.Videnović , “Grobovi razvaljeni, kosti polomljene” , Narodne novine , 29.04.2003g.
24. J. Ćirić -S.Videnović, “Preseliti Jevrejsko groblje”, Narodne novine , 30.04.2003g.
25. J. Ćirić , “Oskrnavljeno Jevrejskoo groblje u Nišu”, BILTEN jugoslovenskih Jevreja u Izraelu, maj , 2003 .
26. J. Ćirić ,“Život je bio lutrija”, NIŠKI VESNIK, jul, 2003.g.
27. J. Ćirić “Mirnodopski putevi Dr.Avrama Nisima”, NIŠKI VESNIK, novembar, 2003,
28. J. Ćirić -S.Videnović, “Oko grobova kineski zid”, Narodne novine , 02.11.2003g,
29. J. Ćirić -S.Videnović , “Seliti grobove Jevreja ili....”., Narodne novine , 19.11.2003.g.

30. J. Ćirić , “Jevreji u Prištini”, BILTEN jugoslovenskih Jevreja u Izraelu, maj, 2003.
31. J. Ćirić- S.Videnović , “Kabala kraj Nišave”, Narodne novine , 31.12.2003g.
32. J. Ćirić , ”Jevrejsko groblje u Nišu”, MOST , Izrael, februuar 2004.g
33. J. Ćirić ,”Streljanje Jevreja u Nišu”, Narodne novine , 17.02.2004.g.
34. J. Ćirić ,”Sećanje na Eugena Verbera”,MOST ,Izrael, februar 2004.g.

8.2. Životne priče niških Jevreja

8.2.1.Vilhelm – Vili Vajs

Vili Vajs je rođen u Nišu od oca Rudolfa i majke Lune 1925.godine i pred rat je upisao elektrotehničku školu. Kada 1940.godine stupa na snagu Korošecov numerus klauzus zakon kojim se ograničava broj Jevreja u školama, biva izbačen iz škole. Tako upisuje Četvrtu mušku gimnaziju u Beogradu gde će mu predavati istoriju Miodrag Milošević o kome Vili Vajs priča sledeće:

U beogradskoj gimnaziji mi je profesor istorije bio Miodrag Milošević, veliki srpski patriota,čija su skoro sva predavanja bila usmerena na objašnjenje političke situacije u svetu i Hitlerovih namera. Jednom prilikom mi se lično obratio rečima koje nikada neću zaboraviti.ONO ŠTO HITLER GOVORI, ZNAJTE DA SE NE ŠALI, SVE ĆE VAS POBITI.

Nakon okupacije Nemci su sve Jevreje, muškarce starije od 14 godina, pozvali na rad u kasarnu kod Pantalejske crkve. Prvo smo bili obavezni da nosimo žutu traku, a potom Davidovu zvezdu na leđima i grudima.Posle obavljena posla postrojavali su nas i svakog petog su izvodili, i t, pred nama, tukli korbačima i čizmama. Glavna zabava za Nemce je bila kada su tukli poznatog trgovca Nisima. Jednoga dana sam i ja došao na red, ali smo tada radili na Crvenom krstu na utovaru topova u vagone, a bili smo smešteni u Velosipedskoj kasarni. Tada su me tako pretukli da sam odlučio da se više ne vraćam i sakrio sam se ispod topovskih cevi, kada je voz uveče krenuo iskočio sam i uputio se kući u Gornji Matejevac,gde smo živeli i gde mi je otac radio kao železnički činovnik. Međutim, onako pretučen jedva sam došao do Pantelejske crkve, gde sam se sakrio.

Prvo što mi je palo na pamet kada su me Nemci zverski tukli bile su reči lik profesora Miloševića.Tada sam zaista shvatio da će nas sve pobiti i moja je konačna odluka bila da se ne odazivam ni na kakve nemačke apele.Međutim jednoga dana je u Matejevac stigla naredba da svi moraju dobiti lične karte.

Nemajući gde, Vili Vajs je došao u matejevačku kafanu gde je lične karte pisao sin tadašnjeg seoskog kmeta.Osim čvrste namere da sprovede što je naumio i pet dinara u džepu, nije imao ništa.Ali drskost se isplatila:

Lažne isprave Vilija Vajsa na ime Dragoljuba Radojičića

Bez ustezanja sam rekao da se zovem Dragoljub Radojičić od oca Jovana, rođen u Gnjilanu koje je tada bilo pod italijanskom okupacijom, te je provera identiteta bila neizvesna.Sve je prošlo bez problema pa sam otišao kući i sve ispričao roditeljima.Oni su isto uradili i promenili imena u Marija i Aleksandar Vojisov.Ali, i pored toga život je postajao sve neizvesniji i rešili smo da bežimo u Gnjilane jer nam se činilo da je lakše pod italijanskom okupacijom.Stigli smo samo do Leskovca.Tu smo se otac i ja prijavili berzi rada za odlazak na rad u Nemačku, dok je majka ostala u Leskovcu na stanu kod jednog kazandžije. U vozu, na putu za Nemačku a nedaleko od Maribora koji je tada bio nemački grad, prepoznala me je jedna od devojaka i rekla:"I Jevrejče je sa nama".Tog momenta se srušio sav moj svet. rekao sam ocu i mi smo iskočili iz voza i počeli trku na život i smrt.Nekako smo stigli u Maribor, pa u Grac, gde smo sa lažnim dokumentima na ime Dragoljub Radojičić i Aleksandar Vojisov dobili zaposlenje, ja kao elektromonter a otac baštovan. Posle par meseci poslali smo i majci pismo u kome se poziva na rad tako da nam se i ona bez problema priključila.Kraj rata i oslobođenje smo dočekali u Gracu, odakle smo prešli u Zagreb, gde je moj otac dobio posao agronoma, što mu je i bila struka, a ja sam upisao i završio elektrotehničku školu.Nakon diplomiranja, po direktivi sam

dobio posao u Rijeci, a potom u Puli i decembra 1948. godine sam se odselio u Izrael.

Sada sa porodicom živim u Haifi i smatram da sam više nego srećan čovek što mi se ukazala prilika da dođem u rodni grad Niš i posetim sva ona mesta koja me vezuju za detinjstvo i mladost, ali i Pantalejsku crkvu, gde sam našao spas, logor na Crvenom krstu i stratište na Bubnju gde su stradali mnogobrojni rodoljubi.

Rekao je Vili Vajs povodom posete Nišu 1995g.

Vili Vajs i njegovi roditelji su, kao malo koji niški Jevreji tih ratnih godina, imali sreće u nesreći.Danas je Vili Vajs, prema podacima iz Jad Vašem-a , muzeja Holokausta koji se nalazi u Jerusalimu, jedini Jevrejin koji je rođen u Nišu a koji je preživeo pogrom u toku Drugog svetskog rata i njegova poseta Nišu je tim značajnija.

Na slici Vili Vajs, ispred Niške sinagoge 1995g.

Sećanje Vilija Vajsa zabeležila Jasna Ćirić.

8.2.2. NAFTALI - BATA GEDALJA

Rođen u Nišu, 18.09.1907 god, od oca Nahuma (Čibi-Čelebon) i majke Streje (Bukice) rođ. Mandil. Osnovnu i srednju školu završio u mestu rođenja.. Kao pitomac "Potpore" i kao lični stipendista Benciona Bulia, direktora Bosanske a kasnije i "Union" banke u Beogradu, proveo je dve godine u studentskom domu "Kralja Aleksandra", kao jedini Jevrejin. Studirao je prava, ali su materijale poteškoće sprečile njegovo dalje školovanje. U cionistički pokret ušao je veoma rano, već 1925 god. kao srednjoškolac bio je sekretar MCO, u vremenu predsedničkog mandata Leona Eškenazija, a radio je i vrlo aktivno u Povereništvu za KKL. Od te 1925 god., počinje i njegova saradnja sa jevrejskim listovima: "Židov", "Jevrejski život" i "Narodna židovska svijest", novinama koje su izlazile u Sarajevu.

Jeseni 1927 god. prelazi u Beograd. Od 1927 do 1930god. bio je sekretar Omladinskog udruženja, od 1930 -1934god. vršio je dužnost sekretara Mesne cionističke organizacije (MCO) u Beogradu. Pripadao je grupi Hašomer Hacaira. Jedno vreme je bio i madrich u Kenu. Do rata, 1941 god. bio je član uprave MCO, čiji će sekretar poselednji biti od 1940. Bio je i član Uprave povereništva KKL. Često je radio i kao sekretar odbora za

školska akcije. Učestvovao je u svim konferencijama i Saveznim većima Jugoslavije..........
U radu za Jevrejsku sefardsku opštinu u Beogradu, pripadao je tkz. grupi ''Bukićevaca'' i radiće nekoliko godina kao administrativni sekretar ''Potpore'' i Kulturnog društva ''Šemaja de Majo''. Bio je najmlađi u grupi aktivista gde su pripadali : David A. Alkalaj, Dr.Jakov Kalderon, David Levi – Dale, Moša i Mile de Majo, kao i drugi cionistički radnici onoga vremena. U periodu 1930 -1935god. aktivo radi kao kao beogradski saradnik ''Jevrejskog glasa'' i član beogradske redakcije ''Židova'', zajedno sa Davidom A.Alkalajem, Dr.Jakovom Kalderonom i Daletom Levijem..............
Neko vreme bio je bibliotekar novoosnovane Jevrejske čitaonice, koji je uredio i osposobio za rad.. Od polovine 1928god. dobija stalni posao u Savezu jevrejskih opština, gde je već privremeno radio. Na radu u Savezu ostaje do iseljenja u Izrael , početkom juna 1951god. Bio je najbliži saradnik Generalnog sekretara Saveza Šime Špicera, u Savezu je radio preko 20 godina.

Od 1945 do 1949god, do likvidacije aktivnosti ''JOINTa'' u Jugoslaviji, radi u Savezu kao sekretar a i šef administracije ove organizacije. Bio je najbliži saradnik Davida A.Alkalaja, predsednika predsedništva ''JOINTa'' za Jugoslaviju.

Za vreme rata, od 1941 do 1945god., Gedalja je bio u Nemačkoj, u raznim zarobljeničkim logorima, kao rezervni oficir Jugoslovenske vojske, u činu pešadijskog potpukovnika. bio je u logorima u Nirnbergu, Osnabriku, Strasburgu, Grosbornu i drugim prolaznim logorima. I u zarobljeništvu, zajedno sa Davidom A.Alkalajem , Gedalja ostaje veran cionističkoj ideji i bezkompromisno odan Bazelskom programu, u diskusijama koje su vođene, među cionistima, između žica, u zarobljeničkim logorima.
Kao predstavnik Saveza , bio je aktivni saradnik u ''Aliji B''. Tokom 1938g.,1939-40g., bio je redovan pratilac transportnih brodova, koji su prolazili kroz Jugoslaviju, sa emigrantima iz Austrije, Nemačke, Češke.......Skoro godinu dana proveo je i administrativno vodio transport od preko 1000 ljudi, žena i dece, koji nisu mogli zbog nedostatka odgovarajućeg morskog broda a i usled ratne situacije da nastave svoj put za Erez Jisrael. Ovaj transport je poznat po imenima mesta dužeg boravka, kao :''Transport Kladovo'', ili ''Transport Šabac''. Lična mobilizacija je spasila Gedalju od tragičnog kraja od strane SS trupa..............
I posle rata, u periodu od 1945 do 1948 god. bio je jedan od organizatora ''Alije B'', za izbeglice i logorske povratnike iz Rumunije i Mađarske, koji su tražili prolaz kroz Jugoslaviju za Erec Jisrael.
U svojstvu sekretara Saveza bio je aktivni saradnik u organizaciji četiri alije Jevreja iz Jugoslavije u već proglašenu Državu Izrael- U ovim alijama, sa dozvolom vlasti, uz mogućnost da se ponese i sva pokretna imovina – uz dobrovoljno odricanje državljanstva, kako je tada zakon predviđao, iselilo se iz Jugoslavije oko 7500 ljudi, žena i dece.
Živeo je u Jerusalimu, gde je radio u Ministarstvu trgovine i industrije, bio oženjen Ružom Weinberger (1916) iz Pančeva, imaju sina Nahuma (1948).
Umro 01.09.1989god. u Izraelu.

8.2.3. Dr Avram Nisim

Dr.Avram Nisim
AUTOBIOGRAFIJA

Rodio sam se 19. decembra 1890g.u Nišu, (po tadašnjem kalendaru, bio je 6. decembar). Po pričanju moje majke, nisam sačekao dok babica stigne, nego sam svojom glavicom prokrčio sebi put iz zatvora u majčinoj utrobi.

Ne sećam se ranog detinjstva, samo mi je ostalo u pameti da su me, kada sam imao pet godina odveli "A la Maestra" (jevrejsko zabavište) kod tetka Buke -učiteljice, gde sam se celoga dana igrao sa drugom decom.

Kada sam napunio šest godina, majka i baba su me odvele "Al a Mildar", u jevrejsku školu, gde se učilo da čita. Kada sam upisao Jevrejsku školu, majka i baba nosile su dve tepsije, jednu punu sa "ruskitas" namazane medom, za buduće drugove, a u drugoj tepsiji jedna velika "roska" , uz

istu tanjir pun "kaškas", jedna vrsta ušećerenih kora od pomarandže, to za učitelja razreda "alef-bet" Rahamima Alkalaja.

Kada smo ušli u "Mildar", ustala su sva deca pevajući neku pesmu, a haham Rahamim mi požele dobrodošlicu : "Baruh aba el nuevo elevo".. (hebr.-dobrodošao ladino -novi).

Ispalo da sam tek 1898g. , sa kašnjenjem, zbog teške bolesti, pošao u srpsku Osnovnu školu. U medjuvremenu sam pohadjao stariji razred Jevrejske škole, gde mi je učitelj bio haham Jichak (Isak) Levi.

U "Mildaru" u kome je bilo tri razreda, u prvom je bio učitelj rahamim Alkalaj, u drugom Jichak Levi a u trećem haham David Alkalaj koji je došao iz Šapca. Razredi nisu bili strogo podeljeni nego se iz jednog prelazilo u drugi prema nahodjenju učitelja.
Leta 1897g. razboleo od teške difterije, od koje me je lečio i izlečio Dr. Milićević tadašnji niški okružni fizikus. Ali na njegovu i našu žalost, difterija je ostavila za sobom parezu nerava za govor, tako da sam onemeo. Pokušavani su svi mogući narodni i babski lekovi a nije manjkalo ni obraćanje "Svevišnjem za pomoć". A zatim su me po nekom običaju "prodali"(da ne bi umro), pa sam dobio novog oca, jednog rodjaka moje babe, Josefa Alkalaja, jer se verovalo u to da će drugi otac doneti očekivano ozdravljenje. Sem toga, u pameti mi je ostalo da je u Nišu, u to vreme boravio prolazno šaliah iz Safeda, koji je predložio da me zajedno tri sveštenika, iz tri vere, mojsijeve, hrišćanske i muslimanske, blagoslove i mole svoje bogove za moj spas.

Sve je to bilo uzaludno, pa sam ostao nem sve do Tubišvata (jevrejski praznik voća), februara 1898g., kada sam progovorio. Moja baba je poslala mog oca, kod novog oca, da ga dovede, a u gradu kao da je dobošem objavljeno, potrčali su mnogi poznanici i prijatelji da vide to čudo. Baba je dočekivala svet u dvorištu, pa nije dozvoljavala nikome da udje u stan, koji je bio na gornjem spratu kuće Davida Nahmijasa. U tom času je stigao moj otac sa novim ocem Josefom Alkalajem, koji mi je doneo punu korpicu voća i plodova, kojima su darivali decu prilikom praznika Tubišvat. Baba mi je obesila, oko vrata kitu belog luka, koja je imala da me sačuva od uroka .

U "Mildaru" sam bio odličan, vredan učenik, tim pre što sam bio ljubimac moga učitelja, hahama Jichaka , koji je od mene hteo da stvori naslednika u njegovoj struci. Kada sam pošao u gimnaziju, dobio sam u Jevrejskoj školi za učitelja mladog profesora Sabetaja Djaina, koji je došao iz Palestine i angažovan od predsednika opštine, Davida Nahmijasa za učitelja u Nišu. Od Djaina smo počeli da učimo o pokretu cionizma, o kome smo do tada samo nešto čuli od naših roditelja. Još se i danas sećam prve pesme, koje smo u horu pevali : "Jerušalajim madre mija basta tu travates.......''(ladino-Jerusalime, majko moja, dosta si vukla....)

A sada da predjem na školovanje u Osnovnoj školi, upisan sam u školu kod Saborne crkve u Nišu, gde sam dobio prvo poznanstvo sa srpskim jezikom i srpskim prilikama. Prva učiteljica mi je bila gospodjica Veta- Jelisaveta Barbulović.

U toj školi smo učili samo nekoliko meseci, pa smo usred zime morali da je napustimo, pošto je škola preuredjena za Veliku narodnu skupštinu, koju je sazvao Kralj Milan Obrenović, da bi abdicirao u korist sina regenta Aleksandra Obrenovića. A naš se razred preselio u jednu tek dovršenu radnju u blizini.

U drugi razred Osnovne škole, upisan sam u školu kod Stambol kapije, u kojoj sam učio drugi i treći razred.

U četvrtom razredu Osnovne škole, prešao sam sa jevrejskim osnovcima u novu Jevrejsku školu, koja je proglašena za Opštu Državnu Osnovnu školu. U četvrtom razredu, koji sam završio 1902g. , bio mi je učitelj g.din Živković, kasnije upravitelj Jevrejske škole.. Kada sam završio Osnovnu školu postavilo se važno pitanje moga daljeg obrazovanja. Moj učitelj Živković, pozvao je moga oca, pa je uspeo da ga ubedi da ja produžim školovanje u gimnaziji. Moj je otac tada bio uveren da gimnazija nije za sina jednog prodavca srećaka Klasne lutrije .

O školovanju u gimnaziji ne bih imao nešto naročito da kažem. Sportom se nisam bavio sem što me je jedan školski drug učio da jašem na konju, konje su njegova braća odgajila na Bubnju. Sem toga sam svake nedelje išao u strelište kod Vajfertove pivare, gde sam sa drugovima vežbao u streljani.
Završio sam četvrti razred i položio sa odličnim uspehom malu maturu.
Preko celog leta spremao sam dvanaest budućih gimnazijalaca, koji su svi položili prijemni ispit, te sam od njihovih roditelja dobio dve stotine i četrdeset dinara. Mojoj radosti nije bilo kraja, pa sam odmah potrčao do mamine sestre tetka Buče i poveo je sa mnom u radnju kod Stambolije, pa mi je ona izabrala svilu za haljinu, za moju majku. To je bilo nekako pred Sukot, kada je mama slučajno trebala da bude Hatana (običaj kod Sefarda, venčanje sa verom na praznik Simha Tora).

Krajem 1908g. desilo se nešto neočekivano. Jedna od tadašnjih velikih sila AustroUgarska, anektira Bosnu i Hercegovinu.

U Nišu i Kragujevcu su učenici obrazovali djačke čete, gde su se spremali za gerilsku akciju u datom momentu. Djačka četa kojoj sam i ja pripadao, imala je za komandira jednog čuvenog komitetskog vojvodu), koji nas je obučavao u rukovanju oružjem i bacanjem bombi. mi smo svojevoljno prestali sa popodnevnim posetama gimnazije, pošto smo svakog dana po podne , ozbiljno vežbali sa našim komandirom na gradskom polju iza Tvrdjave. Nedeljom nije bilo vežbe, nego smo od deset ujutru, do dvanaest u podne , u punoj ratnoj spremi paradirali glavnim ulicama uz pratnju vojne muzike pevajući patriotske pesme kličući ljubljenom Kralju Petru Karadjordjeviću.

Da predjem sada dalje na moje dalje školovanje i prebivanje. Završio sam , VII razred 1909g. i započeo poslednji maturski razred.U nedoumici šta da studiram, obratio sam se Dr. Bori Berahi, koji je tada počeo privatnu lekarsku službu u Nišu, ljubazno me je primio, kada je čuo moju želju da studiram medicinu, zamislio se pa mi je odgovorio sledeće, kad se hoće sve se može .

Dva dana posle Rošašana (Nova godina), 1910 god., pošao sam za Beč da produžim školovanje na Univerzitetu .Ovde moram da kažem, da je moj otac imao dva prisna prijatelja, a to su bili Veliki rabin Dr.Isak Alkalaj i tadašnji ministar Nikola Uzunović, pa sam po očevoj želji morao da ih posetim pred polazak na studije. Rabiner me je veoma srdačno primio. Ministar Uzunović, me je isto tako ljubazno dočekao.

Na školovanju sam proveo 1910.g., 1911.g., 1912.g., kada je buknuo Balkanski rat, pa sam ja prekinuo studije i otišao u dobrovoljce. Kada smo kao dobrovoljci stigli u Beograd i prijavili se načelniku vojnog saniteta, on nas je sačekao sa uzvikom : "Šta ću ja sa vama, niste služili vojsku a niste lekari". Najzad, sutradan nas mobilizira kao

dobrovoljačke lekarske pomoćnike i pošalje nas šestoro u nišku Vojnu bolnicu, kod Ćele kule. Tu počinje preokret u mom daljem životu, koji počinje sa dobrovoljnim učešćem u ratu za oslobodjenje porobljene braće u Makedoniji.

Kad smo se javili na dužnost, pridodali su nas hirurškom odeljenju u kome je bio hirurg Dr.Žerajić.. Ništo naročito pri tom dobrovoljnom učenju nije se desilo, sem što sam slučajno upoznao starog Kralja Petra, koji je neprijavljen došao da poseti prestolonaslednika Djordja, koji je ležao ranjen na našem odeljenju. Pošto ga niko nije sačekao, a ja sam se toga momenta nalazio pored stepenica, prišao mi je moleći da mu pokažem gde leži njegov sin. Ja sam se poklonio i pošao sa njim uz stepenice , levo od njega. Ali me kralj premesti na njegovu desnu stranu, jer kako mi reče, on ne čuje na levo uvo. Tako sam slučajno saznao da je kralj Petar bio nagluv.

U Prvom svetsko ratu nisam bio dobrovoljac, nego sam kao ostali omladinci mobiliziran, pa sam kao bivši dobrovoljac, odmah proizveden u čin podnarednika. Mobiliziran sam kao lekarski pomoćnik opet u Vojnoj bolnice kod Ćele kule u Nišu. Pridodat sam hirurškom odeljenju pod načelstvom hirurga (kasnije profesora), sanitetskog pukovnika Dr.Jovana Subotića. Pod upravom i uputstvima tog čuvenog hirurga, radio sam vredno i predano sve do jeseni 1915g. , kad sam se razboleo od pegavog tifusa. Ja sam preležao bolest u Okružnoj bolnici koja je pretvorena u Vojnu bolnicu,. lečila me je doktorka Haljecka. Posle ozdravljenja postavljen sam za rad pri prihvatnoj stanici železničke stanice u Nišu, uz kolegu Jovanovića koji se posle kratkog vremena razboleo od pegavog tifusa i preminuo. Ta je prihvatna stanica ukinuta pa sam ja postavljen za šefa sanitetskog voza umesto Dr.Materni-ja koji se razboleo. Kratko vreme posle toga nastupilo je opšte povlačenje. Ja sam dobio naredjenje da se javim Dr.Kopši i sa njim se pridružim Vukovom odredu do Prištine. Odstupali smo preko brda Prapaštice. Prespavali smo nekako pa rano izjutra produžili odstupanje i stigli u Prištinu koja je bila prepuna izbeglica, medju njima u dve velike zgrade i dve hiljade ranjenika i teških bolesnika, koji nisu mogli dalje da odstupaju. Po naredjenju Glavne komande, ostavljena su pet lekara i dve medicinara (ja i kolega Stavra Hristić), radi predaje bolnice po Ženevskoj konvenciji.

Dr Avram Nisim kao vojnik Kraljevine Srbije u I Svetskom ratu (levo) i u civilstvu (desno)

Bugari nisu hteli da priznaju Ženevsku konvenciju, pa su me sa ostalim zarobljenicima sproveli u robstvo u Bugarsku a zatim smo sprovedeni za Plovdiv. Nije prošlo ni pola časa, pojavi se jedan čuvar logora tražeci Avrama Nisima, pa me pozove do komandanta logora, koji mi rece da me neko trazi na telefon. Misleći da se neko šali, pridjem telefonu i čujem:" Nišlija, ti li si ?" - Po načinu govora prepoznao sam kolegu, koji se prezivao Bežerano i koji viknu da dolazi da me oslobodi. Pa malo posle toga , stiže jedan fijaker sa mojim kolegama, bili su tu Beržerano, Kovo, Koen i Kalef. Pošto sam imao vaške, zamolim ih da me odvedu i jedan turski hamam. Tako se odvezosmo u hamam, gde su me telekis pošteno izribali i okupali, pa me kao novorodjenog baciše u čist krevet na kome sam se odmorio i popio jednu jaku tursku kafu a iza toga i jednu hladnu bozu. Kad su se drugovi vratili, obukli su me , pa je nastalo ljubljenje i ćaskanje.
U medjuvremenu uspeli su moji drugovi da mi se prizna pravo Ženevske konvencije, pa me načelnik saniteta postavi za feldšera u bolnici obližnjeg grada Karlovo. Mala sreska bolnica imala je svega 50 postelja i samo jednog lekara,tada Dr.Rimalovskog, koji je bio interniran sa porodicom i imao je svoju vilu u Karlovu.

U Karlovu sam ostao do leta 1917g.,. U medjuvremenu je nastupio kraj rata sa prodorom na Solunski front i predajom Bugarske. Ja ne sačekam naredjenje da sam oslobodjen , već sednem na voz i odem do Sofije a posle nekoliko dana železnicom do Caribroda. Od Caribroda produžim pešice u društvu velikog broja interniraca, medju kojima je bio i vladika Nikanor. Pešačio sam do Niške banje, gde me je stari prijatelj Živko uslužio konjem, te sam odjahao do Niša.
Sutradan sam se javio vojnim vlastima i zamolio da me oslobode vojne službe i da mi odmah dozvole da studiram u Francuskoj. Posle nedelju dana već sam dobio sve potrebne dokumente kao i objavu da otputujem za Solun,gde sam sa jednim našim poručnikom

otišao u ratno pristanište Iteja, gde smo sačekali jednu ratnu ladju koja će nas prebaciti u Francusku Odatle smo pošli železnicom za Pariz, sa prekidom vožnje od jednog dana u Nici, i to baš na Novu godinu 1918/19g.

Sutradan stižem u Pariz. Pred polazak iz Niša kazali su mi da se u Parizu, javim našoj delegaciji koja se nalazi na bulevaru Osman. Uz to kakvo iznenadjenje kada me neko tamo obgrli sa uzvikom :"Ti li si to moj Avrame ?", a to nije bio niko drugi nego Mihailo Bobić, bivši direktor niške gimnazije, kad sam maturirao 1910g.

Taj moj bivši direktor bio je tada načelnik ministarstva prosvete, pa mi je kao zaslužnom ratniku odobrio jednu stipendiju i uputio me je privremeno u Lozanu, da čekam do septembra da bih onda po ugovoru prešao u Bazel i upisao se na tamošnji Medicinski fakultet, gde sam docnije 1922g. diplomirao i dobio doktorsku diplomu, 22.marta 1922g.

Sa diplomom u ruci požurio sam natrag u Jugoslaviju, gde sam se u Beogradu prijavio ministarstvu narodnog zdravlja, odakle sam upućen na staž u Okružnu bolnicu u Skoplju.Dok sam završavao staž, početkom 1923g. došao je meni moj drug Moni Levi, pa mi bez mnogo pričanja ponudi svoju sestričinu Matušku, ćerku Hajima Varona iz Niša, za ženu. Ja bez mnogo razmišljanja verim svoju buduću saputnicu Matušku.

Matuška i Avram Nisim

Kako smo bili odlučili, venčali smo se 25.juna. 1923g. Svadba je bila veličanstvena, odvezli smo se elegantnim fijakerom, oko 10 sati pre podne iz stana mladinog oca, Hajima Varona, a vratili smo se, posle venčanja u stan moje sestre Rebeke Mandil, gde smo primali čestitanja od mnogobrojnih rodjaka i prijatelja.
Posle toga smo, po utvrdjenom planu, ispraćeni do železničke stanice na svadbeni put do Beograda, pa odatle dalje .

Jedno predveče krajem septembra, u Skoplju, odemo Matuška i ja, na pivo kod "Srpskog kralja", pa primetimo za jednim dugim stolom, levo od ulaza velikodostojnike tadašnje Vardarske banovine. Ne prodje dugo, pa prilazi našem stolu sopstvenik "Srpskog kralja", pa mi kaže, da ga je poslao ministar Uzunović da zamoli gospodina doktora, da predje sa gospodjom za njihov sto, preko puta. Kad sam sa Matuškom prišao njihovom stolu, ustao je ministar, poljubio Matuški ruku a mene zagrlio i kliknuo: " Zar si ti moj Avrame u Skoplju ?". Posadio je Matušku pored banovice, a mene izmedju bana i sebe, pa je počeo nadugačko da me hvali, pričajući o mojoj prošlosti kao omladinca : "Ne znate vi ko je naš Avram, on je bio medju prvima Djačke čete niške gimnazije prilikom aneksije Bosne i Hercegovine, pa je za vreme rata prekinuo studije, pa došao dobrovoljno da leči naše ranjenike i bolesnike. Na početku Prvog svetskog rata ponovo je, kao lekarski pomoćnik, lečio ranjenike i bolesnike od pegavog tifusa. Ne znate kakvog ste sugradjanina dobili u Skoplju. Niš žali što nas naš Avram napušta, ali se teši time što Avram postaje gradjanin Dušanovog Skoplja."

U medjuvremenu porodila se moja ženica, te ja 19.februara 1924g. postanem tata male Šarike.
Na moj rodjendan, 19.decembra 1926g. , rodio nam se sin Nisim-Nidža. Porodjaj je tekao bez poteškoća , te smo odmah počeli sa pripremama za Brit mila (obrezivanje). Život je dalje tekao svojim tokom, dok me moja bolja polovina jednog dana proleća 1931g., nije obradovala novošću da ćemo izgleda u novoj kući dobiti još jednog člana porodice.. I 25.januara 1932g. podari nam moja ženica jednu malu slatku živu lutkicu, malu Nili.

Odlikovanja koja je dr Avram Nisim dobio za života.
Tu su Orden Svetog Save, Orden Srpske krune I reda i drugi

Ovo je deo iz autobiografije Dr.Avrama Nisima, poklon Jasni Ćirić od Nisima Nisima (sina Dr.A.Nisima).

8.2.4..Julijana Hajon - Ćirić

Rođena je 1. juna 1920 godine u Zvorniku od oca Arona Hajona i majke Sofije, rođene Blam. Imaala je četvoro braće i sestru. Sa roditeljima se krila pod tuđim imenom u Nišu sve do oslobođenja, gde je ostala do kraja života. Udata za Ratomira Ćirića, živela je sa njim 32 godine u srećnom brau do njegove smrti 1980. godine. U tom braku rodila je dvoje dece, Emila i Jasnu. Umrla je 1998. godine u Nišu.

Jedan od poslednjih snimaka Julijane Ćirić

Ovo je njena priča.

Moj otac Aron Hajon rođen je u Kozluku 1884. godine, a majka Sofija Blam u Zvorniku 1889. godine.. Venčali su se , po jevrejskom zakonu, 1910. godine, u sinagogi u Zvorniku i u braku izrodili šestoro dece: Henriha, Braca, Emila, Izidora, Matildu i mene - Julijanu.

Aron Hajon je u Zvorniku bio trgovac, zatim je držao kafanu u kojoj nije prodavao alkohol i Jevrejima izdavao sobe. Sa porodicom prelazi da živi u Beogradu 1939. godine gde je držao kafanu '' Složna braća'' u Njegoševoj ulici.

Aronova i Sofijina deca, Henrih i Braco su umrli još kao mali, dok je ostatak porodice živeo srećno u Beogradu sve do 6. aprila 1941. godine. Počeo je Drugi svetski rat. Našu porodicu nije mimoišla tragična sudbina miliona Jevreja, stradalih u vreme nacizma. Emil i Isidor ubijeni su kod Šapca 14. januara 1942. godine, grob im se ne zna. Ostali članovi porodice ubijeni su u Jasenovcu, Đurincima, na Sajmištu, tako da se ni celim porodicama grob ne zna.

Međutim , život ponekad zna da bude poput lutrije, te naša četvoročlana porodica Hajon – Aron, Sofija, Matilda i Julijana uspevamo da izbegnemo tragičnu sudbinu.

Rat nas je zatekao u Beogradu, nakon čega slede bežanja i skrivanja – počev od Višnjičice kod Beograda, zatim Kozluka, Zvornika i Loznice. Krajem prve godine rata, od 1.- 15. septembra 1941. godine sledi povratak u Beograd. Međutim , već 15. decembra te godine svim beogradskim Jevrejima svim beogradskim Jevrejima stiže poziv da se s k ljučevima od stana, u roku od 24 časa, jave Komandi u Palmotićevoj ulici radi odlaska u logor. Od oko 12000 beogradskih Jevreja pozivu se odazvalo zajedno sa ženama, decom i starima iz banata njih preko devet hiljada – ostali su već bili poslati u logore ili su uspeli da pobegnu iz Beograda.

Naša porodica se pozivu nije odazvala, pa krećemo u novo bežanje ali ovog puta ka Nišu. Tamo nikoga nismo poznavali. Krenuli smo u toku noći vozom , sa samo jednim rancem stvari, kao da smo srpske izbeglice iz Bosne. Otac, majka i ja smo u Nišu našli privatan smeštaj uz lažne legitimacije na imena Aca, Dara i Mirjana Marković.

Moja sestra Matilda i naša sestra od tetke Olga Blam, krile su se u Nišu takođe sa lažnim dokumentima na imena Milena i Olga Blažić. Međutim, bile su otkrivene. Beogradska policija je poslala poternicu niškoj policijij da uhvate te dve Jevrejke i da ih stražarno sprovedu do Beograda. Vest je stigla do njih pre policije i one su uspele da pobegnu iz Niša.

Naša porodica Marković , tj. Hajon, živela je u Nišu od 15. decembra 1941. godine do 19. februara 1945. godine neotkrivena od Nemaca i domaćih izdajnika. Ali, te četiri godine karakteriše samo jedna reč – strah. To da smo Jevreji nije smeo niko da sazna , jer su nam od toga zavisili životi. Prolazila sam mnoga legitimisanja , racije, odvođenja u policiju. Trebalo je sve to preživeti i ostati priseban. Sakrivali smo vešto svoj identitet i prošli mnoge nedaće. Desilo se da oca Arona u Nišu prepozna sreski upravnik iz Zvornika ali ga je on ubedio da je – Aca Marković.

A šta reći o situaciji kada nas je komšinica zamolila da pomognemo oko pripreme za slavu. Dara je dobila zadatak da ispeče slavski kolač, a ja da služim na slavi. Strah je učinio svoje – Jevrejka Sofija je ispekla lep slavski kolač, a ja sam lepo posluživala na slavi. Uzgred sam samo dobila komšijski komentar da često i mnogo perem ruke " kao Jevrejka", a i gospođa Dara se nekako čudno krstila. Međutim, jedna smo od retkih jevrejskih porodica koja nije potkazana i uhvaćena. U Nišu smo preživeli rat sve vreme krijući se pod lažnim srpskim imenima.

Mirjana Marković, tj. ja Julijana Hajon, radila sam u to ratno vreme u štampariji " Car Konstantin". Tada se , kako to u životu često biva, rodila ljubav izmedju mene i tadašnjeg šefa štamparije Ratomira Ćirića. Tajna je morala i tada da se čuva, pa i kada je ljubav u pitanju; otkrivena je tek pred naše venčanje 1948. godine. Tajna da je

pod imenom Mirjane Marković u stvari Julijana Hajon, bila je stvarno dugo skrivana, ali ta tajna nije ništa izmenila u našoj međusobnoj ljubavi. To su potvrdile i njegove reči da njemu u braku neće smetati to što sam ja Jevrejka a tajnu je, zbog moje riđe kose i pega, možda i ranije otkrio.

Na slici porodica Hajon – Sofija, Julijana i Aron Hajon

Život je nekome u toku rata ispričao drugačiju priču, našoj porodici Hajon je ova priča i dugo skrivana tajna donela – život i spas. Moj otac Aron umire u Nišu 1967. godine, a majka Sofija 1973. godine, takođe u Nišu.

Porodice Blagojević i Stevanović iz Beograda, koje su za vreme rata lažno svedočile da je porodica Hajon u stvari Marković, tj. da su Srbi iz Bosne, proglašene su od države Izrael za Pravednike i nagrađene medaljom Pravednika.

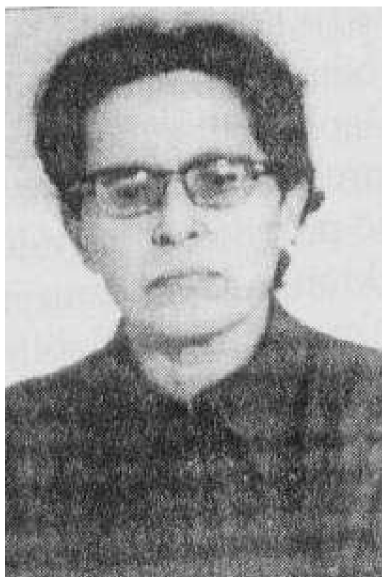
Matilda Hajon i Olga Blam su takođe preživele rat i još uvek su žive./2004g./

Sećanje Julijane Hajon - Ćirić

Snimak porodice Hajon iz 1954. godine

8.2.5. Eva Levi- Jovović

Eva Levi – Jovović je rođena 25.januara 1924. u Žablju u Bačkoj od oca dr Julija (1884.), advokata koji je ubijen u raciji u Bečeju i majke Rize Levi, rođene Gutman (1896.) stradaloj u Birkenau, sa majkom je stradala i Evina sestra Vera (1930.) . U holokaustu je Eva izgubila dvadeset članova najuže rodbine. Medicinski fakultet završila je u Zagrebu maja 1951. godine i odmah započela sa specijalizacijom bakteriologije na Higijenskom institutu Srbije. Za docenta na predmetu Mikrobiologija sa parazitologijom Mediocinskog fakulteta u Nišu izabrana je 1961. godine gde je sve do penzionisanja radila na katedri za mikrobiologiju i parazitologiju. Član je Akademije medicinskih nauka Srpskog lekarskog društva. Udala se 1958. godine za Ivana Jovovića , pravnika, sa kojim je 1961. godine dobila sina Dragišu. Živi u Nišu.

Ovo je njena priča:

Moj otac je bio najstariji među sedmoro dece seoskog trgovca u Gospođincima, mestu na nekih dvadesetak kilometara od Novog Sada. Maturirao je 1904. godine i upisao studije prava u Pešti a nastavio ih i završio u Koložvaru, današnjem Klužu u Rumuniji. Položivši advokatski ispit 1913. godine otvorio je advokatsku radnju u Žablju ali je već 1914. godine mobilisan u austrougarsku vojsku i poslat na ruski front. U borbama kod Pšemisla 1915. godine pao je u rusko zarobljeništvo. Posle dva neuspela bekstva, prebačen je u azijski deo Rusije (Krasnojarsk) a nakog toga i u Sibir. Tek 1921. godine vratio se iz Vladivostoka u Žabalj i tu oženio već naredne 1922. godine mojom majkom Rizom Gutman. U porodici se živelo skromno, ponekad i na ivici bede. Osnovnu školu završila sam u Žablju, prva dva

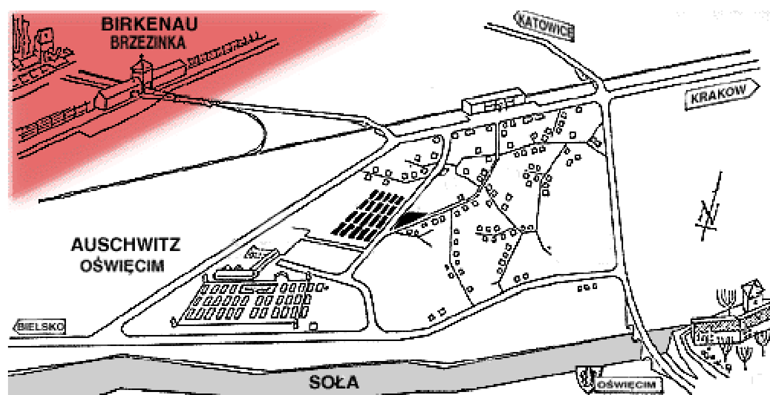
razreda gimnazije, polažući privatno, u Bečeju. Nakon što je i moja mlađa sestra Vera upisala osnovnu školu u Bečeju, prešli smo 1936. godine u Bečej u kome se sve više govorilo o teškom položaju Jevreja u Nemačkoj. O tome sam čula od majčinih rođaka koji su, bežeći iz Hamburga, pričali o šikaniranjima kroz koja su prošli u Nemačkoj. Pomislila sam kako smo srećni jer nikakve antisemitske ispade u mnogonacionalnoj Vojvodini nismo doživeli.

Okupacija nas je zatekla u Bečeju u koji su mađarske trupe umarširale 10 aprila 1941. godine . Očevu nadu u mađarsku pravnu državu ubrzo su raspršili sami Mađari zabranivši mu, kao Jevrejinu, svaki dalji advokatski rad. Iako mu je bilo skoro 57. godina, odveden je na prisilni rad sa koga je, nakon nekoliko dana maltretiranja, pušten. Da bismo preživeli, počeo je da daje časove slabijim đacima gimnazije, naročito iz latinskog jezika, jer su gimnazije pod mašarskom okupacijom bile klasične gimnazije sa latinskim jezikom kao jednim od glavnijih predmeta.

Otac je odveden 10. januara 1942. godine , kada je u Bečeju počela Racija, akcija koju su mađarski fašisti sproveli kao meru za uništavanje Šajkaškog partizanskog odreda, ali i kao opštu meru protiv Srba i Jevreja. Posle zverskog mučenja , tela nekoliko stotina ljudi, žena i dece bacana su pod led koji se na – 40C uhvatio kod ustave gde se kanal Dunav – Tisa spaja sa rekom.

Majka, sestra i ja smo preživele Raciju ali sam ja morala da preuzmem očeve obaveze oko podučavanja učenika jer su uslovi za život postali nemogući. Uz razna, manja i veća šikaniranja, završila sam 8. razred gimnazije i položila maturu juna 1942. godine. Nastavila sam sa davanjem časova u relativno mirnom periodu do marta 1944. godine kada smo na svim stražarskim mestima primetili da pored mađarskog vojnika stoji i nemački pod punom ratnom opremom. Relativno tolerantnu mađarsku vladu zamenila je vlada ultra-desničara srelaca krstaša ("njilaši") od kojih se ništa dobro nije moglo da očekuje. Početkom aprila 1944. godine posetio nas je gospodin Varga, čovek koji se oko 1942. godine doselio iz Sarajeva u Bečej, nadajući se da će mu pod mađarima biti bolje. Njegovog sina sam podučavala godinu dana ranije i spasla ga da ne padne godinu. Tada , aprila 1944. godine , gospodin Varga je, znajući šta se sprema Jevrejima, ponudio majci i meni da sestru povede u Vrbas, kao tobože svoju rođaku što je sestra odlučno odbila-želja da budemo zajedno bila je veća od svega. Ni danas ne mogu da oprostim sebi što je nisam naterala da pođe sa gospodinom Vargom, tim pre što je od tog razgovora do konačnog oslobođenja Banata prošlo šest – sedam meseci.

Nemci su, uz pomoć " njilaša" za samo mesec dana pokupili sve Jevreje koji su preživeli Raciju. Transportovani smo u sinagogu u Segedinu, a potom u dvorište i magacine neke fabrike u Baji da bismo 29.maja 1944. godine stigli u Aušvic. Tu je Mengele odmah izdvojio majku i sestru (koja je 21. maja napunila 14 godina) za gasnu komoru, a ja sam , kao sposobna za rad, smeštena u Brežinku (Birkenau).

mapa logora Aušvic i Birkenau (stanje iz 1945.)

Ni danas mi nije jasno čemu su Nemcima bile potrebne bezočne laži kojima su nas obasipali od samog dolaska.Tako su nam govorili da ne nosimo svoje kofere već da napišemo na njima svoja imena i adrese kako bi, navodno, mogli da ih pošalju našim kućama. Kada bi ih posle prve selekcije pitali kada ćemo da se vidimo sa našima dobijali smo odgovore tipa '' još večeras'' – što se, naravno, nikada nije dogodilo.

Kao što nisam mogla da shvatim laži Nemaca, tako nisam mogla da razumem bezobzirnost starijih logorašica – ovde najpre mislim na Jevrejke koje su često bile starešine bloka. Jednom prilikom je odgovor na ovakvo pitanje došao od Marike, starešine bloka, Jevrejke iz Češke. Rekla je: '' Vi ste poslednje dve godine spavale na perjanim jastucima, a ja sam se mučila u Aušvicu''.

Oswiecim 1945. godine

Do oktobra 1944. godine, dok me je držala snaga i volja za životom, držala sam se dosta dobro. Nastupanjem kišnog vremena počela sam naglo da slabim i slabije se krećem. Kada više nisam mogla da se držim na nogama, a pošto su selekcije i odvođenja u gasnu komoru prestali , obzirom da su Nemci razorili postrojenja da bi uništili tragove svojih zverstava, javila sam se 8. decembra u logorsku bolnicu. Kada sam videla prvog Crvenoarmejca, 27. januara 1945. godine, bila sam u takvom stanju da su hteli da me fotografišu kao primer živog kostura.

Transport za povratak kući krenuo je tek marta da bih , preko Čehoslovačke, Rumunije i Banata, stigla kući sredinom maja. Rat je bio završen, ja ponovo u Bečeju, bez ikog svog.

Priču Eve Levi –Jovović iz knjige ,,Mi smo preživeli 2 ,, - priredio N. Ozimić

8.2.6. Piroška Perinović

Piroška Šenbrun je rođena 27. septembra 1927. godine u Bačkom Petrovcu , u porodici Lasla Šenbruna i Eme , rođene Kraus. Pored roditelja , imala je dve sestre – Rožiku i Malvinu kao i brata Imrea. Izuzev Piroške, niko od ukućena nije preživeo holokaust. Posle rata radila je u Duvanskoj industriji u Nišu gde se udala i dobila dvoje dece , sina Mirka i kćer Branislavu od kojih ima tri unuke.

Ovo je njena priča:

Odmah po kapitulaciji Kraljevine Jugoslavije 1941. godine pohapšeni su svi Jevreji u Bačkom Petrovcu, dvadeset i dve porodice, a jevrejske kuće bile su blokirane. Okupatori su izvršili prozivku članova porodica a zatim je naređeno da spakujemo najosnovnije stvari i pojavimo se na unapred određenim sabirnim punktovima gde su nas već čekali kamioni. Transportovali su nas na aerodrom u Novom Sadu gde smo, smešteni u vojnim kasarnama,bili skoro mesec dana da bi nas potom prebacili u Pustaru, u Begeč, smestivši nas u sušare, šupe i štale. Kada je Nemačka napala Sovjetski Savez, Mađari su odveli mog oca u mesto Bilke odakle se nikada nije vratio. U sabirnom centru u Begeču ostali smo do septembra 1941. godine.

Potom smo prebačeni u veliki logor u Šarvaru (Mađarska) gde se nalazio i veliki broj Srba iz Vojvodine. Smešteni smo u magacine, koji su bili višespratni, i sušare. Ležali smo uglavnom na patosu na malo slame: kada smo kasnije dobili trospratne krevete , uslovi života se nisu bitnije promenili a najgore je bilo zimi. Sve mlađe žene su radile u fabrikama, kopale su kanale, gradile puteve a ja, kao maloletna, nisam odlazila na rad. Tako je bilo sve do 1944. godine kada smo prebačeni u Baju koja je bila sabirni centar u Mađarskoj za Jevreje. Tu smo ostali dve nedelje a onda su nas , krajem aprila 1944. godine, preuzeli Nemci.

Jednog jutra potrpali su nas u stočne vagone i nekud smo krenuli. Gušili smo se u vagonima bez vode i vazduha, kao i zbog smrada jer nas danima nisu puštali iz voza, a uz to su bolesni često povraćali. Kada se voz konačno

zaustavio i vagoni otvoreni, pohrlili smo napolje. Bili smo kao ošamućeni, teturali se pored šina dok su oko nas stajali esesovci sa uperenim puškama. Bila je to železnička stanica Viner Nojštat (Wiener Neustadt) u Austriji. Tu su izvršili odvajanje muškaraca od žena, pa su odveli i mog ujaka. Kada je počeo da pada mrak, ponovo su nas nagurali u vagone, pozatvarali i voz je krenuo.

Birkenau

Do zloglasnog Aušvica (Oswiezcim) putovali smo četiri dana. Naš voz se zaustavio tek na glavnoj rampi u Birkenauu, naspram širokog puta koji prolazi između muškog i ženskog '' B'' sabirnog logora i deli kompleks K1 Birkenau. Na logorskoj rampi nas je dočekao doktor Mengele i odmah započeo ''selekciju'' transporta na tri grupe – kako smo silazili iz vagona, postrojavali su nas u stroj po petoro. Mengele je odvajao ljude po svojim kriterijumima. U stroj nesposobnih za rad uputio je sve moje osim mene , a među njima su bili moja maćeha, dve sestre i brat. Pošla sam i ja za njima i rekla :'' Hoću sa bratom i majkom''. On me je dohvatio za rame, snažno ošamario i oštro viknuo : ''Moraš da radiš, a posle ćeš se naći sa njima!'' Zatim je nastavio da nas razdvaja. U sposobne za rad izdvojene su i dve moje tetke – starija Giza, udata Lisov, i mlađa Olga Kraus, kasnije udata Mijajlović.

Glavni ulaz u Birkenau
(snimak iz 1945. godine)

Kada smo ušle u logor, oduzeli su nam sve stvari i odeću, gole nas sproveli u kupatilo, tu nas ošišali a posle kupanja dali nam neke rite od odeće. Smeštena sam u ženski sabirni logor ''B'', u barake sa trospratnim krevetima. Sredinom barake bili su ozidani '' grejni tuneli'' na kraju kojih je, u jednom i drugom čelu barake, bio izveden zidani dimnjak. Na tim zidanicama se nikada nismo ogrejali jer ih nikada nisu ni ložili. Ležale smo na betonskom podu, a prostor koji su zauzimali polomljeni kreveti bio je blatnjav i mokar usled prokišnjavanja baraka. Na kraju svake sobe postojala je soba odeljena od nas, u kojoj su boravile starešine bloka i kapoi koje su nas neprekidno tukle. Već posle četiri dana osetila sam kako tuku kada sam pitala za svoje. Uz udarac, dobila sam odgovor :'' Oni su gde i svi – u krematorijumu.'' Nisam shvatila pa sam pitala tetke za objašnjenje i teško sam mogla da shvatim da više nemam ni maćehu Ilonku, ni sestre Rožiku i Malvinu, ni brata Imrea. Najmlađa Malvina je imala samo četiri godine.

U logoru su bili teški uslovi za život jer je pored smeštaja i hrana bila nikakva: bila je dozirana za umiranje , a ne za život. Doživela sam i ono što su kasnije , posle rata, nazvali vivo – eksperimentima doktora Mengelea. Dobila sam injekciju u nadlakticu ispod ramena, ruka mi je otekla, a iz uboda je počela da curi žućkasta sukrvičava tečnost. Ubrzo sam dobila temperaturu i groznicu i samo zahvaljujući preduzimljivosti starije tetke uspelo mi je da prebrodim krizu i ostanem živa. Naime, tetka je prebačena u kuhinju a zahvaljujući njenoj upornosti i hrabrosti, tamo sam prebačena i ja. Uvrštene smo u radnu komandu, u kuhinju: ljuštile smo krompir, a svaka je morala da za dvanaest sati očisti sto kilograma krompira. U kuhinji smo ostale šest i po meseci, do 18. decembra 1944. godine, neprestano izložene batinama . Već od decembra 1944. godine sve bližem i češće se čula tutnjava topova, nadletali su avioni, bombardovali su naselja i fabrike i bacali letke. Mene i moje dve tetke ukrcali su u poslednji transport i evakuisane smo sa još stotinu žena.. Posle tri dana smo istovarene u Vandsdorfu, 150 kilometara od Lajpciga. Od železničke stanice sproveli su nas pešice do mesta Georgental, gde je formiran novi logor, a ja i moje tetke smo ponovo raspoređene u kuhinju dok su drugi zatvorenici raspoređeni na rad u fabrici aviona..

U Georgentalu smo ostale do 1. maja 1945. godine kada smo noću pobegle. Uspele smo zahvaljujući hauzerki Maji iz Georgentala i jednom stražaru folksdojčeru koji je presekao žičanu ogradu i dozvolio da pobegnemo. Stražar nas je posavetovao da se odmah umešamo u masu civila koji beže pred Rusima kako ne bi bile prepoznate. I zaista, kada je svanulo mi smo se nalazile u masi izbeglica.

Posle nekoliko dana pešačenja prema Lajpcigu priključile smo se grupi jugoslovenskih ratnih zarobljenika kojih je bilo više od dvadeset . Od napornog hoda, stopala su mi bila u ranama, pa mi je jedan sovjetski vojnik, koji je sprovodio nemačke zarobljenike, dao čizme. Tada smo bile na desetak kilometara od Lajpciga. Sa sovjetskom vojskom stigle smo od Lajpciga do Drezdena, iz Drezdena su nas uputili Češku, pa smo put nastavile preko Mađarske. Jugoslovensku granicu smo prešle kod Subotice a krajem juna 1945. godine stigle smo u Bački Petrovac.

Kuću smo zatekle pustu. Od nje su ostali samo goli zidovi, nije bilo ni vrata ni prozora, umesto krova zjapila je rupa, a oko kuće – korov.Stajala sam i plakala gledajući ono što je nekad bio moj dom. Kada je čuo da smo stigle, tadašnji predsednik opštine poslao je miliciju da nas odvede i smesti u bolnicu na oporavak. Iz bolnice smo otišle u Sentu, gde sam imala tetku, i više nikada se nisam vratila u Bački Petrovac. Započela sam novi život.

Udala sam se 1957 godine i od tada živim u Nišu. Radila sam 16 godina i zbog bolesti otišla u prevremenu penziju 1981. godine. Sada živim sa ćerkom Branislavom i unukom Olgom. Moj sin Mirko živi odvojeno sa svojom porodicom : ženom Ljiljanom, ćerkama Anitom i Tijanom. Imam i praunuće, malenu Milju od dve godine.

To je moja priča. Jedina želja mi je da više nikada ne bude ovakvih priča.

8.2.7. Eduard - Edo Šajer

Edo Šajer

Eduard – Edo Šajer je rođen 13. aprila 1922. godine u Avtovcu kod Gacka, od oca Adolfa i majke Hermine koja je ubijena u Jasenovcu 1942. godine. Imao je braću Morisa (1914) koji je bio u Jasenovcu od 16. novembra 1941. godine do 1945. kada je ubijen, Manciku (1909) ubijenu u Jasenovcu 1942. godine, Reginu (1915) ubijenu u Jasenovcu 1942., Alberta (1924) ubijenog u Jasenovcu 1942. i Viljema koji je bio u nemačkom zarobljeništvu od 1941.- 1945. godine a umro je 1953. godine. Strinu Ede Šajera i njenog sina ubili su Nemci u Čačku 1941. godine. Od oslobođenja do svog penzionisanja službovao je kao oficir u JNA . Sada živi kao

penzioner u Nišu sa suprugom Milevom, rođenom Radonjić. Imaju dve ćerke: Gordanu (45) i Herminu (37) i od njih četiri unuke.

Ovo je njegova priča:

Imao sam devetnaest godina kada je kapitulirala Kraljevina jugoslavija i okupirale je snage Trećeg Rajha. Uhapšen sam u Sarajevu , sredinom 1941. godine, i to ne zbog jevrejskog porekla već zbog činjenice da sam pripadao grupi ljudi iz Ujedinjenog radničkog saveza i članovima SKOJ –a koji su se pripremali za odlazak u Romanijski partizanski odred. Odmah smo provaljeni i uhapšeni i 16. novembra 1941. godine prebačeni u Jasenovac. Ono što sam video i doživeo u Jasenovcu ravno je zvertvu. To što je rađeno logorašima bilo je i više od zverstva.

Kada smo pripremali proboj, jedino što smo imali kao imperativ bilo je da , od svih nas, makr pet preživi kako bi mogli da pričaju svetu ono što se zaista događalo u najstrašnijem od svih logora na teritoriji bivše Kraljevine Jugoslavije. Jer, ustaše su se pred kraj rata trudile da sve što više zataškaju, da uklanjaju tragove i grobove. A zverstava je bilo. Kao danas sećam se jedne situacije kada su nam naredili da počistimo neke vagone kojima su dovoženi ili odvoženi logoraši. U nekim krpama teretnog vagona našao sam živu bebu koja nije mogla biti starija od pet-šest meseci. Ustaša mi ga je oteo iz ruku, uhvatio za nogu i kao mačku nekoliko puta tresnuo o vagon i – gotovo ! Mlađeg brata Alberta ubili su na moje oči maljem 1942. godine . U logoru sam saznao da su mi ubili majku i ostale iz najuže porodice.

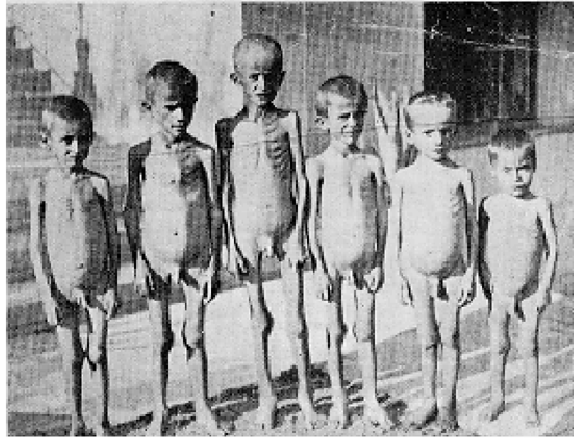
Neprestano smo planirali bekstvo iz logora potpuno svesni da smo goloruki i da je mala verovatnoća da iko preživi. U to vreme i smrt je bila milija od života punog neizvesnosti prilikom sve češćih ustaških nastupa[10]. Prilikom proboja 22. aprila 1945. godine teško je ranjen moj stariji brat Moris koji je uspeo samo da vikne : '' Bježi, ja sam gotov!'' Moj zadatak je bio da presečem telefonsku vezu sa logorom što sam, na svu sreću, uspeo da učinim. To je onemogućilo ustaše da jave o našem bekstvu i da dovedu pojačanja.

Da nisam uspeo to da uradim sve bi nas pohvatali i pobili po okolini koju smo slabo poznavali -- ja sam, recimo, čak sedam puta preplivao istu reku Strug! Kada smo se rasturili po grupama, ja sam ostao sa još tri logoraša. Dva dana smo jeli lišće a trećeg nabasali na čoveka koji je bio zadužen da potraži preživele logoraše jer su partizani saznali za naš proboj. Nekoliko dana proveli smo u jednoj zemunici a onda dočekali partizane koji su osvojili to područje. Tada sam stupio u 5. brigadu 24. srpske divizije. Iako smo hranu prosto jeli očima, nisu nam odmah dali kako ne bismo, posle tolikog gladovanja, '' pocrkali od hrane''. Sa partizanima sam učestvovao u završnim operacijama za oslobođenje zemlje sve do oslobođenja Slovenije.

Od nas 1100 golorukih logoraša koji smo krenuli na logorske žice i ustaške kuršume tog 22. aprila 1945. godine , preživelo je tek nas osamdesetak.

[10] Pod pojmom '' nastup'' podrazumevale su se igre biranja logoraša za klanje, spaljivanje ili ubijanje na najzverskiji način. Prim.aut.

Tada sam čuo i prvu sumnju – kako si baš ti ostao živ ? Dugo sam se od ove vrste nepoverenja branio ćutanjem - sve do danas.[11]

Preživeli su Jasenovac

9.

[11] Tekst o Eduardu – Edi Šajeru rađen na osnovu intervjua sa njim u kojem on ističe da je ponovo progovorio o ustaškim zverstvima u Jasenovcu sluteći (s pravom, ispostavilo se) da će se situacija ponoviti (videti M. Doderović , *Kad je smrt bila milija od života*, Narodne novine, Niš, 7.-8. septembar 1991., 12)

DODATAK

Dodatak I

Spisak trajno nastanjenih Jevreja u Nišu 1916. godine

	Ime i prezime	Starost i zanimanje
01.	Moše Abenšoam	40 živopisac
02.	Moše Haravon	46 nadničar
03.	Avram Josef Lazar	48 nadničar
04.	Jakov Abenšoam	43 nadničar
05.	Isak Nahmijas	66 trgovac
06.	Josef Nahmijas	31 trgovac
07.	Isak Adanja	64 trgovac
08.	Jakov Kario	57 trgovac
09.	Isak Kario	32 trgovac
10.	Josef Kario	27 trgovac
11.	Leon Varon	48 trgovac
12.	Meir H. Levi	55 trgovac
13.	Leon Hajim Levi	53 trgovac
14.	Šlomo Bukiš	76 trgovac
15.	Ašer Mandil	65 trgovac
16.	Moše Gedalja	62 trgovac
17.	Sabitaj Tuvi	60 trgovac
18	Solomon Levi	44 trgovac
19.	.Samuel B.Jakov	70trgovac
20.	Meir S. Levi	68 trgovac
21.	David M. Levi	30 obućar
22.	Hajim Juda Kario	65 nadničar
23.	Avram Alkalaj	50 nadničar
24.	Markus Mandil	65 trgovac
25.	Jakov Alkalaj	58 nadničar
26.	Moše I.Alkalaj	22 trgovac
27.	Isak S. Mandil	58 nadničar
28.	Moreno AŠer Mandil	42 trgovac
29.	Hajim Isak Mandil	75 opančar
30.	Mordehaj H. Mandil	23 trgovac
31.	Isak Josef Levi	63 rabin
32	Benjamin Isak Levi	28 krojač
33.	Jakov Isak Levi	23 pomoćnik u radnji
34.	Aron Alfandari	51 obućar

35.	Rafael Hason	70 opančar
36.	Samuel R. Hason	20 nema podatka
37.	Leon Abenšoam	54 trgovac
38.	Avram Mandil	32 krojač
39.	Čelebon Beraha	40 nadničar
40.	Persijado Gedalja	64 trgovac
41.	David I.Alkalaj	30 krojač
42.	Avram Bukiš Geršon	25 trgovac
43.	Leon Ašer Mandil	34trgovac
44.	Lazar Konfino	31 obućar
45.	Jakov Konfino	30 ekspediter
46.	Isak G. Levi	51 trgovac
47.	Nisim I. Levi	18 učenik
48.	.Samuil B. Nisim	19 sprema se za trgovca
49.	Hajim N. Hazan	32 bez podatka
50.	Rahamim Mandil	58 nadničar
51.	Isak Rahamim Mandil	24fotograf
52.	Josef Rahamim Mandil	28 pomoćnik trgovca
53.	Moša Mordehaj Konfino	18 učenik
54.	Bohor S.Nahmijas	17 učenik
55.	Isak M.Nahmijas	16 učenik
56.	Šaul Čelebonov	17 učenik
57.	Moša Konforti	70 trgovac
58.	Jakov R. Abenšoam	45trgovac
59.	Bencion N. Hazan	36 mehaničar
60.	Samuel N. Hazan	27 trgovac
61.	Jakov Š. Mandil	35 trgovac
62.	Josif G. Isak	28 trgovac
63.	Geršon B.Isak	65 bakalin
64.	Kalef B. David	70 nadničar
65.	Binja B. Samuel	81 grobar
66.	Aron S. Levi	70mutavdžija
67.	David Eškenazi	55 nadničar
68.	Menahem D. Eškenazi	18 učenik
69.	Marko Alkalaj	45 opančar
70.	Leon Eškenazi	66 prodavac
71.	Mordehaj A. Mandil	73 prodavac
72.	Moreno S.Mandil	20 sitničar
73.	Benko S. Mandil	17 sitničar
74.	Rahamim J. Levi	17 pečatar
75.	Nisim Mevorah	26 nadničar
76.	Meir Koen	17 nadničar
77.	Menahem Hazan	75 saraf

78.	Leon M.Hazan	42 saraf
79.	Hajim M. Hazan	54 saraf
80.	Moše Šaban	45 rabin
81.	Solomon Šaban	16 pomoćnik
82.	Meir B. Benjamin	31 nadničar
83.	Izrael Hazan	50 trgovac
84.	Benjamin M.Benjamin	- šnajderkrojač
85.	Solomon S. Levi	56 nadničar
86.	Avram S. Levi	19 nadničar
87.	David Nahmijas	66 trgovac
88.	Josef Nahmijas	27 šnajder
89.	Avram Nahmijas	17 učenik
90.	Isak M. Mandil	42 trgovac
91.	Meir Alkalaj	60 trgovac
92.	David Alkalaj	31 obućar u vojnoj radionici
93.	Avram Alkalaj	29 pomoćnik
94.	Sabitaj Almozlino	45 šivač
95.	Bencion Almozlino	42 šivač
96.	Jehošua M. Mandil	27 trgovac
97.	Avram B. Konfino	25 -
98.	Isak B. Aron	64 trgovac
99.	Isak Altarac	46 starinar
100.	Mordehaj B. Samuel	60 nadničar
101.	Simon Albala	41 trgovac
102.	Biti Albala	53 trgovac
103.	Jakov Benvenisti	55 kafedžija
104.	Sabitaj Š. Mandil	41 šivač
105.	Jakov Danon	46 putnik
106.	Rafael Pinto	52 kafedžija
107.	Josif Pardo	61 trgovac
108.	Avram I. Albahari	53 kafedžija
109.	Ignjat Frajdenfeld	58 trgovac
110.	Binja Nahum	56 trgovac
111.	Bencion M. Bencion	42 trgovac
112.	Zdravko Moše	61 trgovac
113.	Jakov Z. Levi	58 nadničar
114.	Zaharija Levi	18 nadničar
115.	Hajim Pijade	32 nadničar
116.	Isak Koen	62 kafedžija
117.	Angel Demajo	16trgovački službenik
118.	Nisim B.Moše	53 šivar
119.	Rafael B. Jakov	34 trgovac

120.	.Nisim I. Mandil	- nadničar
121.	David N. Mandil	19 trgovački pomoćnik
122.	Bohor Daniti	70prosjak
123.	Bukus Jomotov	53 nadničar
124.	Daniel Zunana	53 nadničar

Dodatak II

Spisak trajno nastanjenih Jevreja u Nišu maja 1941. godine

R.broj	Prezime i ime	Godina rođenja	Zanimanje	Adresa stanovanja
1.	Abenšoam Bora	1900.	trgovac	Skopljanska 1
2.	Abenšoam	1910.	domaćica	Skopljanska 1
3	Abenšoam Jeuda	1935.	dete	Skopljanska 1
4.	Abenšoam David	1870.	bez zanimanja	Kneginje Ljubice 10
5.	Abenšoan	1886.	domaćica	Kneginje Ljubice 10
6.	Abenšoam Jakov	1874.	bez zanimanja	Skopljanska 1
7.	Abenšoam Edija	1908.	bez zanimanja	Kneginje Ljubice 10
8.	Abenšoam Marko	1906.	rentijer	Kneginje Ljubice 10
9.	Abenšoam Buna	1912.	Domaćica	Kneginje Ljubice 10
10.	Abenšoam Rika	1934.	dete	Kneginje Ljubice

				10
11.	Abenšoam Delisija	1938.	dete	Kneginje Ljubice 10
12.	Abravanel Rena	1926.	domaćica	Kneginje Ljubice 10
13.	Abravanel Jeuda	1929.	učenica	Kneginje Ljubice 10
14.	Albahari Danilo	1870.	nepoznato	Mrnjavčevićeva 6
15..	Albahari Eliza	1876.	domaćica	Mrnjavčevićeva 6
16.	Albahari Berta	1907.	domaćica	Mrnjavčevićeva 6
17.	Albahari Danilo	1935.	dete	Mrnjavčevićeva 4
18.	Albahari Benjamin	1939.	dete	Mrnjavčevićeva 4
19.	Alkalaj Marko	1873	opančar	Carice Mare 7
20.	Alkalaj Oru	1873.	domaćica	Carice Mare 7
21.	Alkalaj Moša	1907	trg. pomoćnik	Carice Mare 7
22.	Alkalaj David	1887	krojač	Kej prestolonaslednika Petra 1
23.	Alkalaj Deška	1885	domaćica	Kej prestolonaslednika Petra 1
24.	Alkalaj Aron	1914	fotograf	Kej prestolonaslednika Petra 1
25.	Alkalaj Nisim .	1922	električar	Kej prestolonaslednika Petra 1
26.	Alkalaj Zimbul	1866.	domaćica	Davidova 3
27.	Alkalaj David	1881.	trgovac	Davidova 3
28.	Alkalaj Sofija	1896	domaćica	Davidova 3
29.	Alkalaj Estera	1918.	domaćica	Davidova 3
30.	Alkalaj Avram	1889	trgovac	Davidova 3
31.	Alkalaj Sara	1897	domaćica	Davidova 3
32.	Alkalaj A.Majir	1917.	trg.	Davidova 3

			pomoćnik	
33.	Alkalaj A.Jakov	1920.	učenik	Davidova 3
34.	Alkalaj Estera	1922	domaćica	Davidova 3
35.	Alkalaj A. Mazal	1926.	domaćica	Davidova 3
36.	Alkalaj Nisim	1930.	učenik	Davidova 3
37.	Alkalaj Avram	1870	trgovac	Davidova 3
38.	Alkalaj A.Bukas	1875	domaćica	Davidova 3
39.	Alkalaj Rahamin	?	trgovac	Vojvode Vuka 10
40.	Alkalaj Avram	1934.	dete	Vojvode Vuka 10
41.	Alkalaj Mordehaj	(1914)	inženjer	Trg Kralja Milana 15
42.	Alkalaj Samuilo	(1880)	amreldžija	Trg Kralja Milana 15
43.	Alkalaj Lenka	(1886)	domaćica	Trg Kralja Milana 15
44.	Alkalaj Rahela	(1934)	učenica	Trg Kralja Milana 15
45.	Alkalaj Zumbula	(1916)	domaćica	Trg Kralja Milana 15
46.	Alkalaj Vida	(1919)	domaćica	Trg Kralja Milana 15
47.	Alkalaj Marija	(1923)	domaćica	Trg Kralja Milana 15
48.	Albahari Danilo	(1870)	?	Mrnjavčevićeva 6
49.	Albahari Eliza	(1876)	domaćica	Mrnjavčevićeva 6
50.	Albahari Berta	(1907)	domaćica	Mrnjavčevićeva 4

51.	Albahari Danilo	(1935)	dete	Mrnjavčevićeva 4
52.	Albahari Benjamin	(1939)	dete	Mrnjavčevićeva 4
53.	Arijas Šimon	(1915)	geometar	nepoznato
54.	Baruh Adolf	(1905)	pečatorezac	Trg Kralja Aleksandra 14
55.	Baruh Marijeta	(1908)	domaćica	Trg Kralja Aleksandra 14
56.	Baruh Elija	(1938)	dete	Trg Kralja Aleksandra 14
57.	Baruh Rifka	(1915)	domaćica	Trg kneza Mihaila 4
58.	Baruh Haim	(1878)	?	Lešjaninova 33
59.	Baruh Regina	(1901)	domaćica	Lešjaninova 33
60.	Baruh Ilija	(1924)	instalater	Lešjaninova 33
61.	Baruh Regina	(1924)	domaćica	Lešjaninova 33
62.	Bejakov Perla	(1924)	?	Dobričina 1a
63.	Bejakov Pon	(1898)	?	Dobričina 1a.
64.	Ben-Avram Sara	(1865)	domaćica	Davidova 6
65.	Beraha Hana	(1922)	student	Džordža Vašingtona 6
66.	Beraha Moša	(1871)	sveštenik	Rajićeva 31
67.	Beraha Dona	(1877)	domaćica	Rajićeva 31
68.	Beraha Uriel	(1913)	pravnik	Rajićeva 31
69.	Beraha Ester	(1913)	domaćica	Masarikov Kej 13
70.	Beraha Isak	(1902)	trgovac	Skopljanska 1
71.	Beraha Marijana	(1917)	domaćica	Skopljanska 1

72.	Beraha Avram	(1936)	dete	Skopljanska 1
73.	Beraha Vinka	(1940)	dete	Skopljanska 1
74.	Beraha Leon	(1903)	geometar	Trg Kneza Mihaila 4
75.	Beraha Borivoje	(1881)	lekar	?
76.	Beraha Rahela	(1891)	domaćica	?
77.	Beraha Isak	(1911)	?	?
78.	Beraha Vinka	(1916)	?	?
79.	Beraha Stela	(1919)	?	?
80.	Beraha Malvina	(1923)	?	?
81.	Beraha Izarailo	(1908)	činovnik	Lešjaninova 25
82.	Beraha Sojka	(1914)	domaćica	Lešjaninova 25
83.	Bemoše David	(1908)	trg.pomoćnik	Masarikov Kej 13
84.	Bemoše Jeuda	(1938)	dete	Masarikov Kej 13
85.	Boton Rahela	(1913)	domaćica	Cetinjska 4
86.	Bukiš Geršon	(1879)	činovnik	Kraljice Marije 10
87.	Bukiš Greta	(1899)	domaćica	Kraljice Marije 10
88.	Bukiš Leon	?	električar	Kraljice Marije 10
89.	Bukiš Danilo	(1915)	novinar	Kraljice Marije 10
90.	Bukiš Samuilo	(1918)	električar	Kraljice Marije 10
91.	Bukiš Berta	(1920)	krojačica	Kraljice Marije 10
92.	Bukiš Jakov	(1922)	učenik	Kraljice Marije 10
93.	Bukiš Sara	(1926)	učenik	Kraljice Marije 10

94.	Bukiš Bora	(1907)	činovnik	Cara Nikole 27
95.	Bukiš Klara	(1908)	domaćica	Cara Nikole 27
96.	Vajs Rudolf	(1899)	činovnik	?
97.	Vajs Luna	(1904)	domaćica	?
98.	Bajs Bilhelm	(1925)	učenik	?
99.	Varon Haim	(1880)	trgovac	Cara Nikole 14
100.	Varon Natalija	(1880)	domaćica	Cara Nikole 14
101.	Varon Jakov	(1906)	činovnik	Cara Nikole 14
102.	Varon Moša	(1909)	advokat	Cara Nikole 14
103.	Varon Luna	(1920)	domaćica	Cara Nikole 14
104.	Varon Solomon	(1865)	?	Masarikov Kej 11
105.	Varon Hajim	(1905)	trgovac	Masarikov Kej 11
106.	Varon Mirjam	(1908)	domaćica	Masarikov Kej 11
107.	Varon Rika	(1930)	učenica	Masarikov Kej 11
108.	Varon Solomon	(1934)	učenik	Masarikov Kej 11
109.	Varon Ilija	(1902)	trgovac	Kneginje LJubice 10
110.	Varon Rika	(1908)	domaćica	Kneginje LJubice 10
111.	Varon Solomon	(1929)	učenik	Kneginje LJubice 10
112.	Varon Sabetaj	(1933)	učenik	Kneginje LJubice 10
113.	Varon Majir	(1939)	dete	Kneginje Ljubice 10

114.	Varon Leon	(1871)	trgovac	Cara Nikole 14
115.	Varon Linda	(1875)	domaćica	Cara Nikole 14
116.	Varon Buna	(1918)	domaćica	Cara Nikole 14
117.	Volfiš Josif	(1912)	trgovac	Trg Kneza Mihajla 4
118.	Gedalja Nahum	(1879)	inkasant	Davidova 2
119.	Gedalja Streja	(1886)	domaćica	Davidova 2
120.	Gedalja Isak	(1910)	činovnik	Davidova 2
121.	Gedalja Sara	(1915)	činovnik	Davidova 2
122.	Gedalja Gedalja	(1921)	student	Davidova 2
123.	Gedalja Malkuna	(1892)	domaćica	Lešjaninova 35
124.	Gedalja Isak	(1915)	trgovac	Lešjaninova 35
125.	Gedalja Menahem	(1922)	učenik	Davidova 2
126.	Gedalja Moša	(1898)	trgovac	Davidova 2
127.	Gedalja Marijeta	(1902)	domaćica	Prijezdina 3
128.	Georgenberger Amalija	(1897)	domaćica	Prijezdina 3
129.	Georgenberger Benjamin	(1921)	student	Obrenovićeva 111
130.	Georgenberger Isidor	(1902)	trgovac	Cara Konstantina 29
131.	Greber Aleksandar	(1897)	trgovac	Cara Konstantina 29
132.	Greber Regina	(1904)	domaćica	Cara Konstantina 29
133.	Greber Vladimir	(1931)	?	Cara Konstantina 29

134.	Greber Đorđe	(1932)	?	Obilićev Venac 74
135.	Gros Bela	(1888)	trg.zastupnik	Obilićev Venac 74
136.	Gros Edita	(1912)	student	Obilićev Venac 74
137.	Gros Berta	(1900)	domaćica	Obilićev Venac 74
138.	Gros Đorđe(Đurika)	(1911)	instalater	Obilićev Venac 74
139.	Gros Lujza	(1913)	domaćica	Obilićev Venac 74
140.	Gros Menahem	(1939)	dete	?
141.	Goldštajn Žak	(1907)	trgovac	?
142.	Goldštajn Vili	(1911)	trgovac	?
143.	Goldštajn	(1914)	(supruga Vilijeva)	?
144.	Goldštajn(dete Vilijevo)	(1938)	dete	?
145.	Goldštajn Mimi	(1914)	trgovac	?
146.	Goldštajn (majka Mimijeva)	(1888)	domaćica	?
147.	Dajč Ernest	(1893)	industrijalac	Jevremova 22
148.	Dajč Greta	(1897)	domaćica	Jevremova 22
149.	Dajč Mini	(1922)	učenica	Jevremova 22
150.	Dajč Alfred	(1924)	učenik	Jevremova 22
151.	Daniti Nehama	(1909)	domaćica	Jevremova 22
152.	Daniti Jeuda	(1936)	dete	Jevremova 22
153.	Daniti Albert	(1916)	sveštenik	Davidova
154.	Elazar Simha	(1885)	domaćica	Trg Kralja Aleksandra 11

155.	Elazar Moša	(1911)	trgovac	Trg Kralja Aleksandra 11
156.	Elazar Aron	(1912)	krojač	Trg Kralja Aleksandra 11
157.	Elazar Josif	(1909)	trgovac	Trg Kralja Aleksandra 11
158.	Elazar Samuilo	(1917)	učenik	Trg Kralja Aleksandra 11
159.	Eškenazi Leon	(1884)	trgovac	Stojana Novakovića 12
160.	Eškenazi Vida	(1888)	domaćica	Stojana Novakovića 12
161.	Eškenazi Jakov-Žak	(1921)	pevač	Stojana Novakovića 12
162.	Eškenazi Kumbru	(1880)	domaćica	Lešjaninova 33
163.	Eškenazi Žak	(1907)	trg.pomoćnik	Lešjaninova 33
164.	Eškenazi Joško	(1915)	trg.pomoćnik	Lešjaninova 33
165.	Eškenazi Avram	(1915)	trgovac	Lešjaninova 33
166.	Eškenazi(supruga Avramova)	(?)	(?)	Lešjaninova 33
167.	Eškenazi(dete Avramovo)	(?)	(?)	Lešjaninova 33
168.	Isaković Bukas	(1855)	domaćica	Beogradska 8
169.	Isaković Josif	(1888)	trgovac	Jelene Dimitrijević 5
170.	Isaković Berta	(1896)	domaćica	Jelene Dimitrijević 5
171.	Isaković Ester	(1923)	domaćica	Jelene Dimitrijević 5
172.	Isaković Avram	(1894)	trgovac	Hreljina 9
173.	Isaković Sarina	(1900)	domaćica	Hreljina 9
174.	Isaković Geršon	(1921)	sajdžija	Hreljina 9
175.	Isaković David	(1922)	trg.pomoćnik	Hreljina 9

176.	Isaković Malaka	(1929)	učenica	Hreljina 9
177	.Isaković Bukica	(1894)	domaćica	Beogradska 8
178.	Isaković Isak	(1905)	trgovac	Beogradska 8
179.	Isaković Sara	(1916)	domaćica	Beogradska 8
180.	Isaković Rajna	(1937)	dete	Beogradska 8
181.	Isaković Naomi	(1940)	dete	Beogradska 8
182.	Josifović Jakov	(1898)	trg.pomoćnik	Kneginje LJubice 10
183.	Josifović Berta	(1897)	domaćica	Kneginje LJubice 10
184.	Josifović Tuvi	(1924)	trg.pomoćnik	Kneginje LJubice 10
185.	Josifović Rika	(1926)	trg.pomoćnik	Kneginje LJubice 10
186.	Kalaj Valter	(1911)	trgovac	Hreljina 21
187.	Kalaj Suzana	(1922)	domaćica	Hreljina 21
188.	Kalderon Samuilo	(1891)	trg.pomoćnik	Momčilova 11
189	Kalderon Mirjam	(1915)	domaćica	Momčilova 11
190.	Kalderon Elisa	(1922)	domaćica	Momčilova 11
191.	Kamhi Hajim	(1923)	trg.pomoćnik	Karadžićeva 6
192.	Katan Kalmi	(1907)	činovnik	Trg Kralja Milutina 15
193.	Katan Albert	(1908)	činovnik	Niška Banja
194.	Katan Sofija	(1935)	dete	Trg Kralja Milutina 15
195	.Katan Josif	(1910)	geometar	Trg Kralja Milutina 15
196.	Katan Hana	(1900)	domaćica	Pašićeva 34

197.	Kario Moša	(1898)	činovnik	Kraljice Marije 10
198.	Kario Sarina	(1900)	domaćica	Kraljice Marije 10
199.	Katan Lale	(1910)	domaćica	Kraljice Marije 10
200.	Kajon Josif	(1910)	geometar	Kraljice Marije 10
201.	Kajon Hana	?	(?)	Kraljice Marije 10
202.	Koen Sabitaj	(1895)	električar	Kneginje LJubice 12
203.	Koen Rahel	(1908)	domaćica	Kneginje LJubice 12
204.	Koen Mirjam	(1931)	učenica	Kneginje LJubice 12
205.	Koen Mardehaj	(1937)	dete	Kneginje LJubice 12
206.	Koen Levi	(1879)	trgovac	Kneginje LJubice 12
207	.Konfino Majer	(1905)	električar	Jelene Dimitrijević 5
208.	Konfino Matilda	(1908)	domaćica	Jelene Dimitrijević 5
209.	Kon Josif	(1899)	?	?
210.	Kon (sin Josifov)	(1923)	?	?
211.	Kon	?	fabrikant	Trg Kralja Aleksandra
212.	Kosi Majer	(1912)	frizer	Rajićeva 4
213.	Kosi Malvina Malka	(1908)	domaćica	Rajićeva 4
214.	Leonović Nisim	(1866)	krojač	Rajićeva 4
215.	Levi Binja	(1897)	činovnik	Skopljanska 1
216.	Levi Matilda	(1903)	domaćica	Skopljanska 1

217.	Levi David	(1886)	trgovac	Momčilova 9
218.	Levi Matilda	(1888)	domaćica	Momčilova 9
219.	Levi Jeuda	(1867)	trgovac	Lešjaninova 29
220.	Levi Buna	(1884)	domaćica	Lešjaninova 29
221.	.Levi Sara	(1870)	domaćica	Prestolonaslednik a Petra
222.	Levi Isak	(1866)	trgovac	Jevremova 3
223.	Levi Perla	(1904)	domaćica	Jevremova 3
224.	Levi Oru	(1904)	domaćica	Jevremova 3
225.	Levi Malvina	(1903)	domaćica	Jevremova 3
226.	Levi Josif	(1903)	trgovac	Obrenovićeva 18
227	.Levi Bela	(1918)	krojač	Obrenovićeva 18
228.	Levi Avram	(1940)	dete	Obrenovićeva18
229.	Levi Benjamin	(1888)	krojač	Davidova 4
230.	Levi Mazal	(1894)	domaćica	Trg Kralja Aleksandra 12
231.	Levi Rahamin	(1910)	starinar	Trg Kralja Aleksandra12
232.	Levi Buča	(1915)	domaćica	Trg Kralja Aleksandra 12
233.	Levi Avram	(1864)	trgovac	Momčilova 8
234.	.Levi Rahamin	(1912)	trgovac	Momčilova 8
235.	Levi Hana	(1916)	domaćica	Momčilova 8
236.	Levi Jakov	(1914)	fotograf	Momčilova 8
237.	Levi Sol	(1917)	domaćica	Momčilova 8

238.	Levi Menahem	(1913)	fotograf	Masarikov Kej 9
239.	Levi Vida	(1920)	domaćica	Masarikov Kej 9
240.	Mandil Leon	(1869)	trgovac	Carice Jelene 3
241.	Mandil Venezija	(1884)	domaćica	Carice Jelene 3
242.	Mandil Moša	(1905)	trgovac	Carice Jelene 3
243.	Mandil David	(1870)	?	Masarikov Kej 9
244.	Mandil Rajkaa	(1875)	domaćica	Masarikov Kej 9
245.	Mandil Nahman	(1898)	domaćica	Džordža Vašingtona 4
246.	Mandil Estera	(1904)	domaćica	Džordža Vašingtona 4
247.	Mandil Rahamin	(1929)	učenik	Džordža Vašingtona 4
248.	Mandil Isak (1934)		učenik	Džordža Vašingtona 4
249.	Mandil Isak	(1894)	trgovac	Masarikov Kej 9
250.	Mandil Rebeka	(1893)	domaćica	Masarikov Kej 9
251.	Mandil Hajim	(1920)	student	Masarikov Kej 9
252.	Mandil Nisim	(1924)	učenik	Masarikov Kej 9
253.	Mandil Moric	(1897)	trgovac	Obilićev venac 21
254.	Mandil Vida	(1900)	domaćica	Obilićev venac 21
255.	Mandil Avram	(1886)	krojač	Momčilova 9
256.	Mandil Rahela	(1895)	domaćica	Momčilova 9
257.	Mandil Mazal	(1922)	domaćica	Momčilova 9
258.	Mandil Mordehaj	(1865)	?	Princa Andreje 3

259.	Mandil Rahela	(1875)	domaćica	Princa Andreje 3
260.	Mandil Isak	(1892)	fotograf	Voždova 14
261.	Mandil Mazal	(1899)	domaćica	Voždova 14
262.	Mandil Buna	(1924)	domaćica	Voždova 14
263.	Mandil Nisim	(1912)	trgovac	Momčilova 9
264.	Mandil Rahela	(1914)	domaćica	Momčilova 9
265.	Mandil Rina	(1940)	dete	Momčilova 9
266.	Mandil Lesi	(1941)	dete	Momčilova 9
267.	Mandil Nina	(1888)	domaćica	Momčilova 9
268.	Mandil Oru	(1919)	domaćica	Momčilova 9
269.	Mandil Efraim	(1901)	?	Mrnjavčevićeva 6
270.	Mandil Franka	(1901)	domaćica	K.Prvovenčanog 5
271.	Mandil Klara	(1920)	domaćica	K.Prvovenčanog 5
272.	Mandil Moric	(1876)	?	Momčilova 9
273.	Mandil Lika	(1886)	domaćica	Momčilova 9
274.	Mandil Mika	(1914)	činovnik	Momčilova 9
275.	Mandil Marsela	(1941)	dete	Momčilova 9
276.	Mandil Busa	(1887)	domaćica	Carice Mare 9
277.	Mandil Moša	(1912)	apotekar	Carice Mare 9
278.	Mandil Josip	(1914)	činovnik	Carice Mare 9
279.	Mandil Žak	?	sreski lekar	?

280.	Mandil Oskar	(1904)	?	?
281.	Mandil(supruga Oskarova)	(?)	?	?
282.	Mandil	(1932)	(dete)	?
283.	Manhajm Bela	(1886)	?	?
284.	Manhajm(supruga Bele)	(1890)	?	?
285.	Manhajm(kći)	(1927)	učenica	?
286.	Mevorah Mirjam	(1881)	domaćica	Kneginje LJubice 13
287.	Mevorah Jakov	(1904)	činovnik	Kneginje LJubice 13
288.	Mevorah Heskija	(1911)	trgovac	Kneginje LJubice 13
289.	Mevorah David	(1901)	trgovac	Kneginje LJubice 13
290.	Mevorah Sofija	(1907)	domaćica	Kneginje LJubice 13
291	Mevorah Mirjam	(1931)	učenica	Kneginje LJubice 13
292.	Mevorah Klara	(1935)	učenica	Kneginje LJubice 13
293.	Mevorah Mazal	(1912)	domaćica	Kneginje LJubice 13
294.	Mevorah Dane	(1937)	dete	Kneginje LJubice 13
295	.Mevorah Bela	(1900)	monter	Kneginje LJubice 13
296.	Mevorah Sara	(1907)	domaćica	France Deprea 32
297.	Mevorah Marta	(1929)	učenica	France Deprea 32
298.	Mošić Leon	(1870)	trgovac	Masarikov Kej 13

299.	Mošić Matilda	(1876)	domaćica	Masarikov Kej 13
300.	Nahum Robert	(1902)	frizer	Trg Kralja Aleksandra 11
301.	Nahum Bukas	(1909)	domaćica	Trg Kralja Aleksandra 11
302.	Nahum Jahim	(1923)	frizer	Trg Kralja Aleksandra 11
303.	Nisim Šaul	(1899)	trgovac	Obrenovićeva 10
304.	Nisim Leška	(1907)	domaćica	Obrenovićeva 10
305.	Nisim Delisija	(1929)	učenica	Obrenovićeva 10
306.	Nisim Rahela	(1933)	učenica	Obrenovićeva 10
307.	Nisim Moric	(1897)	trgovac	Obrenovićeva 10
308.	Nisim Hana	(1903)	domaćica	Obrenovićeva 10
309.	Nisim Isak	(1934)	učenik	Obrenovićeva 10
310.	Nisim Čibi	(1892)	trgovac	Obrenovićeva 10
311	Nisim Sol	(1903)	?	Obrenovićeva 10
312.	Nisim Delisija	(1924)	domaćica	Obrenovićeva 10
313.	Nisim Isak	(1925)	učenik	Obrenovićeva 10
314.	Nisim Rahamin	(1928)	učenik	Obrenovićeva 10
315.	Papo Jahiel	(1909)	učenik	Davidova 5
316.	Pardo Rafailo	(1898)	geometar	Trg Kralja Aleksandra 34
317.	Pardo Julija	(1896)	trgovac	Trg Kralja Aleksandra 34
318.	Pardo Nata	(1917)	domaćica	Trg Kralja Aleksandra 34
319.	Pardo Bela	(1922)	student	Trg Kralja Aleksandra 34

320.	Pardo Jakov	(1924)	student	Trg Kralja Aleksandra 34
321.	Pijade Jakov	(1896)	?	Momčilova 2
322.	Pijade Solči	(1902)	trgovac	Momčilova 2
323	Pijade Luna	(1927)	domaćica	Momčilova 2
324 325	.Pinkas Moša Pinkas Matilda	(1903) (1905)	šofer Domaćica	Davidova 5 Davidova 5
326.	Pinkas Vida	(1933)	učenica	Davidova 5
327.	Pinkas Josef	(1935)	učenik	Davidova 5
328.	Totis Arpad	(1896)	tekstilni radnik	?
329.	Totis Klara	(1914)	domaćica	?
330.	Fišer Ida	(1873)	domaćica	Kapetan Kostina 5
331.	Fišer Olga	(1916)	domaćica	Kapetan Kostina 5
332.	Fišer Imre	(1909)	instalater	Kapetan Kostina 5
333.	Fišer Joško	(1915)	instalater	Kapetan Kostina 5
334.	Fišer Magda	(1911)	?	Kapetan Kostina 5
335.	Hazan Borivoje	(1896)	činovnik	?
336.	Hazan(supruga)	(1906)	domaćica	?
337.	Hazan Hajin Mika	(1881)	sitničar	Jovana Skerlića
338.	Hazan Rahela	(1896)	domaćica	Jovana Skerlića
339.	Hazan Bisa	(1920)	domaćica	Jovana Skerlića
340.	Hazan Bencion	(1883)	domaćica	Pasterova 6

341.	Hazan Izarailo	(1915)	električar	Obrenovićeva 56
342.	Hazan Menahem	(1909)	student	Obrenovićeva 56
343.	Hazan Rahela	(1925)	učenica	Obrenovićeva 56
344.	Hazan Bulisa	(1922)	menjač	Obrenovićeva 56
345.	Hazan Samuilo	(1884)	trgovac	Lešjaninova 32
346.	Hazan Sarina	(1895)	domaćica	Lešjaninova 32
347.	Hazan Perla	(1923)	domaćica	Lešjaninova 32
348.	Hazan Debora	(1926)	učenica	Lešjaninova 32
349.	Hazan Samuilo	(1897)	zubar	Poenkareva 22
350.	Hazan Ester	(1907)	domaćica	Poenkareva 22
351.	Hazan Simha	(1932)	?	Poenkareva 22
352.	Haravon Čibi	(1861)	Dušanova 43	trošarinac
353.	Haravon Simha	(1925)	domaćica	Dušanova 43
354.	Haravon Rafajla	(1927)	domaćica	Dušanova 43
355.	Haravon Solomon	(1929)	učenik	Dušanova 43
356.	Heršković Aleksandar	(1921)	učenik	K.Prvovenčanog 22
357.	Heršković Jelisaveta	(1924)	učenik	K.Prvovenčanog 22
358.	Heršković Ruža	(1898)	krojač	K.Prvovenčanog 22
359.	Čelebonović Zaharije	(1869)	činovnik	Kneginje LJubice 12
360.	Čelebonović Bukas	(1875)	domaćica	Kneginje LJubice 12
361.	Čelebonović Šaul	(1898)	prodavac	Kneginje LJubice

			lozova	12
362.	Čelebonović Moša	(1906)	lekar	?
363.	Čelebonović (supruga)	(1910)	domaćica	?
364.	Čelebonović(dete)	(1932)	dete	?
365.	Čelebonović Vinka	(1899)	?	?
366.	Švarc Stevan	(1902)	činovnik	Kapetan Kostina 15
367.	Šoamović Moša	(1876)	profesor	Pašićeva 51
368.	Šoamović Berta	(1886)	?	Pašićeva 51
369.	Šoamović Bora	(1909)	?	Pašićeva 51

S A D R Ž A J :

IZVORI

Neobjavljeni izvori:

1. Leon L., *Jevreji u Nišu* (rukopis)
2. Medved B., *O niškoj sinagogi* (rukopis)
3. Lična dokumentacija Jasne Ćirić
4. Jevrejski istorijski muzej - Fond Povereništva za utvrđivanje zločina okupatora K-22-1a/1
5. Jevrejski istorijski muzej - Fond Naftali -Bate- Gedalje
6. Jevrejski istorijski muzej - Fond Srpsko-jevrejska trgovačka zadruga u Nišu 1884.-1896., sveska 3, str 48;sveska 4,199-279
7. Istorijski arhiv Niš- Fond "Kozara"
8. Istorijski arhiv Niš - Fond Jevrejska crkvenoškolska
9. opština (JOP)
10. Narodni muzej Niš- Fond memoarske građe(izjave i sećanja)
11. Arhiv Srbije, Beograd 1878,4,132;AS MNP- T26-6 za 1906.
12. Arhiv Jugoslavije 65-1342-2326

13. Podaci iz Muzeja holkausta Jad-Vašem (Jerusalim) dobijeni ljubaznošću Vilija Vajsa, prevod rabin Isak Asiel (Beograd)

Objavljeni izvori:

- Bilten Saveza jevrejskih opština Jugoslavije,Beograd, 1997.-2004.
- Večernje novosti, 11.02.2002.
- Jevrejski glas , Sarajevo, mart, 2003
- "Млади Нишлија"Ниш 1901.
- "Напредак"Ниш 1920.,1921.,1922.г.
- Народне новине, Ниш, 1989., 2000., 2001.,2002., 2003., 2004.
- Нишки весник, Ниш, 2001., 2002.,2003.,2004.
- "Нишки зборник" бр.1-12 (1975-1988)
- "Нишки гласник"Ниш годишта:1922., 1923.,1924.,1925.
- "Општинске новине" Ниш ,1897.
- "Отаџбина" 1889.
- "Политика,24.јун 1937.
- "Привредни лист"Ниш, 1922.,1923.,1924.,1926.
- "Ревија" Ниш,1928.,1929.,1934.,1936.,1937.
- "Србадија" Ниш, 1912.
- "Слобода"Ниш,1893.г.
- "Слободна трибуна" Ниш 1924.-1934.
- "Синђелић"Ниш, 1909.
- "Српске новине"Београд 1911.г.

Literatura:

1. Andrejević B., *Spomenici Niša i okoline*, Zavod za zaštitu spomenika Niš i Gradina Niš, Niš, 1985
2. Андрејевић Б., *Споменици Ниша - заштићена културна добра од изузетног и од великог значаја*, Просвета, Ниш, 1996.
3. Андрејевић С., *Економски развој Ниша од 1830. до1946.*,Народне новине, Ниш, 1970.
4. Babinger F, Hans Dernschwams Tagebuch eine Reise nach Konstantinopel und Kleinasien (1553-55), Munchen und Leipzig, 1923.
5. Blount H., *A voyage into the Levant.A Briefe Relation of a Iorneu lately performed by Master H.B.Gentleman, from England by the njay of Venice , into Dalmatia, Sclavonia , Bosnah , Hungary,Macedonia, Thessaly,Thrace,Rhodes and Egypt, unto Gran Cairo:With particular observations concerning the moderne condition of the Turkes, und other people under that Empire,*London,1636
6. Brokijer B.,*Putovanje preko mora*, SKZ,Beograd,1968.
7. Vinaver V., *Jevreji u Srbiji početkom 20. stoleća*, Almanah jevrejskog istorijskog muzeja, Beograd, 1955/56
8. Vlainac M.., *Iz putopisa Hansa Dernšvama 1553-1555*,. Brastvo, Beograd, 1927.,17-41
9. Gagulić V.P., *Niška pravoslavna crkvena opština*, Niš, 1978.
10. Glišić V.,*Teror i zločini nacističke Nemačke u Srbiji 1941.-1944.*,Beograd, 1970
11. Đorđević T., *Stanovništvo u Srbiji posle Velike seobe 1690.*, Godišnjica Nikole Čupića ,36, Beograd ,1927
12. Đorđević dr T., *Naš narodni život* 1-4, Prosveta, Beograd, 1984
13. Elezović G.,*Turski spomenici*, tom 1., knjiga 1., SKA,Beograd, 1940.
14. *Enciklopedija Biblije*, Duhovna stvarnost,Zagreb 1980.
15. *Enciklopedija leksikografskog zavoda* 1-6, Zagreb, 1968.
16. *Enciklopedija Niša* (privreda,prostor, stanovništvo), redaktor prof.dr Jovan Ćirić, Gradina, Niš,1994.
17. *Enciklopedija Niša* (privreda) redaktor prof.dr Dragoljub Simonović , Gradina , Niš, 1996.
18. *Enciklopedija Niša* (zdravstvo),Gradina,Niš, 1996.
19. *Enciklopedija živih religija*, Nolit, Beograd, 1992.
20. Etinger Š., *Istorija jevrejskog naroda*, IP Ginko,Beograd, 1996
21. Živančić A., *Niš 1939-1940*, Sv.Car Konstantin i Carica Jelena, Niš, 1940.
22. Živanović Ž., *Srbija u ratovima*,SKZ, Beograd,1958.
23. Živanović Ž., *Niš i niške znamenitosti*,Niš,1882.
24. Zirojević O., Rajnold Lubenau o Beogradu i Srbiji 1578.godine, Godišnjak Grada Beograda, 1966.,Beograd,
25. Ivanov Dželetović P.,*:Jevreji Kosova i Metohije*, Panpublik, Beograd,1988.
26. *Istorija Jevreja* (redaktor Eugen Verber), Beograd, 1996.
27. *Istorija Niša* 1-3, Gradina Niš, Prosveta Niš, Niš 1984.
28. Janković Đ.M., *Iz istorije niške trgovine,* Bankarstvo ,9, Beograd 1929.

29. Kanic F., *Srbija, zemlja i stanovništvo*, 1-2, SKZ, Beograd, 1991.
30. Kozić M., *Potpisnik pakta* (prilozi za biografiju DragišeCvetkovića),Prosveta ,Niš,1995.
31. Kostić V., *Kulturne veze jugoslovenskih zemalja i Engleske do 1700.*,SANU,
32. Levental dr Z.,*Britanski putopisci u našim krajevima od sredine 15.do početka 19.stoleća*, Dečje novine, Gornji Milanovac,1988.
33. Lovrić B., *Istorija Niša*, Niš, 1928.
34. Milin dr L.,*: Istorija religije*, Pravoslavlje, Beograd, 1977.
35. Milentijević Z., *Jevreji zatočenici logora Crveni Krst*, Narodni muzej Niš, Niš , 1974.
36. Milovanović M.M., *Osnovno školstvo Niša i okoline u 19. i početkom 20. stoleća* ,Gradina, Niš, 1975.
37. Milovanović M.M., *Logor na Crvenom krstu u Nišu*, Institut za savremenu istoriju-Beograd, IRO Narodna knjiga-Beograd, SUBNOR-Niš,Beograd, 1983
38. Nestorović B., Pregled spomenika arhitekture u Srbiji, Saopštenja,1974,10 -15
39. Nikolić dr D., *Istorija države i prava*, Gradina ,Niš,1995.
40. Novaković S., Putničke beleške o Balkanskom poluostrvu 17. i 18.stoleća , Godišnjica Nikole Čupića, 17, Beograd, 1897.
41. Ozimić N., *Jevreji Niša*, SKC, Niš, 2001.
42. Ozimić N.,*Odnos Jevreja Niša prema dinastiji Karađorđevića*, Naučni podmladak – Humanitas, vol. XXXV, 1-4, 2003., 87- 92
43.
44. Paligorić T.M.,*Ekonomsko-kulturna istorija Niša*, Niš, 1937.
45. Petković M.R., *Prva niška gimnazija (1878-1968),*Niš,1968
46. Petrović P., *Medijana*, Narodni muzej,1966,Niš
47. Petrović dr P., *Niš u antičko doba*, Gradina,Niš, 1975.
48. Petrović dr P., *Mediana - rezidencija careva*, SANU, Beograd,1995.
49. Protić M.S., *Niš - druga prestonica*, Prosveta ,Niš,1995.
50. Romano dr J., *Jevreji Jugoslavije 1941.-1945, žrtve genocida i učesnici Narodnooslobodilačkog rata*,Savez Jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd, 1980
51. Stamenković Đ., *100 godina farmacije u Nišu*,Narodne novine, Niš ,1970.
52. Stamenković Đ., *Bubanj*, Narodni muzej,1963.,Niš
53. Stojančević V., *Jugositočna Srbija XIX veka*, Prosveta, Niš, 1998.
54. *Spomenica šezdesete godišnjice oslobođenja Niša od Turaka*,Niš,1937.
55. Stolić H., *Svetačnik* ,1-2,Kalenić, Beograd, 1989.
56. Ćirić J.,"Sećanje na Eugena Verbera",MOST ,Izrael, februar , 2004.g., 17
57. J. Ćirić , "Jevrejsko groblje u Nišu", MOST , Izrael, februar 2004.g
58. Čelebi E., *Putopis*, Beograd, 1968.
59. Čohadžić D., " *Putopis Evlije Čelebije o srpskim zemljama u 17.stoleću*", Spomenik SKA ,11,Beograd,1905